

Doktori Értekezés

**Válság és publicisztika - Egy heterodox csoport olvasmányai a
harmincéves háború idején**

Viskolcz Noémi

Szeged, 2000.

TARTALOM

I.	Bevezetés	4
1.	A doktori értekezés témája és célja	4
2.	A források eredete és leírásuk	11
II.	Johann Permeier és a levelezőpartnerei	16
1.	Johann Permeier a történetírásban	16
2.	Johann Permeier (1597-1644)	21
a.	<i>Származása, tanulmányai, élete 1628-ig</i>	21
b.	<i>Az utazás, az emdeni és amersfoorti évek 1628-1631</i>	23
c.	<i>Berlin 1632-1636</i>	27
d.	<i>Bécs 1636-1641</i>	30
e.	<i>Utazások: Frankfurt és Stuttgart, az utolsó évek 1641-1644</i>	33
f.	<i>Két forrás Permeierrel kapcsolatban</i>	35
3.	Permeier levelezőpartnerei	41
III.	Libri fanatici	48
1.	Chiliasmus	49
a.	<i>Johann Heinrich Alsted: Diatribe de mille annis Apocalypticis</i>	52
b.	<i>Joseph Mede: Clavis Apocalyptica</i>	59
c.	<i>Henricus Meerbotius: Sententia definitiva</i>	64
d.	<i>Johann Permeier: Error Triunus</i>	73
e.	<i>Permeier chiliasmusa</i>	83
2.	Háborúellenesség és egyházkritika	97
a.	<i>Joachim Betke: Mensio Christianismi</i>	97
b.	<i>Ludwig Friedrich Gifftheil röpiratai</i>	108
c.	<i>Lorentz Grammendorf és művei</i>	118
d.	<i>Panthaleon Trappe</i>	132
3.	Spiritualizmus és misztika	138
a.	<i>Paul Felgenhauer: Christianus Simplex</i>	138
b.	<i>Hartwig Lohmann: Speculum fidei</i>	145
c.	<i>Begierer Oder Der Seelenschatz</i>	153
d.	<i>Jacob Böhme</i>	165
e.	<i>Permeier vallási válsága</i>	172
IV.	A nyomdász és a cenzúra	177
a.	<i>A kiadó, Matthaeus Merian</i>	177
b.	<i>Cenzúra a protestáns területeken</i>	185
V.	Összefoglalás	195

VI.	Függelék	202
a.	<i>Johann Permeier műveinek a jegyzéke</i>	202
b.	<i>A B17a kódex tartalma</i>	203
c.	<i>A B17b kódex tartalma</i>	207
d.	<i>A Beringer-könyvjegyzék</i>	213
e.	<i>A Schallenberg-könyvjegyzék</i>	213
f.	<i>Az 1644-es könyvjegyzék</i>	213
VII.	Irodalom	223
a.	<i>Kéziratok</i>	223
b.	<i>Nyomtatványok</i>	223
c.	<i>Szakirodalom</i>	224
VIII.	Zusammenfassung	229

I. BEVEZETÉS

1. A doktori értekezés témája és célja

A doktori értekezés témája

Bármennyire is divatos és elhasznált kifejezés a válság szó manapság, a XVII. század irodalmával, történetével és kultúrájával foglalkozó kutatók nem tudják megkerülni vagy elhagyni. A „XVII. század válsága” terminussal azokat a krízisjelenségeket próbálják körülírni a szakemberek, amelyek egyértelműen erre a századra jellemzőek minden területen, és ezek alapján a XVII. század jól elhatárolható mind az előző, mind az azt követő századoktól. Nemcsak a történészek, hanem az egyház-, irodalom-, és művészettörténészek is komoly fejezeteket szentelnek a munkáikban e folyamat értelmezésének¹. Elég legyen csak egyes részkutatásokra utalni (eltekintve a fő vonalaktól, így a vallási, territoriális és gazdasági problémáktól benne a törökkérdés, a harmincéves háború, a járványok és vészek ismétlődése, népesség csökkenése, éhezés témaköreitől.), mint például az okokat kutató klímátörténetire, mely feltárta a XVI. század végén bekövetkező „kisjégkorszak” jellemzőit, vagyis az időjárás jelentős rosszabbodását és ennek lehetséges (mentalitásbeli) vonatkozásait², vagy a következményeket bemutató nyomda- és könyvtörténeti elemzésekre, melyek kimutatták, hogy a XVI. századi minőséghez és az adott technikával elérhető mennyiséghez képest egyértelmű visszaesés következett be a könyvnyomtatásban a XVII. század első felében³. Az utóbbi években azonban két markáns nézőpont kezd kirajzolódni a válságkutatásban. Az első szerint

¹ A történész elméleti nézőpontjához ld. Hartmut LEHMANN: *Das Zeitalter des Absolutismus: Gottesgnadentum und Kriegsnot*, Stuttgart-Köln-Berlin-Mainz, 1980. 17-18. További újabb jelentős kötetek a témához: *Krisenbewußtsein und Krisenbewältigung in der frühen Neuzeit. Festschrift für Hans-Christoph Rublack*, Kiad. Monika HAGENMAIER, Sabine HOLTZ, Frankfurt am Main, 1992., *Krisen des 17. Jahrhunderts - Interdisziplinäre Perspektiven*, Kiad. Manfred JAKUBOWSKI-TIESSEN, Göttingen, 1999. Itt a kötet szerkesztője összefoglalja röviden a téma történetét és szakirodalmát is. Az irodalomtörténeti munkák közül elsősorban Hans-Georg KEMPER többkötetes művére utalunk, aki több fejezetének a címében is ezt a kifejezést használja, és a bevezetőben részletesen tárgyalja az „europäischen Krisensymptome der Epoche des Konfessionalismus”-t ld. Uő: *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, 2. és 3. kötet, Tübingen 1987. és 1988.,

² H. LEHMANN: *Frömmigkeitsgeschichtliche Auswirkungen der „Kleinen Eiszeit”*, In Uő: *Religion und Religiosität in der Neuzeit*, 62-82.

³ Claus W. GERHARDT: *Der technische Stand des Buchdrucks im 17. Jahrhundert*, In *Bücher und Bibliotheken im 17. Jahrhundert in Deutschland*, (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens 6.) Kiad. Paul RAABE, Wiesbaden, 1980. 11-24.

(Lehmann) a válság általános, minden területre kiterjedő, igen összetett és hosszú ideig tartó jelenség volt⁴, igaz ezen az álláspontján újabb finomításokat is tett⁵. A másik elmélet (Sträter) ezzel szemben vitatja a válság komplex voltát, és egy speciális, a teológusok és bizonyos egyházipolitikailag érdekelt laikus körök tudatában jelenlevő krízishelyzetről beszél⁶. Ez utóbbi nézetet látszik alátámasztani a Brecht által megfogalmazott egyháztörténeti áttekintés a legújabb pietizmustörténeti összefoglalásban⁷. Előtte ugyanő jelezte egy tanulmányában, hogy ezt a reformáció utáni és felvilágosodás előtti időszakot alaposan át kell értékelni, és be kell látni, hogy olyan szellem- és teológiatörténeti áramlatoknak, mint például a spiritualizmus, jóval nagyobb szerepe volt a pietizmus létrejöttében, mint ahogy eddig feltételezték⁸. A második álláspontot elfogadva fel kell vázolni azt az alaphelyzetet, hogy az evangélikus egyháznak kezdettől fogva nehézségei voltak az általuk elképzelt keresztényi élet megvalósításával. Luther azt gondolta, hogy az emberek megváltoztathatók, és a krisztusi ígéret (megbocsátás és az igazságosság) hirdetésén keresztül hatni lehet a hitűkre is. Természetesnek vette, hogy a hitben újjászületett ember Krisztushoz hasonlatosan él és cselekszik, s hogy ez a hit lendíti előre az embereket, hogy jótetteket vigyéknek véghez. Már neki magának is több csalódással kellett tudomásul vennie, hogy ez nem így van. Sokan úgy élték meg a reformációt, mint a törvényes egyházi szabályozás alóli felszabadulást. Ennek a helyére kellett valami újat a reformátoroknak felépítenie, mely másfajta lehetőségeket kínált a hívőnek a vallása gyakorlására és a keresztényi erkölcsök betartására. Ez az egyházépítő munka csak nehezen haladt előre, de 1580-ra tulajdonképpen készen állt a rendeletekkel körülbástyázott protestáns egyház. A teológusoknak pedig az volt a feladata, hogy kidolgozzák a helyes tanokat, és a belső illetve külső támadásoktól védelmezzék azokat. Vagyis a polémia hivatalosan is az egyetemek oktatási területévé vált, amit a teológushallgatók

⁴ H. LEHMANN: *Das Zeitalter des Absolutismus: Gottesgnadentum und Kriegsnot*, Stuttgart-Köln-Berlin-Mainz, 1980. Elsősorban a könyv harmadik része érdekes, mely a következő címet viseli: *Not, Angst, Hoffnung. Die Krise des Glaubens im 17. Jahrhundert*.

⁵ Id. H. LEHMANN: *Die Krisen des 17. Jahrhunderts als Problem der Forschung*, In *Krisen des 17. Jahrhunderts*, 13-24. A finomítások magának a fogalomnak („17. század válsága”) a szerencsétlen és esetlen voltára való utalással kezdődnek, és azzal folytatódnak, hogy az általános válság helyett sok, egymással nem feltétlenül összefüggő krízisről beszél, melyek alapos analízise után lehetséges csak a közös nevezőre hozás.

⁶ Id. Udo STRÄTER könyvfejezetét *Neu Frömmigkeit, Meditation und „Krise”* címen, ahol Sträter magát ezt a paradigmát veszi szemügyre részletesen a teológus szemszögéből. In *Uő: Meditation und Kirchenreform*, 9-33. Johannes WALLMANN egy tanulmányában részletesen kitér a Lehmann-Sträter vitára, kiegészítve azt a saját megjegyzéseivel. Id. *Uő: Reflexionen und Bemerkungen zur Frömmigkeitskrise des 17. Jahrhunderts*, In *Krisen des 17. Jahrhunderts*, 25-43.

⁷ Martin BRECHT: *Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland*, 113-205.

⁸ M. BRECHT: *Der Beitrag des Spiritualismus der Reformationszeit zur Erneuerung der lutherischen Kirche im 17. Jahrhundert*, In *Wegscheiden der Reformation. Alternatives Denken vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Kiad. Günter VOGLER, Weimar, 1994. 369-379.

felé kötelességszerűen közvetítettek. Csakhogy a vitázás feltűnően gyorsan átváltozott egy tartós, terméketlen és egyben visszarettentő funkciójává a korabeli teológiának, ráadásul forrásként az arisztotelészi filozófiához nyúltak vissza, mely skolasztikaszerű fejlődéshez, jobban mondva megmerevedéshez vezetett. Ugyanakkor a gyakorlati területeken a hívők lelkgondozásával és az ő egyszerűbb igényeikkel kapcsolatban semmi nem történt. A helyzetet tovább bonyolította, hogy az evangélikus egyház a legtöbb helyen szoros összefonódást mutatott a helyi kormányzattal. Nagy befolyása volt "állami" ügyekben és konfliktusokban, de ezt a segítséget igényelte is a világi vezetés. Természetesen fordítva is igaz volt mindez, amennyiben az egyháznak az államapparátusra volt szüksége, hogy az akaratát a hívőknél keresztülvigye. A XVI. század végére egyértelműen megmutatkozott ennek az ortodoxiába hajlott, az állammal egybenőtt, a hívőket elhanyagoló egyházpolitikának a válsága, mégpedig egy belső ellenzék megjelenésével.

A dolgozat elsősorban ezen a Sträter-Brecht vágta csapáson haladva egy olyan kis szeletet kíván kihalászni a válságérzet bemutatására, amelyben ennek a bizonyos belső ellenzéknek, egyes embereknek, illetve egy csoport laikus hívőnek az olvasmányait veszi szemügyre a harmincéves háború középső évtizedében. Természetesen ez a kis szelet nem adhat okot általánosításokra, hiszen ez a bizonyos csoport nagyon jól behatárolható a vallási hovatartozás, a képzettség, a szándék és a megítélés alapján. Vallásuk szerint majdnem minden evangélikusak, a képzettségüket tekintve sokan jártak közülük egyetemre, de legalább középfokú oktatásban vettek részt, a szándékaik egyértelműen a háború ellenzésével, egyházjobbító akarattal, és egy belső, Krisztust követő, személyesebb vallással párosíthatóak, míg a megítélésük (legalábbis az egyház részéről) az volt, hogy ők eretnekek⁹.

⁹ A XVII. században sokféle kifejezés létezett a német nyelvterületen az eretnekség megjelölésére. A korabeli irodalomban természetesen továbbél a Ketzer 'eretnek', a Schwärmer 'rajongó', mint nagyon általános megfogalmazások. Az Enthusiasten 'lelkesültek', Illuminalten 'megvilágosodottak, lelkesedettek' már szűkebb körre vonatkoznak, és inkább a normálistól eltérő lelkiállapot kifejezésére szolgálnak. A Phantasten 'fantáziálók' lekicsinylő gúnyelnevezés, míg a neue Propheten 'új próféták' összetétel a magukat is így nevező és szerepüket Isten követeként megélő eretnekek gyakori megjelölése. A korban a legelterjedtebb mégis egy tulajdonnévből közhelyesült kifejezés: a weigelianer, vagyis 'weigelianusok'. Permeiert és barátait is általában így illetik a támadóik. Valentin WEIGEL (1533-1588) rendkívül izgalmas személyisége a XVI. századi egyháztörténetnek. Látszólag egy hivatalát rendesen ellátó, átlagos evangélikus lelkész Németország keleti sarkában, Zschopauban, aki azonban titokban az egész egyházat megrengető műveket írt, egyszerűen frontális támadást indított a fennálló egyházak ellen. Művei csak jóval halála után jelentek meg, és nevét kihasználva követői hasonló jellegű vagy még radikálisabb könyveket szereztek. Óriási hatást gyakorolt a német (teológiai)

A cím második fele, a publicisztika, az olvasmányok jellegére utal. A csoport által kiadott, terjesztett és olvasott anyag egy része jellemző módon nem kifejezetten irodalmi, hanem politikai, és még inkább egyházpolitikai, melytől azért akadnak eltérések. Műfajilag leginkább röpiratként határozhatjuk meg őket, az alábbi definíciót alapul véve: röpirat minden olyan több mint egy lapból álló, önálló, nem periodikus és kötés nélküli nyomtatvány, mely az agitáció és a meggyőzés céljával fordul a nyilvánossághoz¹⁰. Még egy fontos elemük, ami ebben a meghatározásban nem fordul elő, hogy névtelenek, sem a szerző, sem a nyomdász és/vagy kiadó és többnyire a nyomdahely sem szerepel rajtuk. Mint emítettük, nem mindegyik mű sorolható a röpiratokhoz, ezek teológiai traktátusokként írhatók le, igaz, sok közös jegyet hordoznak a röpiratokkal a terjedelmüket (általában rövid), formájukat (kézhez álló negyed- vagy nyolcadrét, esetleg még kisebb) és a terjesztőik szándékát (meggyőzés) tekintve, nem is beszélve az anonymitásukról.

A dolgozat jellegét azok a többféle szempontból is hallatlanul gazdag források határozzák meg, melyek melyek ma Halle an der Saalében, a Franckesche Stiftungen levéltárában található. Elsősorban két, a harmincéves háború idejéből származó leveleket és röpiratokat magukba foglaló kódex értendő ide, melyeket kiegészítenek más könyvtárakban és levéltárakban tett kutatások is. Nem maradhat említetlenül a Franckesche Stiftungen könyvtára sem, itt rengeteg nyomtatott, heterodox jellegű mű található a XVI-XVII. századból, köztük számos unikum. Bár a hallei forrásokból már sok kutató merített és közzétett, ugyanakkor az egészet a maga egységében még soha senki nem vette nagyító alá, s nem elemezte, mely a források sokaságát tekintve érthető is. Ez az értekezés is "csupán" egy szempontból kívánja a forrásokat vállatóra fogni, mégpedig a könyvek és olvasmányok szempontjából.

A doktori értekezés célja

A dolgozat arra vállakozik, hogy egy olyan érdekes csoport életére világítson rá, amely a XVII. század első felében az egyház által oly jelentősen befolyásolt civilizációs normáknak

irodalomra, amennyiben támogató s ellenvélemények sorozatát iniciálta, amennyiben weigeliánus perek sokaságát vonta maga után, amennyiben a német és közép-európai intelligenciát az egyház szerepének ártértékelésére ösztökélte, vagy ahogy Pfefferl megfogalmazta, a XVI-XVII. század szellemtörténetét messzemenőn befolyásolta. Id. Horst PFEFFERL: Die Überlieferung der Schriften Weigels, Diss. Marburg, 1991. Ugyanebben Weigelhez a legteljesebb szakirodalmi lista található.

ellentmondott, amennyiben azokat kritizálta és megszegte, mitöbb, bírálatát röpiratokba és könyvekbe foglalva terjeszteni próbálta. Mint már említettük, mindezt bőséges forrásanyagra alapozva tesszük. Mégis, az óriási gyűjtemény szűkítése érdekében meghúztunk egy belső kört, melyből elsősorban merít az értekezés. Ez a belső kör a B17a jelzetű kódexben található *Acta Regni Christi Anno 1638.* című 91 levélből álló gyűjtemény. A levelek átírását illetve kiadásra való elkészítését már a dolgozat megírása előtt elvégeztük. Az összes többi forrást másodsorban használtuk, s itt - modern, tudományos átírások híján - igénybe vettünk régebbi feldolgozásokat is, elsősorban a Theodor Wotschke tanulmányaiban szereplő szövegkiadásokat. Az érthetőség kedvéért munkánk legelső fejezetében a forrásokat, azok eredetét és jellegét írjuk le.

A szerző feladatának tekinti a csoport tagjainak személyiségét és munkásságát megvizsgálni. Ennek a csoportnak az összefogó és központi alakja Johann Permeier, egy Felső-Ausztriában született evangélikus vallású értelmiségi, aki később vallási menekültként Hollandiában és különböző német tartományokban bukkant föl, majd egy ideig újra Bécsben élt. Kiterjedt levelezést folytatott a vándorlásai során megismert barátaival, tőle származik az előbb említett *Acta Regni Christi* is, illetve ő volt az, aki intenzíven foglalkozott az „ellenzéki” irodalom kiadásával és terjesztésével. Szintén a dolgozat első részében egy új, minden eddiginél teljesebb és pontosabb Permeier-pályaképet vázolunk fel, felhasználva a levéltári kutatások során felbukkant eddig még ismeretlen adatokat is, külön értékelve két forrást a személyével kapcsolatban. Az első rész zárófejezetében azokat a levelezőpartnereket vesszük még nagytító alá, akiknek Permeier a levél- és könyvküldeményeit szánta, és amúgy a korabeli közép-európai felekezeti színpad izgalmas és érdekes alakjai.

Az értekezés törzsét a Permeier-levelezésben szóba kerülő művek elemzése adja. Ehhez segítségként szolgál, hogy maga Permeier is katalógusokat küldött barátainak az általa ajánlott könyvekről, másrészt leveleiben gyakran számolt be olvasmányairól. De nemcsak a terjesztésen volt a hangsúly, hanem a kiadáson is, hiszen a csoportból többen vállaltak magukra kiadói feladatokat, illetve maguk is szerzők voltak. A kutatást nehezítette, hogy a szóba jövő művek már a korban rendkívül kis példányszámban jelentek meg, így mai megtalálhatóságuk is sokszor kérdésessé vált. Ahol lehetséges volt, a röpiratokat és a traktátusokat azonosítottuk, és a sorsukon, létrejöttükön, kiadásukon elgondolkodtunk. Ezeket a műveket külön-külön fejezetekben vesszük sorra, mindenhol pontos könyvészeti leírást adva, azokat tartalmilag

¹⁰ A H. J. KÖHLER-től származó definíciót és a különböző véleményeket hozzá ld. Volker LEPPIN: *Antichrist und Jüngster Tag*, 21-32.

ismertetve és elemezve. Ezen eljárás során tűnt fel, hogy a bizonyos értelemben jól csoportosíthatók témák köré, így kristályosodott ki az a váz, amihez a dolgozat e második részében tartottuk magunkat. A művek besorolása egy-egy ilyen témacsoportba rettentő nehézségeket is okozott, mert egyrészt a hasonlóság ellenére sem tükröznek azonos felfogást, s mert a témák könnyedén átjárhatók, tehát egy mű akár több csoportba is tartozhatna. Másrészt önkényesen kellett bánnunk az anyaggal, hiszen az egész tematikát érintően jellemző a szakirodalom hiánya, ami ebben segítséget nyújthatott volna. A témák: a chiliasmus, a misztika, az egyházkritikai és háborúellenes publicisztika egyben világos megoldási kísérleteket is jeleztek a kiadók és olvasók részéről a már említett válság leküzdésére, ezért bővebben is igyekszünk ezeket eszmetörténeti szempontból értékelni.

A továbbiakban fontosnak tartottuk azt is, hogy összefoglalást adjunk a korabeli cenzúrázási technikákról, mégpedig a protestáns területeken, s arról, hogy hogyan terjedtek a tiltás ellenére is ezek a könyvek, s mi lett a szerzőik sorsa, ha kilétük kiderült. Ebben az egységben nem kevésbé fontos a nyomdász, Matthaeus Merian szerepe, és az itt elvégzett elemzések egészen meglepő eredménnyel szolgáltak. Az értékelésben arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ezek a könyvek, mint „válságtermékek” hogyan funkcionáltak, milyen kihatással voltak a környezetükre, milyen megoldást kínáltak a krízisre, hogy a történeti valóság és a propaganda, a teológia és a publicisztika milyen kölcsönhatásban álltak egymással.

Végül arról is szót kell ejtenünk, hogy mi maradt ki a dolgozathoz. Alapos megfontolás után kénytelenek voltunk elhagyni a sokat olvasott és terjesztett apokaliptikus irodalom tárgyalását, ennek azonosítása és elemzése ugyanis körülbelül akkora terjedelmet tett volna ki, mint a jelenlegi disszertáció. A különféle próféciák, jövendölések, víziók, matematikai számolásokon és asztronómiai megfigyeléseken alapuló előrejelzések hangnemükben talán mások, mint az itt elemzésre kerülők, de céljaikban hasonlóak, és az eredmények értékelésekor mindenképpen számításba kell vennünk őket¹¹. A másik sajnálatos módon kiszoruló téma a Permeier által gondozott, pozsonyi barátja, Melchior Beringer által finanszírozott, és Merian nyomdájában elkészült Johann Arndt *Postilla* kiadástörténete. Egyrészt szintén a terjedelemre kellett figyelemmel lennünk, másrészt a dolgozattal párhuzamosan íródott meg Keserű Bálintnak az

¹¹ Az érthetőség kedvéért álljon itt néhány, Permeier által terjesztett ilyen jellegű mű: Johann Dobricius: Zeiterinner, Tycho de Brache és Johann Kepler jóslatai, a Visiones de Leone Septentrionali Triumphante című röpirat, Christina Poniatowska és Christoph Kotter víziói, illetve egy Permeier által fordított és kiadott röpirat: COPIA Von einem Brieff auß Frießlandt geschrieben, durch Inthie Janssen Eltisten der Gemeine Jesu Christi zu Oster See vnd Echten. Az apokaliptikus röpiratok feldolgozásához kiváló kapaszkodót nyújt egy friss szakirodalom: Jürgen LEPPIN: Antichrist und Jüngster Tag, mely 1618-ig ad elméleti összefoglalót a röpiratok profiljáról a német lutheranizmusban.

ezzel kapcsolatos tanulmánya¹², így mi legfeljebb csak adatszerű kiegészítéseket tehattünk volna ehhez.

A dolgozathoz csatolunk egy függelékét, ahol a megértéshez legszükségesebb dokumentumokat adjuk közre. A disszertáció német nyelvű irodalomra épül, az idézetek fordítása a szerzőtől származik, aki nem a szó, hanem az értelem szerinti visszaadásra törekedett.

¹² KESERŰ B.: Pozsonyi projektum Arndt-művek fordítására és kiadására 1641-44-ben, megjelenés alatt.

2. A források eredete és leírásuk

A források eredete

A kutatások alapját több, Halle an der Saaléban a Franckesche Stiftungen levéltárában található kézirat képezi, jelzetük: B17a; B17b; B18, F53¹. (Eddig pontos, mindenre kiterjedő leírás még nem készült a felsorolt iratok tartalmáról², ezért a mellékletben, különös tekintettel a B17a és a B17b kódexekre, egy részletes jegyzéket adunk közre.) Mivel ezek a jelzetek olyan kéziratokat jelölnek, amelyek tartalmilag szorosan összefüggenek, feltehető, hogy egy időből s egy adományozótól származnak.

Sajnos a mai napig nem tisztázott, hogyan kerültek a kéziratok Halléba, bár két teória is létezik erre nézve. Az egyik Karl Weiskétől ered, aki a Frankesche Stiftungen neves levéltárosa volt a századfordulón. Ő számolt be arról³, hogy a levéltárban igen sok vallási rajongó és entuziaszta irodalmi kézirat található Schwenckfeldtől a harmincéves háború idejéig, melyek közül jónéhány eredeti, s sokat belőlük a gyógyszerész Schmidt egy öreg páciense ajándékozott a könyvtárnak 1743-ban, majd megadta a fenti jelzeteket. Értesülése forrását nem jelölte, és a levéltár mostani vezetője sem tudott abban segíteni, hogy honnan származik ez az információ. Ugyancsak nem sikerült kinyomozni a gyógyszerész Schmidt személyét.

A másik feltevés szerint⁴ az értékes iratok Friedrich Breckling⁵ hagyatékából jutottak Halléba. Ezt a változatot erősíti sok Brecklingtől származó írás és levélrészlet, valamint az a tény, hogy könyveinek és kézirateinak egy részét 1704-5-ben és 1709-ben a könyvtárnak ajándékozta. A dolgunkat nem könnyíti meg, hogy míg a könyveiről fennmaradt egy jegyzék⁶, addig a kéziratokról ebben nem esik szó, illetve Weiske utal arra, hogy összesen két kézirat található a

¹ A források feldolgozását jelentősen megkönnyítette, hogy Carlos Gilly bázeli történész a Régi Magyar Irodalom Tanszék rendelkezésére bocsátotta a két kódexről készült mikrofilmet. Ezért köszönettel tartozunk neki.

² A legjobb leírást Eylestein adta, ez azonban közel sem teljes, és sok az olvasati hiba benne. ld. E. EYLENSTEIN: Daniel Friedrich, 15-21.

³ Karl WEISKE: Mitteilungen über die Handschriftsammlung, In Aus der Hauptbibliothek der Franckeschen-Stiftungen, Halle, 1903. 7-27.

⁴ KESERŰ Bálint: In den Fußstapfen der Rosenkreuzer, 1.

⁵ BRECKLING, Friedrich (1629-1711) A lexikonok a radikális pietisták között tartják számon. Sokoldalú teológiai tanulmányok után lelkészként szolgált Flensburgban, ahol hamarosan összeütközésbe került előljáróival vallási nézetei miatt. Menedéket, mint megannyi eszmetársa, Hollandiában talált, mely 50 éven át a második hazája lett. Zwolléban igazgatta az evangélikus gyülekezetet, közben kiadóként és íróként tevékenykedett, s levelezése a vallási rajongókkal egész Európára kiterjedt. Monográfia még nem jelent meg róla, hagyatéka nagyobb részt feldolgozatlan. ld. John BRUCKNER szócikkét róla, ahol részletes szakirodalmi összefoglaló található életéről és műveiről. In Biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck, 7. kötet, Neumünster, 1985. 33.

⁶ A *Libri Brecklingici* irat a G1 jelzet alatt található a Franckesche Stiftungen levéltárában. Kiadtalan.

Breckling-hagyatékban⁷. Annál beszédesebbek a levelei ill. művei, melyekben sokszor nyilatkozik a kortársaitól és barátaitól - így a kódexekben s kéziratokban szereplő személyektől - hozzákerült és megőrzött vagy éppen az általa összegyűjtött írásokról. Arra is többször hivatkozik, hogy hogyan kerültek hozzá a rajongók anyagai: Ob ich gleich nach Absterben meines lieben Vaters Joachim Betkii, der mir sein Excidium Germaniae, Grammendorfs und anderer Schriften im Testament vermacht, wie ich denn hernach vieler Wahrheitszeugen Manuskripte dazu gesammelt und bei mir zum Dienst der Kirchen aufgehoben, fast übrig blieb.⁸ (Kedves apám, Joachim Betke halála után, aki a végrendeletében rámhagyta az Excidium Germaniae-t, Grammendorf és mások írásait, még sok kéziratot gyűjtöttem az igazság tanúitól, és az egyház szolgálatára megőriztem őket). A Breckling által összegyűjtött kéziratoknak és ritkaságoknak nagy híre volt, és sokan igyekeztek megszerezni őket. August Hermann Francke Brecklinghez való jó kapcsolatának köszönhetően sikeresen folyamodott az értékes iratokért és könyvekért. 1703. júliusában így köszönte meg Brecklingnek az adományokat: Ich habe nun die zwei Kasten mit Büchern und Manuskripten empfangen. Sie waren von Regen sehr durchfeuchtet und z.T. ganz naß. Gottlob aber, daß alles gerettet ist, und da es nun in der Luft fein wieder trocknet, die Nässe nun auch nicht schadet. Wegen des dritten Kastens ist auch schon zu Hamburg Ordre gestellet⁹. (Megkaptam a könyvekkel és kéziratokkal teli két ládát, az eső teljesen eláztatta őket, Istennek hála azonban mindent megmentettünk, s a levegőn újra megszáradtak, a nedvesség nem okoz több kárt. A Hamburgban levő harmadik láda miatt már intézkedtünk). Az is kiderül, hogy az elküldött dolgok között Gifftheil-iratok voltak: Zu Gifftheils Sachen bestelle ich jetzo jemand, sie zu ordnen und recht sauber zusammen zu schreiben, wie er es uns an die Hand gegeben. Ich bitte nun auch die übrigen Bücher, in Kisten wohl verwahrt, uns zu senden¹⁰. (Gifftheil dolgaihoz most odaállítok valakit, hogy elrendezze és szépen összeírja őket, ahogy a kezünkhöz adták. Kérem, hogy a többi könyvet is, ládában összetéve küldje el nekünk), így kérte Francke Brecklinget egy másik levélben.

Az idézett forrásokból látható, hogy Breckling céltudatosan gyűjtötte ezeket a kéziratokat, műveket és könyveket, s hogy sokat belőlük a hallei barátainak ajándékozott. De továbbra is ott feszült a Weiske-féle adat (egy későbbi hallei adományozótól származnak az iratok) és a Breckling-hagyaték egy részének Halléba kerülése közti ellentmondás, mígnem egy Wotschke-tanulmány lábjegyzetében szereplő levél rávilágított a lehetséges megoldásra.

Breckling halálakor, 1711-ben, nem tudni pontosan, mi történt a hagyatékával. Wotschke közölt egy hallatlanul izgalmas levelet ezzel kapcsolatban, értékét azonban megkérdőjelezi az a tény, hogy nem ismerjük a lelőhelyét. A levelet Johann Gerhard Meuschen írta a gothai hercegi

⁷ Weiske szerint Breckling apjának egy műve és két levél 1704-ből. ld. 3. lj., 12.

⁸ T. WOTSCHKE: Der märkische Freundeskreis Brecklings, 5.

⁹ Uo. 211.

¹⁰ Uo. 211.

könyvtáros Cypriannak 1728. április 2-án. Ebben felajánlott megvételre egy Brecklingtől származó levélköteget, s elmesélte, hogy mekkora keletje van a Breckling-hagyatékából származó kéziratoknak, hogy A. H. Franckétól kezdve a londoni Böhme úrig hányan próbálkoztak már nála ezeknek a megszerzésével. Meuschen, aki annak idején a Haag-i német közösség lelkésze volt, ebben a minőségében Breckling halálakor is éppen annak a házában tartózkodott néhány Hallei küldött társaságában. Köztük volt egy bizonyos Gerbhard és egy Schmidsbergen nevű orvos. Meuschen leírta a levélben, hogy amikor Breckling meghalt, während die Leiche auf der Bahre gestanden und zwar des Nachts gefischt und aus den überall zerstreut liegenden Schriften und Scharteken ... das genommen, was ihnen mag angestanden sein und sie in der Eile aussuchen und erhaschen können, daß mir also nur die Nachernte mit genauer Not zu teil geworden¹¹. (Amíg a holttest a ravatalon feküdt, s éjszaka volt, a mindenhol szanaszét fekvő iratokból és limlomból a [halleiek] azokat vették el, ami csak tetszett nekik, és amit sietősen ki tudtak keresni és csípni, úgy, hogy én ebből az éjszakai szüretből csak kínnal részesülhettem).

Tehát az anyagok egy része közvetlenül Breckling által jutott Franckéékhoz 1704-ben és 1709-ben, míg a másik részük bizonyos Hallei küldöttek Breckling halálakor való „szabad rablása” révén később került a könyvtárba. Így már érthető, hogy a Weiske által fent említett öreg páciensnek (aki azonos lehetett például a Schmidsbergen nevű egyénnel) hogyan lett a tulajdona számos fontos eretnekirat.

A források leírása

B17a

Quarto formátumú jó állapotban fennmaradt kódex, mely kéziratok és nyomtatványok egyvelege a XVII. század második és harmadik évtizedéből. A nyomtatványok száma 28, jellegük pedig párlapos röpirat, egy-két kivételtől eltekintve. A kódex öt, jól elkülöníthető részből áll, s ezt kívánta jelezni a kódex összeállítója is, aki római számokkal látta el ezeket.

Az első blokkban Ludwig Friedrich Gifftheiltől származó röpiratok találhatók, 18 nyomtatvány, 27 pedig kézirat másolat, mégpedig azonosíthatóan Johann Permeiertől, s Johann Friedrich Münstertől.

A másodikban két nyomtatott röpirat van Tobias Schneubertől.

A harmadik részben egy hosszabb nyomtatott mű áll, a többi mind kézirat. A kéziratok többsége levél, melyeket Johann Permeier másolt. A levelek nagyobb része neki szól vagy ő

¹¹ T. WOTSCHKE: Zwei Schwärmer, 178.

írta. Egy kompakt egységet képez ezek között az ún. *Acta Regni Christi Anno 1638.*, mely 84 levelet foglal magába. Ehhez tartalmilag szorosan kapcsolódik további 8 levél, melyeket azonban Permeier nem sorolt be az *Acta Regni Christi*-be. A többi kézirat egyrészt levél, másrészt Permeier saját műve, akárcsak az a nyomtatvány, amely a következő címet viseli: *Abtruct Vnterschiedlicher Sendschreiben vnd Exträct* (Különféle levelek és kivonatok lenyomata).

A negyedik egységben Panthaleon Trappe egy hosszabb, nyomtatott apológiája található, míg az utolsó részbe öt nyomtatvány került be, egy Permeiertől származik, a másik négy pedig Lorenz Grammendorftól.

A kódex anonym összeállítója feltehetően jól ismerte a fenti személyeket, mert bár a szerzők nevei általában nem szerepelnek a röpiratokon, ennek ellenére meglehetősen biztonságosan választotta szét a műveket, eltekintve attól, hogy Permeier egy művét a Grammendorfok közé osztotta. Felmerül a kérdés, hogy vajon nem Permeier volt-e a kódex tulajdonosa és létrehozója. Sajnos nem lehet pontos választ adni erre, mert rögtön ott sorakoznak a további kérdések: akkor hol maradt a többi Permeier-levél, miért csak az 1638-as évből származókat tartalmazza a kódex? Arra gondolunk, hogy a kódex összeállítója jó viszonyban volt Johann Permeierrel, akinek az iratai valahogyan hozzá kerültek, és ő rendezte így el a későbbiek folyamán. Az idegenkezű összeállítót látszik igazolni, hogy a harmadik egységbe a Permeier-iratok közé véletlenül bekerült egy jóval későbbi, 1677-es dátumú kézirat, mely sehogy nem illeszkedik az adott források közé. De azt sem lehet kizárni, hogy ténylegesen Permeier rakta így össze a kódexet, s a többi iratot még vagy nem rendezte, vagy elvesztek. Ez utóbbi teóriát látszik megerősíteni a B17b kódex létezése, mert abban többnyire olyan Permeierhez írt levelek találhatók, amelyek nem szerepelnek a B17a kódexben.

B17b

Folio alakú, jó állapotban fennmaradt kódex, mely csupa kéziratot tartalmaz. Ezek többsége levél, illetve röpiratmásolat. Az összeállító szándéka az volt, hogy szerzők szerint csoportosítsa az iratokat.

Az első csoportban (18 irat) ismét Ludwig Friedrich Gifftheiltől találhatók különféle röpiratok Johann Permeier és Ludwig Friedrich Münster másolatában, de eredeti kéziratok is fellelhetők közöttük, például egy levél Permeiernek 1644-ből.

A második egy autográf levél Panthaleon Trappétól az ulmi városi tanácsnak.

A harmadik blokkban Tobias Schneuber levelei és művei sorakoznak (13 irat), egyrészt eredetiek, másrészt Permeier másolta le őket.

A következő két kis irat egyike Wilhelm Eo Neuhauser egy műve, a másik egy kivonat Johann Werner egy írásából.

Ezt Permeier 9 levele és műve követi az ő kézírásával, majd a sorban 3 levél jön Sigmund Permeiertől.

Autográf levelek találhatók a kódex ezt követő lapjain, melyek címzettje az esetek legnagyobb részében Johann Permeier, így Abraham von Franckenbergtől 5 eredeti, kettő Permeier másolatában, Johann Valentin Andreaetől három levél, Lorenz Grammendortól 12, Florian Crusiustól 15, Johann Ludwig Wolzogentől 4, Hans Ludwig Wolzogentől 10, Matthias Wolzogentől 3, Lazarus Henckel von Donnersmarktól 3, Melchior Beringertől 10, Jacob és Matthias Cappauhntól 9, Wilhelm Schwartztól 13, Johann Cobersteintől 6, Matthaues Meriantól 3, Jacob Reuschtól 2, Johannes Saccustól 1, Tonigs Jansentől 1, Johann Kautztól 1, egy anonym, Otto Hammtól egy, Abraham Poemertől 1, Johann Ludwig Münstertől 4, Johann Friedrich Münstertől 3, Matthias Felbertől 1 levél.

A kötet végén a nürnbergi weigeliánus per jegyzőkönyve van 1640-ből, majd egy jelentés Nicolaus Drabicius elfogatásáról és sorsáról zárja a B17b jelzetű kódexet.

A kódex anyagának nagyobb része Permeier hagyatékából származik, de valaki később tartalmilag hasonlóan heterodox szöveget illesztett ezek mögé.

A doktori disszertáció túlnyomórészt ezekre a fent leírt levéltári forrásokra támaszkodik.

II. JOHANN PERMEIER ÉS A LEVELEZŐPARTNEREI

1. Johann Permeier a történetírásban

Johann Permeier neve Gottfried Arnold *Ketzer-Historie*-jában bukkan fel először, ott is a Friedrich Breckling összeállításában készült *Catalogus testium veritatis* részben az igazság 136. tanújaként¹, míg Gottfried Arnold említésre méltónak sem tartotta Permeier személyiségét. Idézzük Brecklinget: Johannes Permejeri, Austriaci sanctae societatis regalis Jesu Christi

IN HUMILITATE EXALTATIO .

IOANNES PERMEIJERUS AUSTRIACUS .

S. S. R. P. I. C. I. T. A. O. A. F. F. I. N. M. S. P .

Johann Permeier

Primarii schriften und sendschreiben anno 1636, welcher des Irenaei Philaethae dissertation de pace et concordia ecclesiae, anzieheth, und an Florianum Crusium, Theo-Philosophum et Medicum zu Dantzig wunderbare briefe geschrieben hat, und zehen fragen den gelehrten vorstellet. (Az ausztriai Johann Permeier, a sanctae societatis regalis Jesu Christi előljárója, írásai és levelei az 1636-os évből, melyek [egyrészt] Irenaeus Philaete Dissertation de pace et concordia ecclesiae című művére vonatkoznak, [másrészt] Florian Crusiushoz, a danzigi teológus-filozófus orvoshoz csodálatos leveleket írt, [harmadrészt] Tíz kérdés címmel a tudósokhoz [egy művet] prezentált). Breckling feltehetően nem volt túl jól informált Permeierről, mert viszonylag kevés adatot közölt, s azok is további kiegészítésre szorulnak. Permeier valóban alapított egy társaságot 1631-ben, és saját magát nevezte ki előljárónak benne. A társasággal azonban kb. az 1637-es évtől fogva felhagyott, bár újra felbukkan az elnevezés a frankfurti években 1642-43-ban. Az Irenaeus

Philaeta művére vonatkozó jegyzetei ma már nincsenek meg. Crusiushoz ténylegesen írt számos levelet, ezekből ma sajnos egy sem található, viszont fennmaradt Crusiushoz írt leveleiből 18 a B17a és b kódexekben, s ezek révén rekonstruálható Permeier

leveleinek is egy része. (Érdekes módon Permeier kiterjedt levelezéséből csak a Crusius-szal valót tartotta fontosnak kiemelni Breckling.) *A tíz kérdés* című írása, igaz nem teljesen ezzel a címmel, de megvan a B17a kódexben.

A XX. században a hallei források felfedezése kapcsán indult meg az érdeklődés Permeier iránt. Előbb Eylenstein tudósított róla Daniel Friedrichról szóló disszertációjában², azonban sok hibát vétett a pályakép felrajzolásakor. Így Bécset tartotta szülőhelyének, életének első 32 évéről semmilyen adattal nem rendelkezett, s az utazásait sem követte pontosan végig. Permeier szellemiségét már jobban megragadta, amikor a császárhoz való viszonyát, s a császárság szerepét tárgyalta Permeier kéziratban maradt művei alapján. Ugyanakkor Eylenstein számára a *Sancta Societas* egy létező társaság volt, melynek a tagjait is ismerni vélte, s ez a véleménye erősen korrekcióra szorul.

Nem sokkal később Will-Erich Peuckert *Das Rosenkreutz* könyvében³ azt igyekezett bizonyítani, hogy majdnem minden XVII. századi titkos társaság a rózsakeresztes eszme alapján állt. Így Permeier társasága is (mely neki is, akárcsak Eylensteinnak, egy jól működő szervezet volt) arra bizonyíték, hogy milyen messzire hatottak a rózsakeresztes ideák, amennyiben egy osztrák vezetésével a német határokon is túlnyúló testvériség jött létre az új szellemiség jegyében. Szinte csak Crusius leveleire támaszkodott, igaz, később az Abraham von Franckenbergről szóló fejezetben idézte már a Permeier-Franckenberg levélváltást is.

Az 1930-as években tüzetesebben Theodor Wotschke kezdett az iratokban vizsgálódni, s több cikket is közzétett, egyúttal bőven idézett a forrásokból is. A tanulmányok sorozatát kedvenc témájával kezdte meg, amikor is az antitrinitárius Florian Crusius és Hans Ludwig Wolzogen Permeierhez írt leveleit kommentálta⁴. Ebben az volt a célja, hogy bemutassa a misztikus-szeparatista áramlat erősségét az ortodoxia korában a kelet-európai térségben, Sziléziától Pozsonyig. Permeiernek Berlinben való felbukkanását, az ott töltött éveit követte végig, elsősorban prófétaságát emelve ki, felfigyelve arra is, hogy ismerősei és barátai között ezzel nem aratott sikert. A marki (Mark: Brandenburg egy része) rajongók és a lengyel testvérek (az antitrinitáriusok lengyel elnevezése) szoros kapcsolatának az okát abban látta, hogy lényegében

¹ G. ARNOLD: Kirchen- und Ketzer-Historie, 1014.

² E. EYLENSTEIN: Daniel Friedrich, 58-67.

³ W. PEUCKERT: Das Rosenkreutz, 198-206.

⁴ T. WOTSCHKE: Die Polnischen Brüder, az adatokban igen gazdag tanulmány azonban a munkamódszerével elriasztja a mai kutatót, mert Wotschke sajnos nem jelölte a forrásait, és a levelek átírásában sem volt következetes. Ha kihagyott részeket, akkor nem tüntette fel, a latin kifejezéseket németül adta meg. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy kiválóan értett a régi kéziratokhoz, és félreolvasásra alig-alig találunk példát.

ugyanazokat az elveket képviselték, csak a szentháromságban tértek el egymástól, de leírta Permeier elutasító magatartását is az antitrinitárius eszmékkal szemben.

Már ekkor megragadta őt Permeier sokszínű egyénisége, s egy következő munkában a híres frankfurti kiadóval, Mattheus Meriannal való kapcsolatát elemezte⁵, középpontba állítva Permeier irodalomszervező tevékenységét, ahogy saját illetve mások (Gifftheil, Grammendorf, Trappe) műveinek kiadására próbálta rábírní az amúgy titokban heterodox irányultságú Meriant. A közös Arndt-postilla kiadásról viszonylag kevés szó esett ebben a cikkben, mivel ezt egy másik tanulmányában részletesen megírta, de sajnos nem talált hozzá megfelelő kiadót.⁶ A forrásanyag hihetetlen gazdagságára egy újabb cikkben világított rá, amikor a Breslauban élő Wilhelm Schwartz személyén keresztül a sziléziai rajongók kapcsolatrendszerét vette szemügyre⁷. Kitért Schwartz közvetítő szerepére Kelet (Erdély) és Nyugat (Amsterdam) között, s nem elhanyagolható irodalomszervezői tevékenységére is, amellyel barátai, többek között Abraham von Franckenberg és Johann Theodor von Tschesch munkáit támogatta.

A szeparatizmus történetéhez kívánt adalékokat nyújtani a Johann Ludwig és Johann Friedrich Münster testvérpárról szóló tanulmányában⁸. Johann Friedrich a rajongók között mint Ludwig Friedrich Gifftheil hűséges társa volt ismeretes, bátyja pedig, aki schwenckfeldianusnak számított, szintén kitűnő kapcsolatokat ápolt a kor fanatikusaival. Ehhez a tanulmányhoz már Hallén kívüli forrásokat is használt, így a Hamburgi Városi Könyvtárból származókat, csakúgy, mint a Tobias Schneuberről és Gifftheilről szóló cikkében⁹, ahol gothai kéziratok (szintén a Breckling-hagyatékából) kerültek nagyító alá. Ez utóbbi két tanulmány csak érintőlegesen kapcsolódik Permeierhez, mégis fontos adatokat nyerhetünk belőlük kultúrtörténeti szempontból.

A téma lezárásaként pár évvel később újra visszatért Permeierhez, és az 1631-1633 közti életszakaszát tekintette át a levelek alapján, s a Wolzogenekhez, Crusiusához és a berlini eszmetársakhoz fűződő viszonyát elemezte.¹⁰

Összefoglalva Wotschke tevékenységét: sokoldalúan használta fel a forrásokat, többféle nézőpontból világította meg azokat, főleg a személyiségekre koncentrált, s a mélyreható eszmetörténeti analízist elhagyta. Nagyon sok levelet közzétett a kódexekből, de ezek a mai kritikai elvárásoknak nem felelnek meg. Az ő érdeme a felfedezés, az általa felvázolt kép

⁵ T. WOTSCHKE: Mattheus Merian

⁶ T. WOTSCHKE: Die Frankfurter Folioausgabe

⁷ T. WOTSCHKE: Wilhelm Schwartz

⁸ T. WOTSCHKE: Johann Ludwig und Johann Friedrich Münster

⁹ T. WOTSCHKE: Zwei Schwärmer

Permeierről és társairól ma is sok mindenben helytálló, mégis a gyors skiccek, az elsődlegesen kinyerhető információk sokasága, valamint a rengeteg szövegközlés összevisszasága kissé zavaró.

Ezekután hosszú ideig csend következett a hallei levéltári anyagokat illetően, nem utolsósorban a Német Demokratikus Köztársaság politikai helyzetének köszönhetően, majd ezt a hallgatást törte meg Richard van Dülmen 1978-ban, aki egy hosszabb lélegzetű tanulmányban emlékezett meg Permeierről, kiválóan elemezve a korszakot, áttekintve életpályáját 1631-től 1643-ig, s felrajzolva a próféta szerepét, a vallás és a politika szoros összefonódását¹¹. Három érdekes és különös mozzanatot emelt ki, melyek Permeier jelentőségét növelik. Az első, hogy hagyatéka Halléban egyedülálló a harmincéves háború szeparatista mozgalmait tekintve, amennyiben segítségével bepillantást nyerhetünk az ellenzéki vallásos laikusok körének szerkezetébe. A második, hogy Permeier a többi prófétától (mint például Gifftheil) eltérően, lutheránus létére a végső idők uralkodójának a nyugat-római császárt tartotta. Harmadrészt, egy társaság nevében (Sancta Societas Regalis Jesu Christi) lépett föl, annak vezetőjeként írt röplapokat, és terjesztette azokat azzal a céllal, hogy Krisztus utolsó eljövételére felkészüljenek. Maga a társaság azonban fiktív volt, a levelezőpartnereket sem szabad tagokként tekinteni, hiszen sokszor nem is tudtak Permeier ezirányú tevékenységéről. Dülmen részletesen tárgyalta a próféta három állomását, ahol ún. kancelláriát rendezett be magának, előbb Emdenben, majd Berlinben és Frankfurtban, s megállapította, hogy sikertelen és visszhangtalan maradt, ha nem éppen menekülnie kellett. Összefoglalta Permeiernek az általános reformációra vonatkozó eszméit, ezek szerinte a stílusával ellentétben egyszerűen struktúráltak: az osztrák próféta egy határozott, erőskezű császárt kívánt, aki megszünteti az egyházszakadást, s véget vet a háborúnak. Utoljára a chiliasmusra tért ki: Permeier meg volt győződve, hogy a negyedik monarchiának hamarosan vége lesz, s beköszönt az ötödik, egyben végső birodalom az utolsó ítélet előtt, minden vallási-politikai esemény ebből a szempontból nyer értelmet. Dülmen Permeier érdemeit méltatva egy sorba helyezte őt a korban nagyobb hatást kiváltó prófétákkal, így Gifftheillal, Wilhelm Eoval, akiktől az út majd az angol quintomonarchistákhoz vezet.

Dülmennek is köszönhetően Permeier bekerült a legújabb kézikönyvekbe és lexikákba is. Elsősorban a háromkötetes modern pietizmustörténetet kell itt megemlítenünk, melynek az első kötete részletesen foglalkozik a pietizmus előzményeivel. Martin Brecht a német spiritualisták című fejezetben, ott is a 'Háborúellenes próféták' címszó alatt veszi sorra

¹⁰ T. WOTSCHKE: Johann Permeier

¹¹ R. van DÜLMEN: Prophetie und Politik

Permeiert, Gifftheil és Paul Felgenhauer társaságában, bár vitatható ez a besorolás, hiszen akár a radikális Arndt-követők közé is kerülhetett volna¹². Brecht a Dülmen-féle eredményeket foglalja össze röviden. Ezzel szemben a Biographisches-bibliographisches Kirchenlexikonban Permeier alakját teljesen félrerajzolták, sajnos alig találunk a szócikkben adatot, ami helyesen szerepelne (kezdve a születési dátumától, egészen a permeieri eszméig)¹³.

A magyar kutatók közül Keserű Bálint figyelt fel a hallei forrásanyag kelet-európai és magyar vonatkozásaira, és ő számolt be Permeier terveiről a Kárpát-medencében¹⁴. Azokra a kutatásokból eddig kihagyott levelekre és nyomtatványokra világított rá, amelyek Melchior Beringer von Königshofen, egy Pozsonyban letelepedett német származású nemes és Permeier között cirkuláltak. Permeier ezekben egyrészt mint a spirituális-jámborsági irodalom terjesztője lépett fel, másrészt Beringer kérésére magára vállalta az Arndt-postilla kiadásának a megszervezését. Keserű a levelek nyomán azt a következtetést vonta le, hogy a német evangélikus körökben keletkezett heterodox jellegű irodalom célterületévé vált Magyarország és Erdély, sőt, ezeknek a könyveknek a magyar illetve szlovák nyelvű fordításáról is komolyan szó volt. A közép-kelet-európai térség egy másik fontos területe volt még ebből a szempontból Szilézia. Egy újabb tanulmányában¹⁵ az itt is területeket birtokló és egyébként magyar származású mágnás, Lazarus Henckel kapcsolatát vizsgálta Keserű, addig kiadatlan levelek alapján. Az eredmények pedig azt tükrözik, hogy Sziléziában is léteztek olyan körök, ahol egyértelműen irénikus, a protestantizmus konfesszionális határait figyelmen kívül hagyó vallásfilozófia uralkodott. Ugyancsak Keserű Bálint kezdeményezésére és vezetésével alakult egy csoport Szegeden, hogy a hallei kódexek levelezésanyagát kiadásra előkészítse.

¹² M. BRECHT: Die deutschen Spiritualisten, 220.

¹³ Biographisches-Bibliographisches Kirchenlexikon, Kiad. Traugott BAUTZ, VII. kötet, Herzberg, 1994. 198-199.

¹⁴ KESERŰ B.: In den Fußstapfen der Rosenkreuzer

¹⁵ KESERŰ B.: Ein oberschlesischer Spiritualistenkreis

2. Johann Permeier (1597-1644)

a. Származása, tanulmányai, élete 1628-ig

Johann Permeier 1597. december 9-én 6 óra 22 perckor született. Hogy ezt az időpontot ilyen jól ismerjük, ellentétben életének későbbi eseményeivel, azt egy a korban divatos „horoszkópnak” köszönhetjük, melyet egy Jacob Freying nevű csillagász készített neki¹. S bár ebben szép, tiszteletteljes pályát jósol Permeiernek, ahogy ez lenni szokott, számunkra fontos adatokat nem közöl róla. Hiába maradt fenn gazdag levelezése, vagyis annak egy része, a sok tekintetben egyedülálló anyag ritkán árul el személyét, családját érintő eseményeket, s sok helyütt feltételezésekre szorulunk.

Szűkebb hazája a felső-ausztriai Linz közelében fekvő Kremsmünster volt. Ezt az is megerősíti, hogy a kremsmünsteri apátság bírósági aktáiban 1628-ból és 1631-ből található olyan kihallgatási jegyzőkönyvek, amelyekben Permeier bátyja, Sigmund, egy Wolf Permair nevű rokont vádol az örökség ki nem fizetése miatt, s a bíróság mindkét esetben kötelezi erre a rokont². Maga Permeier is többször említette leveleiben ezt az ügyet³. Gyermekkorát valószínűleg itt, illetve Bécsben töltötte, s első iskolája éppen a kremsmünsteri apátságban lehetett, melyet a XVII. században építettek át Ausztria legjelentősebb barokk kolostoregyüttesévé. Léteznek utalások rokoni kapcsolatokra Melchior Khlesl kardinálissal (meines von gleichem Beckergschlecht Österreichisch-hergebornen ... Regiments-praesident-anteceßoris Melchart Glesels⁴), szülei mégis egyszerű emberek lehettek. Egy testvéréről van tudomásunk: Sigmund Permeier az alsó-ausztriai evangélikus nemességben vezető szerepet betöltő Geyer-családnál állt belső udvari szolgálatban udvarmesteri tisztségben. Öccsét anyagilag és amennyire megérti, szellemileg is igyekezett támogatni, mindezt a Geyerek tudtával, akik fogadott fiának tekintette magát egyébként Johann Permeier (als ihren alten adoptivum filium⁵). Sigmund 1661. január 27-én nemesi oklevelet kapott az uralkodótól⁶, bár

¹ B17a III14. *Thema Correctum ex accidentibus*

² OÖLA, Stiftsarchiv Kremsmünster, Hofgerichtsprotokoll d. Stiftes Nr. 181. f.217v. (1628), Nr.187. f.2. (1631)

³ B17b f74r.

⁴ B17b f76r.

⁵ B17b f76v.

⁶ Karl Friedrich von FRANK: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806*, Schloss Senftenegg, 1967.

nem katolizált, sőt, kivándorlásra kényszerült, és továbbra is a Geyerek szolgálatában, de Nürnbergben élt⁷.

Permeier tanulmányairól nem sokat tudunk, leveleiben gyakran említi koraérettségét, s hogy már 8-9 évesen vallási kérdések izgatták, melyekben már akkor jól eligazodott⁸. Feltehetőleg elkezdte az egyetemet, de nem fejezte be. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy a tübingeni egyetemen folytatott (teológiai?) tanulmányokat. Egy levélcímzésben a következőt írják neki: *S.S. Theosophiae et Theologiae practicae Candidato*⁹ (gyakorló teozófiai és teológiai jelölt). Mindenesetre két nyelvben, a latinban és a héberben is járatos volt. Igen fiatalon (19 évesen) a rendek szolgálatába került, legalább is egy berlini forrás szerint¹⁰ 1616 és 1622 között a felső-ausztriai evangélikus rendek ügynökeként tevékenykedett Bécsben. Ehhez tudni kell, hogy Felső-Ausztria rendjei peres ügyeik illetve jogi vitáik intézésére képzett ügyvédek tartottak, akik ügynököket alkalmaztak arra, hogy Bécsben vagy a bajor hercegi udvarban képviseljék a rendi érdekeket. Itt tehetett szert olyan magas ismeretségekre, kapcsolatokra, melyek még húsz évvel később is funkcionáltak. Még egy érdekes adalék létezik személyére nézve az 1610-es évekre vonatkozóan, mely egy 1744-ben kiadott teológiai gyűjteményben jelent meg: ez egy könyvbe bejegyzett névsor titkos schwenckfeldianusokról, mely a tiz résztvevő közül hatodikként említi Permeiert¹¹.

Már Hollandiában felmerült annak a lehetősége, hogy nyelvtanárként keresse a kenyerét, Berlinben pedig az orientalizmus professzoraként ajánlotta magát a választófejedelem szolgálatába, s ki is dolgozott egy kis módszertani könyvecskét a héber tanulásra. Ellenfelei gúnyosan azt jegyezték meg róla, hogy nincs foglalkozása. Ez azzal a ténnyel is összefügghet, amit ő döntő élményként jelölt több levelében s művében: volt két víziója, egy 1616. novemberében, s egy tizennégy évvel később, 1630. novemberében. Mindkétszer rettenetes testi és lelki kínokat élt át, s míg az első esetben még nem vállalja a jelenésben neki kiosztott próféta szerepet, másodsorra úgy dönt, hogy ez a sorsa, s ettől kezdve ennek szenteli az életét, így egy bizonyos ideig valóban nincs „rendes” foglalkozása.

Visszatérve az 1620-as évekhez, sajnos nem tudjuk, hogy 1622 és 1628 között pontosan mi történt vele. Egy biztos, 1625-ben megnősült, de feleségére eddig csupán két adatot találtunk.

⁷ Sigmund Permeiernek problémája volt a nemesi oklevelének az elismertetésével Nürnbergben, ld. Werner Wilhelm SCHNABEL: *Österreichische Exulanten in oberdeutschen Reichsstädten. Zur Migration von Führungsschichten im 17. Jahrhundert*, München, 1992. 236.

⁸ B17a III2o.

⁹ B17b f224.

¹⁰ Staatsbibliothek - Preußischer Kulturbesitz Berlin. Ms. Boruss. fol. 484. f38.r.

¹¹ Az adatokat ehhez ld. a *Két forrás Permeierrel kapcsolatban* című fejezetben.

Maga a házasság időpontjának az említése az egyik¹², a másik, amikor egy nemes hölgyhöz szóló írásában a felesége vallásáról ír: Dannenhero auch mein Gemahlin seel: wie Sie des Luthers Tomos (welche Ihr die Freylein Maria von Hoffkirchen gelihen gehabt, weil Ich verreiset war) gelesen hat, in meiner Widerkunfft Mich empfangend, vermeldet: Mein Herr, Pöpstisch bin Ich nicht, aber Lutherisch bin Ich auch nit mehr, Vnd als Ich gefragt warumb? saget Sye Ich habe in des Luthers Tomis gelesen vnd befinde das nit möglich, vnd wider alle Vernunfft ist, das der Heylige Geist in einem solchem Menschen sey, vnd das Gott durch einen solchen (der da so schändtliche Vnkeusche aus passion mit Schmach vnd Scheltworten erfüllte Schrifften gemacht vnd hinterlaßen hat,) sein Kirch vnd Volck reformirt, vnd vom falschen auf den rechten Weg geführet haben solle¹³. (Akkoriban megboldogult feleségem, aki Luther művét (amit Maria von Hoffkirchen kisasszony adott neki kölcsön, míg én elutaztam) olvasta, érkezésemkor így fogadott: Uram, én ugyan nem vagyok pápista, de többé lutheránus sem. S mikor megkérdeztem, hogy miért, azt mondta: olvastam Luther művét, s nem találok lehetségesnek, sőt teljesen ésszerűtlen, hogy a Szentlélek egy ilyen emberben lakozzon, s hogy az Úr egy ilyenén (aki ily káros szemérmatlenséget s gyalázkodó szavakkal teli írásokat szerzett és hagyott hátra) keresztül reformálta meg egyházát s népét, s hogy általa a tévesről a helyes útra vezette). Egy másik levélből Clara Benigna von Rauchensteinnak 1638-ban egy utazásra következtethetünk¹⁴: ebben felidézte a tizenkét évvel azelőtti eseményeket Alten-Stettinben. A pommerni herceg uralma alatt álló város éppen ezekben az években vált háborús vidékké. Hírek érkeznek egyfelől császári csapatok közeledtéről, másfelől arról, hogy Gusztáv Adolf el akarja foglalni a várost. Ezért Wallenstein felajánlotta Stettinnek a császári védelmet 1626-ban, amit ők semlegességre való hivatkozással elutasítottak¹⁵. Tehát Permeier valamilyen (diplomáciai?) oknál fogva akkor, 1626-ban, ott volt Alten-Stettinben. Clara Benigna von Rauchensteinnak fennmaradt a halotti prédikációja, ebből valóban kideríthető, hogy a Csehországban, evangélikus nemesi családban született, akkor 8 éves Clara anyjával, nővérével és sógorával menekülteként a városban tartózkodott.¹⁶

b. Az utazás, az emdeni és amersfoorti évek 1628-1631

Permeier élete folyását nem hagyták érintetlenül a Habsburg-birodalomban bekövetkező változások. II. Ferdinánd egyre szigorodó, a nem katolikus vallásúakat sújtó rendeletei nyomán mind többen választották az Ausztriából való kitelepülést. 1629 elején Permeier előbb egy

¹² B17a III14

¹³ B17a III8a.

¹⁴ B17a III5m

¹⁵ Martin WEHRMANN: Geschichte der Stadt Stettin, Frankfurt am Main, 1979. 267.

¹⁶ Bey der Hochgräfflichen Christlichen SEPULTUR und Leich-Begängnus DER weyl. Hochwolgebohrnen FRAUEN, Frauen Clara Benigna, Gräffin von Buchhaim, jelzete: HAB, Stolberg-Stolberg Sammlung, 6752.

utazásra indult Florian Crusius-szal, mégpedig Rakówba, ahol közelebbi ismeretségbe kerültek a lengyel testvérekkel, így például az unitárius körökben híres Johann Crellius-szal is, akinek éppen az otlétükkor égett le a háza¹⁷. Crusius ekkor ott maradt az unitáriusoknál, Permeier pedig csatlakozott egy a lengyel királynál követségben járt bizottsághoz, és visszatért Ausztriába¹⁸. Ezután nem sokkal a kremsmünsteri bíró őt, bátyját és más evangélikusokat letartóztatott, könyveiket, irataikat lefoglalta¹⁹. Valószínűleg ez a lépés, valamint felesége halála valamikor 1627-28 táján, és II. Ferdinánd kemény rendelete 1629-ben mind hozzájárultak ahhoz, hogy csatlakozott egy ismerős nemesi társasághoz, mely új hazát keresve bevándorolta Közép- és Nyugat-Európa sok táját.

A Wolzogenek²⁰ - úgy tűnik legalábbis, hogy az egész család - úgy döntöttek, nem adják fel a hitüket, inkább hazájukat, földjeiket hagyják hátra. Útjuk Hollandiába jól nyomon kísérhető a levelezés alapján. A leírások szerint egy nem is kevés személyből álló csoport indult útnak: a Wolzogen család feje, az akkor 37 éves Hans Paul feleségével; öccse, Johann Ludwig, s még két másik unokafivér a missingsdorfi ágból (Johann Ludwig és Matthias), valamint a családtagok. Kíséretükben volt a szintén nemes Michael Zeller is, illetve Permeier. 1629 karácsonyát Drezdában, az ottani választófejedelem udvari prédikátoránál és egyben a Wolzogenek unokatestvérénél, Matthias Hoe von Hoenegg²¹ töltötték. Hans Paul és családja nem tartott velük tovább, hanem Meißen mellett egy barát birtokán kaptak évekre menedéket. 1630 elején tovább folytatták az utazást észak felé. Itt egy rejtélyes dolog történik: Bitterfeldben, Drezdától nem túl távol megálltak, s Permeiernek itt jelent meg az első műve *Error triunus* 'Háromszoros tévedés' címen. A nyomdászt Aurelio Guldenszternnek hívták, ám Benzignél nincs nyoma, sem egyéb bitterfeldi nyomdára nem találtunk adalékot. Mégis így történhetett, mert Permeier később is Bitterfeldet nevezte meg kiadási helyként, holott akkor már nyugodtan bevallhatta volna barátainak, ha kitalált nyomdanévről lett volna szó.

¹⁷ Id. (Johann Permeier:) Abdruckt Vnterschiedlicher Sendschreiben vnd Exträct, Ein anders Schreiben nach Bremen.

¹⁸ B17b f76.

¹⁹ Uo.

²⁰ A család történetében még sok a nem tisztázott dolog. A nehézséget az okozza, hogy ugyanabban az időben a Wolzogenek két ága - a református missingdorfi és az evangélikus neuhausi - is kitelepült, ráadásul valószínűleg Hollandiába is együtt utaztak. A családtagok sokszor még a keresztnévükben is azonosak, így könnyen összetéveszthetőek.

²¹ A Wolzogenek Matthias Hoe von Hoenegg-gel rokonságban voltak, az udvari tanácsos Leonhard Hoe házasságot kötött apjuk nővérével, így tehát Matthias, Ferdinand (birodalmi tanácsos), s az Ausztriában maradó Max von Hoenegg (ő a rendek szolgálatába állt, 1608-ban a horni szövetség egyik igazgatója, 1614-től a lovagi rend képviselője) az unokatestvérük.

Az előző hónapokban körvonalazódhatott meg az a terv a társaságban, hogy menekültekként hol vessék meg a lábukat. A hallott tanácsok, saját tapasztalatok alapján Hollandia kínálkozott végcélként, ahol a különféle vallási felekezetek jól megfértek egymással. Így egy hosszabb lüneburgi megálló után (1630. április), ahol Hans Ludwig Wolzogennek (Neuhaus) fia született, s Permeier az unokafivérek mellett a gyermek keresztaja lett, továbbutaztak Hamburgba, ahol több időt is eltöltöttek. Permeier többször megemlékezett szállásadójáról, Johann von Kherbergenről, akinél könyvei és iratai is maradtak megőrzésre, s akivel később is levelezett. Itt hajóra szálltak (valószínűleg itt váltak el Matthias Wolzogenel az útjaik, aki Oldenburgban talált menedéket), majd Emdenben egy rövid időre megszakították az utat, az itteni letelepülést fontolgatva, ehhez előbb „ellenőrizni” kellett a különböző vallási pártokat. A mennonitákon kezdték a vizsgálódást, de azok őket „a tavukban túl nagy halaknak találták, melyek idővel túl sok vizet igényelnek”²², emellett Hans Ludwig Wolzogen szociniánus nézetei igen gyanúsak voltak a mennoniták számára. Ezért továbbindultak, s 1630 nyár végére megérkeztek a hollandiai Utrecht tartományban fekvő Amersfoortba, ahol hosszabb időre berendezkedtek. Itt sem volt szerencsájük, mind a mennonitáknál, akikhez már elért a hír Emdenből róluk, mind az arminiánusoknál, akiknek a vezetőihez még ugyan Lengyelországból és Hamburgból ajánlóleveleket kaptak, hamarosan nem kívánatossá váltak. Ekkor már javában folyhattak a viták Permeier s a Wolzogenek között vallási ügyekben, hiszen Permeier nem tagadta a szociniánusokkal szembeni ellenszenvét s azon igyekezetét, hogy Johann Ludwigot erről az útról visszafordítsa. Kapcsolatukat nyilvánvalóan az anyagiak is megterhelték, Permeier tetemes összeggel lehetett nekik adós, amit nem tudott megadni.

Ezeknek a nehézségeknek, valamint a már említett, 1630. novemberében megjelent isteni látomásnak a következtében Permeier 1631. januárjában visszatért Emdenbe. Itt egy bizonyos Anton Jansen lepedőkészítőnél talál szállást és ellátást, s teljesen próféta feladatainak szentelte magát. Mint öccsének írta: und werde ich furohin dem Kaiser, Königen, Fürsten und allen Gewaltigen unter dem Himmel von Gottes Schlußgerichts wegen frei heraus verkündigen, was für Finalsentsenz oder Endurteil insgemein und sonderheit in der weisheitstiefen Oberraststuben über sie ferner ergehen zu lassen bestimmt sei²³. (A császárnak, királyoknak, fejedelmeknek s más hatalmasságoknak fogok az Isten ege alatti végbírósról hirdetni, és arról, hogy milyen általános s egyedi végítéletet szabtak ki rájuk a mélybölcességű felső tanácsban), s nem titkolta kiadási terveit sem ezzel kapcsolatban. Alapított egy társaságot is a célok szentesítésére, melyet latinul *Sancta Societas Regalis Jesu Christi*-nek, németül *Christ-*

²² idézi T. WOTSCHKE: Johann Permeier, 585. jelzete: B17b f72.

²³ Uo. 588. jelzete: B17b f75.

Königliche Triumph Gesellschaft-nak (Krisztus királyi győzedelmes társasága) nevezett el. Az ebből az időből származó írásai s levelei nyelvezete rendkívül különös volt, hihetetlenül furcsa stílusban fogalmazott, hosszú, a német nyelvben nem létező szavakat gyártva, melyben maga nagy örömet talált, de barátai és ismerősei értetlenül álltak a jelenség előtt. Ennél csak Permeier prófétaságában való kételkedésük volt nagyobb, Johann Ludwig Wolzogen (Missingdorf) jóakaratólag megkísérelte Permeiert tanácsaival segíteni: *der Herr besser täte, wenn er in seinem vorigen Beruf der Einsamkeit bliebe, dadurch er mit Fürleuchtung seines gottseligen Wandels mehreres erbauen und Frucht schaffen und sein Gewissen und Gemüt auch in bessere Ruhe stellen werde.*²⁴ (az Úr jobban tenné, ha a korábbi magányos foglalatosságánál maradna, így a jámbor magatartásának a példája épületesebb és gyümölcsözőbb lenne, és saját lelkiismerete és kedélye is jobban megnyugodna). Ezekután a Wolzogenekkel való kapcsolata és barátsága jó pár évre elhidegült (majd 1638-ban újul fel ismét), egy-egy levelet váltottak nagy ritkán. Egyébként Johann Ludwigot és feleségét 1631. április 9-i dátum alatt lehet megtalálni az amersfoorti református egyház regiszterében, mely egyháznak a tagjai lettek²⁵. Hans Ludwig (Neuhaus) pedig 1633-ban, feltehetőleg éppen vallási okok miatt, a családjával Hollandiából Lengyelországba költözött.

Ezekre az évekre vonatkozóan van még két adatunk Permeierről. Samuel Hartlib jegyezte föl a naplójába (sajnos nem tudni, hogyan jutott ehhez az információhoz) 1634-ben, hogy Hans van Keerbergen, Joh. Permeier Ioh. Suchius these are of the fraternity et have some ms. of Iacob Bohmen (a fentiek egy testvériségben vannak, s birtokolnak néhány Böhme-kéziratot), ill. Iohan Permeier est aliquis Embdae vel alibi notus huic Henrico van den Bush²⁶. A neveket nyilván elírták, mert az előbbi idézetben Johann Saccusról van szó, Permeier egy emdeni barátjáról, de Hartlibet egyébként sem ez érdekelte, hanem az újabb Böhme-kéziratok felbukkanása. Erről bővebben a Böhme-fejezetben lehet olvasni, de érdemes tehát megjegyezni, hogy Permeier társaságáról Hartlib is értesült.

Hogy a prófétaság nem jövedelmező, azt Permeier a saját bőrén tapasztalta, mert ismételt pénzügyi nehézségekről és adósságokról panaszkodott, öccsét pénz küldésére kérte²⁷. Helyzete valószínűleg többszörösen tarthatatlanná vált, s ezért újra útnak indult. 1631. december 3-án már Lüneburgból keltezett egy levelet az ottani szuperintendenshez, ebben felhívta a figyelmét a szegények megsegítésére, mivel egy halálos beteg embert talált az utcán félig megfagyva²⁸.

²⁴ Uo. 574. Jelzete: B17b f127.

²⁵ Karl August Alfred von WOLZOGEN: *Geschichte des Reichsfreiherrlicher von Wolzogen'schen Geschlechts* 1-2., Leipzig, 1859. Itt 1. kötet, 44.

²⁶ The Hartlib Papers, CD 1-2, Sheffield, 1995.

²⁷ B17b f76.

²⁸ B17a III13.

1632. nyarán a szászországi Meißen melletti Freibergben bukkant föl egy levelének a keltezése szerint²⁹.

c. *Berlin 1632-1636*

Innen még 1632-ben Berlinbe utazott³⁰. Fölmerül a kérdés, vajon miért éppen Berlint választotta újabb állomáshelyül. Berlin Mark Brandenburg központja, a fejedelem székhelye volt, ám a maihoz képest elenyésző fontosságú város, mely nagy károkat szenvedett a harmincéves háború folyamán. A református Georg Wilhelm fejedelem (1619-1640) a Habsburg-császárral lépett szövetségre 1627-ben, de gyenge haderejével nem volt képes a svéd haderőnek ellenállni, akiket a protestánsérzelmű lakosság amúgy felszabadítóként ünnepelt 1631. áprilisában. A gyorsan változó erőviszonyok mellett hol a császári, hol a protestáns hadak pusztították végig a környező városokat, a rablások sújtotta lakosságot különféle járványok is tizedelték. 1635-ben a Spandauban székelő császári tábornok, Adam Schwarzenberg gróf befolyására a fejedelem csatlakozott a prágai békéhez, s ismét a császár támogatására szánta el magát. Szerencsétlen politikájának következményeként 1636-ban a svédeknek véglegesen sikerült a császári csapatokat Mark Brandenburgból kiűzni³¹. Permeier tehát olyan időben érkezett ide, amikor kaotikus viszonyok és háborús állapotok uralkodtak az egész területen. Andreas Detri kalapkészítőmesternél lakott a Heilige Geiststraßen, s nem győzte dicsérni szállásadója jámborságát Hans Ludwig Wolzogennek. Egy ma Berlinben található, a város történetét 1630-1636 között tárgyaló kéziratban jelentős szerepet tölt be Permeier, és az általa izgalmat keltett események leírása³². Egy ismeretlen, de jólétesültsége alapján a városban nyilvánvalóan valamilyen hivatalt betöltő személy beszámolója szerint Permeier 1633-ban bukkant föl Berlinben. A fejedelem kegyeibe mint egy különös „Professor Orientalium” ajánlotta a szolgálatait és a művészetét. Egy darabig meghúzta magát, de csak azért, hogy utána jobb bepillantást nyerhessenek furcsa természetébe (seinen besondern Geist noch mehr blicken). 1634-ben már írásokkal bombázta meg Georg Wilhelmét s tanácsadóit, melyben egy zsinat összehívását kérte, melyen ő híveivel, néhány osztrák báróval és lovaggal

²⁹ B17b f76.

³⁰ Id. Matthias Wolzogen levele Permeiernek 1632. október 3-án, melyet Berlinbe címzett. B17b. f142v.

³¹ Handbuch der historischen Stätten Deutschlands, 10. kötet, Berlin und Brandenburg, Kiad. Gerd HEINRICH, Stuttgart, 1985. LV-LVII.

³² Staatsbibliothek - Preußischer Kulturbesitz Berlin. Ms. Boruss. fol. 484. Teil 2.(f32r-44v) „MEMORABILIA BEROLIENSIA de Annis 1630. 1631. 1632. 1633. 1634. 1635. et 1636.” A kézirat nem eredeti, hanem egy másolat 1781-ből.

(samt seinen *Aedherenten*, etlichen Oesterreichischen Frey-Herrn und Rittern)³³ különböző módokat javasolna az üdvözüléshez, ugyanis előttünk áll a világvége, mondja Permeier. Ezen a gyűlésen, ahol egyébként minden vallási párt képviselteti magát, történe meg a társaságának az elismerése, melynek tagjai közül huszonnégyet meg is nevezett. Közben Crusiusnak egy levélben gyenge egészségi állapotáról panaszkodott, s hogy egész télen - a szorgalmas tanulmányok miatt - nem végzett testmozgást. Crusius válaszában ezt bár nem találta rossznak, de ha olyan gyengeségi rohamai voltak, mint néhány éve Bécsben, akkor inkább a diétához tartsa magát, javasolta a barátjának³⁴. Egyébként Berlinben új híveket és barátokat is szerzett magának Permeier, akiket a fenti terveinek is megnyert. A már említett Detrin kívül idesorolható Lorenz Grammendorf, Panthaleon Trappe, Joachim Betke, akikkel később is tartotta a kapcsolatot, s akik döntő hatással voltak nézeteire.

Visszatérve a krónikás elbeszéléséhez, nem sokkal később, 1635. március 3-án, Georg Lilie lelkész³⁵ egy prédikációjában arra hívta föl a hívei figyelmét, hogy óvakodjanak az „illumináltak” véleményétől, mert az az ördög tanítása, s erről így ítélték Hamburg, Lübeck, Lüneburg tudós teológusai is. Permeier is ott volt a hallgatók között, és ahogy nekikeseredetten nyilvánosan ellent akart mondani Lilienek, a mellette állók megfenyegették és megakadályozták ebben, így eltávozott. Annál inkább kihegyezte a tollát (hat so fort die Feder gespitzt)³⁶ Lilie ellen, hogy amaz hogy merte megtámadni az ő írásaikat, s követelte, hogy vagy Liliet kényszerítsék hallgatásra, vagy neki biztosítsanak ellenszószerket. Peter Vehrnel, a St. Marien-Kirche első lelkészénél³⁷, rágalmozással vádolta meg Liliet, és nyilvános kihívással fenyegetőzött. Johann Kochnál, a berlin-kölni esperesnél³⁸ már ebbéli szándékát nyilvánította ki, s felkérte őt a vita elnöklésére. Ezalatt mindenféle mérges lehelletével (den *Lilium* zimlich giftig angehauchet)³⁹ gyalázta Liliet. Március 17-én került sor az első meghallgatására a Szentháromság-templomban Johann Bergius⁴⁰ elnöklésével a református teológusok előtt. Itt olyan rosszul szerepelt, hogy még a „fantaszta” címet is megvonták tőle (da es denn schlecht

³³ Uo. f35r.

³⁴ idézi T. WOTSCHKE: Die Polnischen Brüder, 30. Jelzete: B17b f108.

³⁵ LILIEN, Georg von (1597-1666) evangélikus teológus, költő. A fent tárgyalt időszakban a St. Nikolai templom második diakónusa és egyben könyvtárosa. ld. L. NOACK: Bio-Bibliographien, 225-243.

³⁶ Staatsbibliothek - Preußischer Kulturbesitz Berlin. Ms. Boruss. fol 484. f37v.

³⁷ VEHR, Peter (1585-1656) evangélikus teológus és pedagógus. A fent tárgyalt időszakban a St. Marien templom diakónusa és könyvtárosa. ld. L. NOACK: Bio-Bibliographien, 441-449.

³⁸ KOCH, Johann (1589-1640) evangélikus teológus. A fent tárgyalt időszakban a berlini konzisztórium tagja.

³⁹ Staatsbibliothek - Preußischer Kulturbesitz Berlin. Ms. Boruss. fol. 484. Teil 2., f37v.

⁴⁰ BERGIUS, Johann (1587-1658) az egyik legjelentősebb és legtekintélyesebb református politikus a XVII. század első felében, aki a brandenburgi választófejedelem udvari lelkészeként működött. ld. L. NOACK: Bio-Bibliographien, 14-24.

solte bestanden sein, und mit dem Pfantasten *Titul* abziehen müsten). Két nappal később Lilie és az egész református kollégium jelenlétében a St. Nicolai-Kirche könyvtárában történt meg a második meghallgatás, ami már inkább a kihallgatás jellegét öltötte. Jóakaratólag arra biztatták, hogy adja elő a panaszait, s aztán, amikor a beszédéből sok képtelenséget bizonyítottak be neki egyúttérzőleg, arra ajánlkozott, hogy visszavonja a tanait, amennyiben nincs igaza. A beszámoló némiképp gúnyosan megjegyezte, hogy ez kétségkívül nem lenne túl prófétai (welcher Zweifel-Muth auch nicht recht Prophetisch wäre)⁴¹. Megkérdezték tőle, hogyan történt, hogy ő Isten felhatalmazottjának tartja magát a világvége hirdetésére. Ekkor körülményesen előadta, hogy 1616. novemberében, mint Szent Pálnak, neki is egy villám által történt a megvilágosodás, melyben parancsot kapott az általános reformáció és a földi birodalom pusztulásának a jövendölésére (dann wäre er nicht von Menschen, sondern allein von Gott unmittelbar wie S. *Paulus* durch ein Blitz-Strahlen, und wie die Apostel in der Pfingst-Schule beruffen dazu, daß er erkündigen soll, wie daß abhanden sey die *General Reformation* unterm Himmel und die *destruction* des irdischen Welt-Reichs). Erre a testület bizonyítékok hiányában illetéktelennek nyilvánította, mire szidalmazta őket. Ezekután Lilie előhozta a szükséges érveket a rágalmai ellen, ekkor megdöbbenve s majdnem megnémulva, szóban visszavonta a tanait (fast verstumet mündlich revociret). Ez a berlini eset tulajdonképpen szép megnyilvánulása a *communis prophetia* intézményének, amennyiben a laikus Permeier véleményt nyilváníthatott a tudós teológusok előtt a vallás dolgaiban, de az érvelését nem fogadták el, sőt, nyilvánosan nevetségessé tették, ami a legkönnyebb és legbiztosabb módja volt az önjelölt próféták elintézésének.

A krónikás megadja még Lilie levelének egy másolatát is az ügyel kapcsolatban, melyben Lilie a református kollégiumhoz folyamodott igazságának elismertetése végett. Lilie szerint Permeier leveleiből egyértelműek az újrakeresztelő, rajongó, rózsakeresztes vélemény nyomai (je deutlicher sich die Spur der wiedertauferischen, Enthusiastischen Rosencreutzerischen *Opinionen* befinden ließen), melyek a kereszténység előtt már régóta hazugságnak, csalásnak s ördögi tanításnak számítanak. Mindezt ő be is bizonyította a kollokviumon, ám írásos visszavonást nem tudott elérni Permeiernél, így arra kéri a tisztelt urakat, hogy vagy egy, a dolgok tulajdonképpeni lefolyásának megfelelő írást adjanak bizonyítékul, vagy legalább jelen levelét lássák el sajátkezű aláírásaikkal tisztességének a visszanyerése érdekében. Ez a mozzanat arra utal, hogy Lilie győzelmének nem volt egyértelmű a visszhangja Berlinben, s

⁴¹ Staatsbibliothek - Preußischer Kulturbesitz Berlin. Ms. Boruss. fol. 484. Teil 2., f37v.

Permeier esetleg további híveket tudott toborozni a maga számára. Egy későbbi levelében Permeier nagy aggodással tudakozódott Johann von Hoverbecknél a fejedelem egészségi állapotáról, aki neki a berlini időkben nagy-nagy pártfogója volt⁴². Lehetséges, hogy egyenesen ilyen magasrangú védelem miatt nem esett baja. Röviddel később eltűnt Berlinből, s nem tudni, hová ment, hol maradt, fejezi be a névtelen az elbeszélését Permeierről. Pedig 1636. májusában még biztosan Berlinben tartózkodott egy levelének a dátuma szerint, tehát annyira gyorsan nem távozhatott. Valamikor 1636 nyarán utazott el, mégpedig Bécsbe.

d. Bécs 1636-1641

Berlinből való elmenetelének az okaiban több tényező is szerepet játszhatott. Az egyik, hogy nem csupán a berlini evangélikus és református teológusok, hanem a Mark Brandenburgban és Stettinben állomásozó svédek számára is gyanússá vált nézetei miatt. Erről tesz bizonyosságot egy levél, melyet Stettin kormányzója, Joachim Transaeus svéd udvari tanácsos címzett a berlini tanácsnak egy bizonyos weigeliánus társaság ügyében⁴³. Transaeus felhívja a figyelmüket, hogy védelmük alatt áll egy osztrák rágalmazó, sőt, talán a jezsuiták által küldött spion, Johann Permeier, aki weigeliánus-chiliaszta-schwenckfeldiánus nézeteinek a leple alatt Danzigba küldött leveleiben meggyalázta az egész svéd nemzetet, és többek között az ő (Transaeus) becsületét sem kímélte (Denen Herrn wird hiemit angefüget, was maßen der Österreichische lästerer und vielleicht von den *Jesuiten* aus geschickter *Spion Johann Permeier*, welcher nun etl. Jahr. her unter der Herrn Schutz sich aufgehalten ein Zeithero sich freventl. unterfangen unter den schein seiner Weigelianischen Chiliastischen und Schwenckfeldischen Pfantasien der H.M. und Chron Schweden hohe und andere Bediente und ins gemein die löbl. Schwedische *nation* mit Ehrührigen Schreiben welche der Ehren-Dieb anher und nacher Dantzig geschicket hat). Mivel megtudta, hogy ez a becsülettolvaj már Bécsbe utazott, azt követeli, hogy legfőbb segítőjét és tanácsadóját, Lorenz Grammendorfort büntessék meg, aki egyébként is éjjelenként titkos és tiltott összejöveteleket tart a társaságával. Grammendorf tegyen a berlini tanácsnak esküt, hogy Permeier leveleit nem olvasta, nem adott hozzájuk tanácsot, nem hagyta jóvá őket, s hogy nem fog kitérni a rá váró per elől. Reméli, hogy a tanácsstagok megtesznek minden tőlük telhetőt, s várja a helyes döntést az ügyben. Sajnos az ügy további folytatásának ebben a levéltári anyagban nem maradt nyoma, viszont a

⁴² B17a III6m

levelezésből és egyéb dokumentumokból kikövetkeztethetjük, hogy a szigorú levélnek nem volt legalábbis Permeierre nézve következménye, sőt Grammendorf pontosan értesült a levél tartalmáról, hiszen maga írta meg Permeiernek, hogy Berlinben jezsuita spionnak tartották⁴⁴. Érdeemes észrevenni ezt a végighúzó kettősséget a forrásokban Permeier megítélésével kapcsolatban, sokszor nem tudják besorolni egyik oldalra sem, így tekintették a svédok egyszerre a jezsuiták emberének és a weigeliánusok hívének is. Közben Crusius is értesült az esetről, s kérte Permeiert, hogy ne küldjön több levelet a stettini közvetítőjükön, Johann Kautzon keresztül, mert a svédok elfogták a küldeményeit⁴⁵. Egy másik levelében kérdezte tőle, hogy vajon látta-e a stettini Laurentz Eichstadius új *Calendar-Prognostikon*-ját, amelyben Permeiert és az új prófétákat támadja⁴⁶.

Tehát ebben az időpontban Permeier már nem volt Berlinben, de érezte helyzetének a veszélyességét. Ám a fő oka távozásának mégsem ez volt, hanem a Habsburg-birodalomban bekövetkezett változások, és az ezekhez fűződő várakozások. Már 1635-ben látható volt II. Ferdinánd gyorsan romló egészségi állapota. Emiatt szükségessé vált a trónörökös koronázásának az előkészítése. A szükséges szavazatok megszerzéséhez megkötötték a békét a szász választófejedelemmel Prágában, majd 1636. december 22-én megválasztották, december 30-án pedig császárrá koronázták III. Ferdinándot, így, amikor apja másfél hónap múlva meghalt, ő került a trónra. A protestánsok részéről óriási várakozás előzte meg az új császár ténykedését. Sokan reménykedtek a visszatérés lehetőségében, a vallásszabadság helyreállításában, a birtokaik, vagyonuk visszaszerzésében. Permeiert is ez az érzés irányította vissza, mint ahogy egy későbbi levelében megfogalmazta: *Wie Ich vor 2 Jahren in diß mein Vaterland kommen, hat fast niemand vor lauter Wollust vnd sicherheit auch vnter den genanten Evangelischen, von etwas kunfftig widrigen wißen oder hören wollen, nun aber ist vielen der Compaß vnuermuthlich verrucket worden, vnd wißen nicht wie sie ihme thun sollen, sonderlich gegen dem Winter da wie Christus sagt, nicht gut wandern ist, vnd ehe man den Sommer erwart, niemand weiß was dazwischen einen mit dem andern überkommen kan*⁴⁷ (Amikor két éve visszatértem a szülőhelyemre, majdnem mindenki, még az ún. evangélikusok is annyira elteltek örömmel és biztonsággal, hogy tudni és hallani sem akartak a jövőről, most azonban sokaknak az iránytűje megőrült, s nem tudják, hogy mit tegyenek, mert télen útrakelni, ahogy Krisztus mondja, nem jó, ha pedig a nyarat várja meg az ember, nem tudja, mi jöhet közbe).

⁴³ Staatsbibliothek - Preußischer Kulturbesitz Berlin. Ms. Boruss. fol. 484., Teil 2., f44.

⁴⁴ B17a III2h

⁴⁵ Idézi T. WOTSCHKE: *Die Polnischen Brüder*, 32. jelzete: B17b f111.

⁴⁶ Uo. 33. jelzete: B17b f112-113.

⁴⁷ B17a III6k

Bécsben a Geyer-családnál lakott, akiket hálásan a pártfogóinak nevez, és cserébe kisebb szolgálatokat is (mint például házfelügyelet) elvégzett nekik. Az ő címüket adta meg a barátainak is (bey der gulden Enten gegen St. Jacob⁴⁸ - Az Aranykacsánál a Szt. Jakabbal szemben). Gyakran velük tartott, amikor azok vidéki, Bécs környéki birtokaikra utaztak. Egyébként a világi ügyektől visszavonultan élt, azt írja, hogy az elmúlt két évben bár teljes szabadságot élvezett, s nem volt gondja a megélhetésére, mégsem elégedett, mert a legfontosabbat nélkülöznie kellett: das Studium und exercitium der rechten Warheit⁴⁹ (az igazság tanulmányozását és gyakorlását). Holott kedvenc terveinek szentelhette magát, így a könyvkiadásnak, fordításnak, levelezésnek, az addig összegyűjtött anyagok rendezésének, s bizalmas beszélgetéseknek is.

A levelekben a barátok megbízták egy-egy dolog elintézésével, Crusius például egyfolytában nyomorúságos helyzetéről panaszkodott neki, s kérte, hogy járjon közben Hans Paul Wolzogennél az örökség kifizetése érdekében⁵⁰. Szeretett volna néhány könyvet is Bécsből megkapni, még azt is megjelölte, melyik könyvkereskedőnél nézzen utánuk Permeier⁵¹. Grammendorf a fiát küldte Bécsbe, s Permeiert arra kérte, hogy vegye pártfogásába, szerezzen neki egy gyakornoki állást valamelyik gyógyszerárban⁵². Permeier utazásokat is tervezett, de ezek aztán nem valósultak meg. 1638. április vége felé Hamburgba akart menni, majd Danzigba és Breslauba, és még annak az ötlete is felvetődött, hogy esetleg 10-12 hetet is ott maradna ez utóbbi helyen, Franckenberg és Tschesch könyvtárát tanulmányozná, közben vállalhatna hébertanítást megélhetésként⁵³. Az is teljesen nyilvánvalónak látszik a levelekből, hogy egyes kivándorlásra kényszerült nemesi családok jogi ügyeit képviselte Bécsben. Ennek a háttérében az áll, hogy 1627-28-ban, amikor tömegével települtek ki az áttérésre nem hajlandók, akkor hirtelen nagy mennyiségű eladó ingatlan jelent meg a piacon, ehhez képest kevés volt a vevő, s ha volt is, gyakran nem fizetett. Ezért perek sokasága indult a 30-as években, és Permeier is ilyen ügyekben intézkedett a Wolzogenek és a Zellerek számára⁵⁴. Egy levél címzésében ezt pontosabban is megfogalmazza Florian Crusius: In abwesen seinem Bruder Hn. Sigmundt Permeieren wolbestalteten wolzogischen sollicitatoren zuzustellen undt demselben zueröffnen⁵⁵.

⁴⁸ B17a III5m

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ idézi T. WOTSCHKE: Die Polnischen Brüder, 33. jelzete: B17b f112-113.

⁵¹ Uo. 36. jelzete: B17b f114-115.

⁵² Uo. 37. jelzete: B17b f91-92.

⁵³ B17a III31

⁵⁴ B17a III6k

⁵⁵ B17b f115.

(A fivére távollétében Sigmund Permeier úrnak, kinevezett wolzogeni megbízottnak kézbesíteni sajátkezű felnyitásra).

Sajnos 1639 és 1640-ből csak nagyon gyéren van adatunk róla levelek híján, de továbbra is Bécsben tartózkodott, s csak rövidebb utazásokat tett. Így egy levélben 1639. június 7-én azt említette, hogy éppen most érkezett meg Linzből, ahol különféle pártdolgozatokban járt el (értsd: az evangélikusok dolgaiban)⁵⁶. Ismét részletesebben 1641-től követhetjük az útját.

e. *Utazások: Frankfurt és Stuttgart, az utolsó évek 1641-1644*

1641 végén, télvíz idején indult Regensburg és Nürnberg érintésével Frankfurtba. 1642. januárjában már Regensburgba címezték neki a levelet. Nürnbergben Nicolaus Pfaffnál⁵⁷ lakott, legalábbis az ő címére érkeztek Permeiernek a levelek. Az utazás Melchior Beringernek volt köszönhető, aki megbízta az Arndt-postilla és más Arndt-művek kiadásának a gondozásával. Bár Beringer eleinte ragaszkodott a Sternekhez, a lüneburgi nyomdászokhoz, Permeier mégis Merianhoz fordult ezzel a tervvel, akit már korábbról is ismert, és megbízott benne. Először 1642. március 24-én keltezett egy levelet Beringernek Frankfurtból, tehát valamikor március folyamán érkezhetett meg oda, hogy Meriannal pontos tárgyalásokat folytasson a munkamenetről. Bár a postilla nyomtatásával jól haladtak, mégis sokféle probléma adódott a neves nyomdász és az osztrák között, viszonyuk egyre romlott. Beringernek is egyre több gondja akadt a finanszírozással. A postilla Beringernek szóló ajánlása 1642. szeptember 19-i, tehát ekkora kész lehetett már. A nagy mű mellett megjelent Permeiernek egy Arndtot és a postillát népszerűsíteni kívánó munkája is. 1643. januárjában arról írt Beringernek, hogy Hanauba akar menni újabb kiadási tervekkel. De a címzések továbbra is Frankfurtba szóltak, igaz Merian helyett egy bizonyos Heinrich von Lannen-nél kellett a leveleket leadni.

1643. novemberétől Stuttgartot jelölte meg fogadóhelyként egészen 1644. júniusáig, ekkor még Heilbronnban és Augsburgban bukkant fel egy rövid időre, s innen véglegesen Észak-Németország felé vette az útját. Egy szeptemberi levelet Brémába, egy valamivel későbbit Hamburgba címezték neki, s ettől kezdve (tehát 1644. szeptember vége) teljesen eltűnt, nyoma veszett. Semmilyen forrásban nem találtunk említést se életéről, se haláláról.

⁵⁶ B17a III8c

⁵⁷ PFAFF, Nicolaus tekintélyes nürnbergi kereskedő, heterodox nézeteiről volt ismert, számos – a korban neves-eretnekkal volt kapcsolata. Ő maga is gyanúsított volt egy weigelianus perben. ld. R. van DÜLMEN: Schwärmer und Separatisten, 124.

A stuttgarti időszakra érdemes egy kicsit visszatérni, mert ez fontos kapcsolatot jelentett Permeier pályafutásában. Új ismerősét Johann Valentin Andreaenek⁵⁸ hívták, akinek három levele is fennmaradt Permeierhez, az első 1642. októberéből. Az életrajzában Andreae leírta a személyes találkozást is valamikor 1643 nyarán⁵⁹, s kiderül, hogy Johann Abraham Poemer volt a közvetítő kettőjük között. Andreae tudott Permeier munkájáról, hogy die neue kostbare Ausgabe Arnds zu Frankfurt besorgt (ő gondozta az új, értékes Arndt-kiadást Frankfurtban). Vigasztalásnak tekintette Permeier jelenlétét, mert éppen három közeli barátját veszítette el azokban az időkben, mégis a hírek Permeierről bizalmatlanná tették, s így fogalmazott: Zum trost für diesen Verlust wurde mir die Bekanntschaft Joh. Beermaier, eines Oesterreichers, gewährt, den ich aber doch erst prüfen muß⁶⁰. (vigasztalásul ezekért a veszteségekért az osztrák Johann Permeier ismeretségét nyertem, de őt előbb ellenőriznem kell). Dülmen Andreaenek több leveléből is idéz Herzog Augusthoz 1643. augusztusából és szeptemberéből⁶¹, ezekben Andreae a Permeier-féle *Sendschreiben*-eket a különös stílusuk miatt gyanúsak tartotta, de Permeierről jó véleménnyel volt: Herr Permaier ist alhier, und gestern bei mir gewesen, ist ein Mann guten und vernunfftigen discours, de religione tamen nondum certo constat. Videtur conciliationem cum Calvinianis zu negotieren, cum Duraei modificationes admodum probet⁶². (Permeier úr itt van, s tegnap nálam járt, jó és eszes beszélgetőtárs, a vallásról mégsem egyezünk. A kálvinistákkal való tárgyalásra törekszik, Duraeus-szal változtatásokat próbál). Dülmen szerint elsősorban Permeiernek köszönhető a Herzog August, Andreae és Merian között létrejövő kapcsolat. Andreae ugyanis arról írt a hercegnek 1644. májusában, hogy egy haláleset miatt elvesztette azt az ismerősét, aki a rézmetszeteket csinálta volna a wolfenbütteli templomról. De szerencsére dazu sich H. Jo. Bermeier, der mit Merian in guter Correspondentz stehet, erbietig gemacht⁶³ (Permeier, aki Meriannal jó levelezésben áll, ajánkozott ehhez), mármint a feladat megszervezésére. Andreae úgy látszik, hogy elfogadta Permeier javaslatát, mert a következő levélben arról panaszkodott, hogy a rajzvázlat Frankfurt felé valahol elakadt, tehát el akarták küldeni Meriannak. Egyébként mellékelte a hercegnek Permeier egy írását is⁶⁴. Von Franckfurt auß allda Hn. Jo. Bermaier erst den 14. huius angelangt. Hab ich entlich von Sebastian Furkhen ... diser

⁵⁸ ANDREAE, Johann Valentin (1586-1654) jeles protestáns teológuscsaládból származó teológus. Különböző egyházi tisztségeket töltött be Vaihingenben, majd Calwban, végül Stuttgartban. Nagyszámú teológiai műve kiváltotta korának csodálatát, nem kevésbé az a tény, hogy a híres rózsakeresztes mozgalom egyik vezéralakjának tartották.

⁵⁹ Selbstbiographie Joh. Valentin Andreäs aus dem Manuscripte übersetzt und mit Anmerkungen und Beilagen begleitet von Prof. Seybold WINTERTHUR, in der Steinerischen Buchhandlung, 1799. 255.

⁶⁰ Uo. 266.

⁶¹ R. van DÜLMEN: Die Utopie einer christlichen Gesellschaft, 131.

⁶² Uo. 239-240.

⁶³ HAB Cod. Guelf. 65.1. Extra f158.

⁶⁴ Uo. f161. (wider all mein Versehen vnderwegs stecken geblieben)

beigelegte Brieflein empfangen⁶⁵. (Frankfurtból, ahová Permeier június 14-én megérkezett, végre megkaptam ezt a mellékelt levelet Sebastian Furcktól), - folytatta Andreae egy másik írásában a hercegnek, így Permeier segítségével a rézmetszetek dolga is elrendeződött, igaz nem Merian, hanem Sebastian Furck⁶⁶ által. 1644. augusztusában már Andreae sem tudta, hogy mi történt Permeierrel. Ha az adott időpontokat összevetjük, Permeier körülbelül egy évet tartózkodott Stuttgartban vagy Stuttgart környékén. Az Andreaetól fennmaradt szűkszavú tudósításokon kívül semmi forrás nem maradt arra nézve, hogy mit csinált, hol lakott, kikkel tárgyalt, s hogy egyáltalán mi volt a terve Dél-Németországban.

Az utolsó éveiben egyébként ismét felerősödött a próféataságában való hit, ami különböző őrült ötletekkel párosult nála. Az egyik ilyen az volt, hogy levelet írt Christina svéd királynőnek házasság céljából, s erről több más uralkodót illetve fejedelmet is értesített⁶⁷, emellett újra visszatért régi hangzatos címeihez, és ezekkel a cselekedeteivel alaposan megbotránkozta a kortársait. Ebben a szellemben számolt be John Dury Samuel Hartlibnek, akit egy levelében, arra figyelmeztett, hogy óvakodjon a komoly tágyalásoktól Permeierrel, mert nagyon különös (is a very strange man, that hee is more full of extreameley extrauagant fansies then Giftheiller⁶⁸). De így fogalmazott Johann Ludwig Münster is, amikor Grammendorf viselkedésén csodálkozott, aki továbbra is kitartott Permeier mellett⁶⁹.

Eddig volt nyomon követhető Johann Permeier eseményekben gazdag, sok utazással dúsitott életútja. A következőkben két, a személyével kapcsolatos, de nem közvetlenül tőle származó forrást próbálunk vallatóra fogni és értékelni.

f. Két forrás Permeierrel kapcsolatban

1. Liste der heimlichen Schwenckfelder vom Jahr 1610 wie sie von einem ihres gleichen vor des Schwenckfelders Herxheimers Buch, Fastnacht-Küchlein, welches D.V.E Löscher besitzt: angeschrieben

⁶⁵ Uo. f168.

⁶⁶ Sebastian FURCK (1600?-1650) rézmetsző Frankfurtban. Több nyomdásznak is dolgozott, köztük Matthaeus Meriannak. Híressé különféle neves személyiségekről készített portréival vált. A wolfenbütteli templomról három metszete is van, ennek a munkának az elkészültében tehát Permeier közvetítését kell látnunk. ld. THIEME-BECKER, 12. kötet, 1916. 346.

⁶⁷ Ennek a házassági ajánlatnak a nyomát sehol nem találtuk, de több kortársi beszámoló is megerősítette a létezését.

⁶⁸ Hartlib Papers CD 1-2, Sheffield, 1995.

⁶⁹ Idézi T. WOTSCHKE: Johann Ludwig und Johann Friedrich Münster, 142. jelzete: B17b f232.

gefunden wird⁷⁰. (A titkos schwenckfeldianusok listája 1610-ből, mely a hozzájuk hasonló schwenckfeldianus Herxheimer Fastnacht-Küchlein című könyvében, V. E. Löscher birtokából származik, található bejegyezve.)

1. Carl Herr von Buccheim, Freyherr zu Rapps und Krumbach
2. Hanns Carl von Pemberg, zu Zerlach, Edling und Noblau
3. Wilhelm Zeller, Herr von Rastenberg in Ober-Oesterreich
4. Herr Ludwig Wolzogen, Freyherr
5. Herr Georg Ehrenreich, Freyherr von Roggendorff, weyland Erb-Marschall ob der Enß
6. Johann Permrir
7. Crusius zu Norden in Ost-Friesland
8. Joh. Docemius, Paedagog. in Hamburgischer Neustadt
9. Anton Jansens, Laken Bereiter zu Embden
10. Johann Khuefues

A névsort tisztázta és elemezte Keserű Bálint, bár megkérdőjelezte a forrás értékét a túl korainak tűnő időpont miatt⁷¹. Ehhez nincs is túl sok hozzáfűzni való. Ha azonban az 1610-es évek végét tételezzük fel a rajongók összeírásának, ahogy Keserű is javasolta, már kicsit hihetőbb a lista. Sajnos a forrás nem közli, hogy mitől voltak titkosak és mitől schwenckfeldianusok a tagok. De a névsor első felében azok találhatók, akik az 1610-es évek végén már ismerhették egymást, sőt, az első öt személy mind ausztriai nemesi család sarja. Permeier ekkoriban Linzben ügynök, Crusius ugyanott, majd a Zellereknél tanító, majd Crusius és Wolzogen Strassburgban tanultak egyidőben. Ha a résztvevők életkorát vizsgáljuk meg, majdnem mindegyikük a húszas éveiben járó fiatalember (Permeier 1597-ben, Roggendorf 1596-ban, Crusius a XVI. század végén, Hans Ludwig Wolzogen 1600-ban született). Továbbfűzve a szálakat, Permeier pár évvel később arra kérte Sigmund bátyját, hogy a kremsmünsteri udvari bírónak adja át a megbocsátó üzenetét, amiért annak idején lefoglalta *meine so sicherlich beherbergte mera quidem sua importun-Bachant-ignorantia atque sapiantia vino obumbrata praecipitanter confiscirte Hebrae-Syr-Chaldae-magical-Arab-cabal. rosen-Creutz-theosophi-studentiren Bücher*⁷² (az én oly biztonságosan elrejtett héber-szír-káldus-mágikus-kabbalisztikus-rózsakeresztes-teozófiatankönyveimet), s ehhez még egy letartóztatási parancsot is mellékel. Ugyanebben a levélben megemlékezett a fiatal Zellerről, aki otthagya torgau magányos alkémiai konyháját (Er nach verlaßung seiner einsamen nider-tritischen Alchimi-distillir-Kuchen zu Torgaw), hogy aztán a

⁷⁰ Unschuldige Nachrichten, Sammlung von Alten und Neuen Theologischen Sachen. Sechster Beytrag. Altes, Leipzig, 1744. 813.

⁷¹ KESERŰ B.: In den Fußstapfen der Rosenkreuzer, 2.

⁷² B17b f74r.

bécsi udvari kémikus pártfogása alatt folytasson hasonló dolgokat. Georg Ehrenreich Roggendorfról is írt ebben a levélben, über die zwischen vnß in vor-Jahren alhie vnd anderwärts in Christ-vertrawen vielfeltig Special-gepflogene ernst-berechnungs-discursus, wie, wie, wie man Gott eigentlich dienst-gefellig werden, vnd in Anfechtung schlußendlich außhalten müße (a köztünk évvel ezelőtt itt és máshol keresztényi bizalomban, bőségesen és speciálisan folytatott komoly-számító párbeszédekről, arról, hogy hogyan nyerheti el az ember tulajdonképpen Isten tetszését, s végül, hogy hogyan kell a támadásokat kibírnia). Ezekből az idézetekből talán több támpontot nyerhettünk a „titkos schwenckfeldianus” kifejezés értelmezéséhez. Egyrészt nyilvánvaló, hogy erős érdeklődés volt a fiatal társaságban a rózsakeresztes, kabbalisztikus és alkémiai témák iránt, s konkrét kapcsolatokról is tudunk Johann Valentin Andreae és a rózsakeresztesek felé, melyekre még rögtön kitérünk. Másrészt a vallásról való komoly beszélgetések a vallásgyakorlatnak egy olyan aspektusa felé irányítanak bennünket, amit inkább lehet schwenckfeldianusnak⁷³ nevezni, mint az alkémia űzését.

Itt lehet említeni, hogy vannak szálak a tübingeni Wild-ügyhöz. A történet már ismert és sokoldalúan feldolgozott⁷⁴. Az 1620-as évek elején Tübingenben az egyik helyi nyomdásznál és könyvkereskedőnél az egyetem képviselői weigeliánus és schwenckfeldianus könyveket konfiskálnak, s a nyomdászt, Eberhard Wildet többször kihallgatják. Wild ismeretségi körébe és vásárlói közé tartozott Michael Zeller és több Linz környéki osztrák nemes. Sőt, Zellerről kiderült, hogy többször tartózkodott Wildnél, ahol a titkos gyűléseken beszédeket tartott egy testvériségről (Fraternitet), amelynek letelepedési helyet keresett⁷⁵. Egy másik kihallgatási jegyzőkönyv szerint Wild és Zeller gyakran kilovagoltak Calwba, ahol akkoriban Andreae is lakott, s aki Zellert már 1619 óta ismerte⁷⁶. Egy datálatlan levélben (valamikor az 1610-es évek végéről) Georg Christoph von Schallenberg arra kérte Johannes Keplert Linzben, hogy az ismert rózsakeresztes manifesztumból, a *Fama Fraternitatis*-ből, juttasson el neki egy példányt Florian Crusius orvostanhallgatón keresztül⁷⁷. 1625-ben még mindig arról panaszkodott a Wild-perben a vádat képviselő teológus Theodor Thumm, hogy Linzből egy könyv érkezett, mely részben schwenckfeldianus, részben durva weigeliánus, sőt, ott kiadtak néhány művet Arndtól és Sudermanntól is, wier verwundern vns, das dis zu Lintz solle nach gesehen werden⁷⁸ -

⁷³ SCHWENCKFELD, Caspar von (1489-1561) sziléziai tanácsos és nemesember, aki a reformáció radikális szárnyához csatlakozott, 1529-ben heterodox nézetei miatt el kellett hagynia Sziléziát. Bár számos támogatója és követője volt, a protestáns egyházak mindig eretnekként kezelték őt is és a rajongóit is.

⁷⁴ Az ügy magyar kapcsolatait és a további irodalmat ld. NÉMETH N.-SHAFFER A.: Adalékok

⁷⁵ U. BUBENHEIMER: Wilhelm Schickard im Kontext einer religiösen Subkultur, In Zum 400. Geburtstag von Wilhelm Schickard, Kiad. Friedrich SECK, Sigmaringen, 1995. 67-92. itt 75.

⁷⁶ Uo. 77.

⁷⁷ Johannes KEPLER Gesammelte Werke, XVII. kötet, Briefe 1612-1620, Kiad: Max CASPAR, München, 1955. 389.

⁷⁸ Idézi R. van DÜLMEN: Die Utopie einer christlichen Gesellschaft, 238.

csodálkozunk ezen, hogy Linzben (értsd ez megtörténhet), s ennek utána kellene nézni. Mivel a névsorban szereplők többségének bizonyíthatóan kapcsolata volt Permeierrel (Michael Zeller, Hans Ludwig Wolzogen, Georg Ehrenreich von Roggendorf, Florian Crusius, Anton Jansen, Johann Khuefuß, sőt a listán nem szereplő, de az előbb említett Georg Christoph Schallenberg is a levelezőpartnerek között volt), Permeiernek magának is rózsakeresztes könyvei voltak, felmerül a gyanú, hogy a Zeller által Tübingenben propagált titkos társaság vajon nem ugyanaz-e, mint ami a fenti listán schwenckfeldianusok néven szerepel. Érdekes az is, hogy az utolsó három név pedig Permeiernek az 1629-31-es északi utazásához köthető, amikor Hamburgon keresztül Amersfoortba illetve Emdenbe érkezett. Johann Docemius hamburgi tanár, később Comenius nagy tisztelője, és az egyik *Janua*-kiadásnak a gondozója, Anton Jansen Permeier társaságának a tagja, egyben Permeier vendéglátója Emdenben, Johann Khuefuß pedig a rajongók fontos összekötő embere volt Nürnbergben. S vajon a Valentin Ernst Löscher tulajdonába került könyv nem Permeier vagy valamelyik barát hagyatékából származik-e? Sajnos ezekre a kérdésekre egyelőre nem tudunk válaszolni, de a sok apró adat izgalmas összefüggésekre enged következtetni.

2. Um diese Zeit thate sich zu Berlin und Cölln allgemach beßer herfür ein neuer *Fanaticus*, Nahmens *Johann Permeier*, welcher in vorigen Jahr, als ein besonder *Professor Orientalium* Sr. Churf. Durchl. vnsern gnädigsten Herrn seine dienst vnd Künste schriftlich an *praesentiret*; noch mals biß er, als er sich ziemliche zeit stille gehalten, seinen besondern Geist noch mehr blicken, durch eine andern Schrift an Churf. Durchl. worin er sich samt seinen *Aedherenten*, etlichen Oesterreichischen Frey-Herrn und Rittern erboten, aufgesinnen weiß und weg für zuschlagen zur *Salvation* bey nechstfolgender Veränderung durch einen *Synodum* der Christ Nahmig-Religions Parten, so zu *convociren* und in *Marchiae Electroratu* und in *Megapolitano Ducatu* in Nahmen der Christ Königl. Triumphs-Gesellschaft oder Obersten Gerichts Heiligen *Dan. cap.7.* durch die von Gott gegenwärtig besanten und geuollmächtigten *Directorem et Primarium*, die sich disfals gnugsam mit that und Worten zu *legitimiren* begehrete.

Worauf er 24. *Assessores* nahmhaftig gemacht, derer zwölf Herr Standes, Ritter und *Politici* worunter beyde letzte waren Lorentz Grammdorff *Advoc.* Ber: Pantaleon Trappe *Consul Havelberg.* Aus dem Kirchen und Schulstand auch zwölfße, worunter nahmentlich:

D. Bergius Reform.

B. Gerhard Luth.

D. Scultetus Stetin.

Hugo Grotius Armin.

D. Sennertus Med. Luth.

Ruarus Medicus Nr. Aulae

D. Francus Prof. Francof.

Wilhelm Schickart L.S. & Prof. Sub: ametu.

Was daran an Churfürstlichen Hoffe gehalten, hat man damals so gar eigentlich nicht erfahren können⁷⁹.

⁷⁹ Staatsbibliothek - Preußischer Kulturbesitz Berlin. Ms. Boruss. fol. 484. f.35.r.

Ez a részlet a már feljebb is idézett berlini dokumentumból származik. Sajnos a krónikás nem tartotta érdemesnek feljegyezni, hogy kikre gondolt Permeier a tizenkét rendi, lovagi és politikusi képviselőknél (kivéve Grammendorft és Trappét), illetve az egyházi és iskolai megnevezettek névsora sem teljes, csak nyolc szerepel itt ezen a listán. Permeier egy írásban ajánlotta fel szolgálatait a választófejedelemnek 1634-ben, s ebben kérte egy zsinat összehívását, ahol a keresztényi pártok a világ végét illetően tárgyalnának. Mindezt annak a társaságnak a nevében, kívánta Permeier, melynek ő a teljhatalmú előjárója volt, s melynek a törvényesítését a választófejedelem által igen fontosnak tekintette. Ezért nevezte meg azt a bizonyos huszonnégy tagot, akiknek feltehetően fogalmuk sem volt, hogy mihez használják fel a nevüket, viszont eléggé ismertek voltak ahhoz, hogy megerősítésül szolgáljanak Permeier céljaihoz. (A bibliai legitimáció a Jelenések könyvéből 4,4 származik: „A királyi szék körül láttam huszonnégy széket, és a királyi székekben huszonnégy vént, amint ott ültek fehér ruhába öltözve, és a fejükön aranykorona.”) Mint látható, általában a vallásuk is fel van tüntetve a „vének” mellett, tehát Permeier igyekezett tényleg minden pártból neves képviselőket kijelölni. Pontosan nem tudjuk, hogy személyesen találkozott-e mind a nyolc jelölttel, bár a lehetősége megvolt rá. A legegyszerűbb a danzigi Martin Ruarr-ral kezdeni, mert őt valóban ismerte, és később is Crusiuson keresztül sokszor küldte neki az üdvözlését, több esetben könyveket is. Ruar addigra már bizonyos hírnevet szerzett az unitárius körökön is túl, mint a vallását ügyesen védő és terjesztő teológus. A másik táborhoz, a kálvinistákhoz tartozott Johann Bergius, akiről már feljebb tettünk említést. Bergius résztvett az 1631-es lipcsei valláskonferencián is, és Permeiernek vele is adódott lehetősége személyesen megvitatni a vallási ügyeket Berlinben. Egy újabb irányzatot a holland jogász, az arminiánus Hugo Grotius képviselt, aki éppen abban az időben ismét Hollandiában tartózkodott, amikor Permeier is Amersfoortban lakott. A fennmaradó öt személy evangélikus. A legismertebbek kétségtelenül a tübingeni Wilhelm Schickard és a szász választófejedelem orvosa, a messze földön híres Daniel Sennert. Vajon nem Schickardtól, aki a héber nyelv professzora volt Tübingenben az egyetemen, tanult Permeier korábban héberül? S vajon nem akkor ismerkedett meg Sennerttel, amikor a vándorlások alatt 1629-ben Drezdában időztek Hoe von Hoeneggnél, az udvari lelkésznel? A stettini teológust, Christoph Scultetust, szintén lehetősége volt személyesen felkeresni Permeiernek, amikor nem egészen tíz évvel azelőtt maga is ott járt. Scultetus-szal egy évvel később (1635-ben) egyébként nagy vitába került egy chiliazta műnek a kapcsán. Ez a mozzanat feltételezi, hogy lehetett valamiféle ismeretség köztük korábban is. Georgius Francus az Odera menti Frankfurt egyetemén volt a görög nyelv professzora. S hogy a Gerhard

név mögött ki rejtőzik? Ebben az időben volt Jénában egy Johann Gerhard nevű professzor, aki a hírnevét a kilencötetes *Loci theologici* művével szerezte, mely a lutheránus dogmatika kézikönyvének tekinthető. Végignézve a névsoron megállapíthatjuk, hogy egyrészt fennállt a személyes ismeretség, másrészt pedig valószínűsíthető vagy talán más megfogalmazással élve nem kizárható, hogy Permeier korábban kapcsolatban állt ezekkel a teológusokkal vagy tudósokkal, megbízott bennük, adott a véleményükre, s úgy gondolta, hogy a béke és egység helyreállításában a segítségére válhatnak.

Ez a részlet a már feljebb is idézett berlini dokumentumból származik. Sajnos a krónikás nem tartotta érdemesnek feljegyezni, hogy kikre gondolt Permeier a tizenkét rendi, lovagi és politikusi képviselőknél (kivéve Grammendorft és Trappét), illetve az egyházi és iskolai megnevezettek névsora sem teljes, csak nyolc szerepel itt ezen a listán. Permeier egy írásban ajánlotta fel szolgálatait a választófejedelemnek 1634-ben, s ebben kérte egy zsinat összehívását, ahol a keresztényi pártok a világ végét illetően tárgyalnának. Mindezt annak a társaságnak a nevében, kívánta Permeier, melynek ő a teljhatalmú előjárója volt, s melynek a törvényesítését a választófejedelem által igen fontosnak tekintette. Ezért nevezte meg azt a bizonyos huszonnégy tagot, akiknek feltehetően fogalmuk sem volt, hogy mihez használják fel a nevüket, viszont eléggé ismertek voltak ahhoz, hogy megerősítésül szolgáljanak Permeier céljaihoz. (A bibliai legitimáció a Jelenések könyvéből 4,4 származik: „A királyi szék körül láttam huszonnégy széket, és a királyi székekben huszonnégy vént, amint ott ültek fehér ruhába öltözve, és a fejükön aranykorona.”) Mint látható, általában a vallásuk is fel van tüntetve a „vének” mellett, tehát Permeier igyekezett tényleg minden pártból neves képviselőket kijelölni. Pontosan nem tudjuk, hogy személyesen találkozott-e mind a nyolc jelölttel, bár a lehetősége megvolt rá. A legegyszerűbb a danzigi Martin Ruarr-ral kezdeni, mert őt valóban ismerte, és később is Crusiuson keresztül sokszor küldte neki az üdvözlését, több esetben könyveket is. Ruar addigra már bizonyos hírnevet szerzett az unitárius körökön is túl, mint a vallását ügyesen védő és terjesztő teológus. A másik táborhoz, a kálvinistákhoz tartozott Johann Bergius, akiről már feljebb tettünk említést. Bergius résztvett az 1631-es lipcsei valláskonferencián is, és Permeiernek vele is adódott lehetősége személyesen megvitatni a vallási ügyeket Berlinben. Egy újabb irányzatot a holland jogász, az arminiánus Hugo Grotius képviselt, aki éppen abban az időben ismét Hollandiában tartózkodott, amikor Permeier is Amersfoortban lakott. A fennmaradó öt személy evangélikus. A legismertebbek kétségtelenül a tübingeni Wilhelm Schickard és a szász választófejedelem orvosa, a messze földön híres Daniel Sennert. Vajon nem Schickardtól, aki a héber nyelv professzora volt Tübingenben az egyetemen, tanult Permeier korábban héberül? S vajon nem akkor ismerkedett meg Sennerttel, amikor a vándorlások alatt 1629-ben Drezdában időztek Hoe von Hoeneggnél, az udvari lelkésznel? A stettini teológust, Christoph Scultetust, szintén lehetősége volt személyesen felkeresni Permeiernek, amikor nem egészen tíz évvel azelőtt maga is ott járt. Scultetus-szal egy évvel később (1635-ben) egyébként nagy vitába került egy chiliaszta műnek a kapcsán. Ez a mozzanat feltételezi, hogy lehetett valamiféle ismeretség köztük korábban is. Georgius Francus az Odera menti Frankfurt egyetemén volt a görög nyelv professzora. S hogy a Gerhard

Königshofen⁸⁰. Udvari hadiszámvevőként tevékenykedett Bécsben, mígnem Pozsonyba került⁸¹. Ennek az okai részletesen nem ismertek, de feltételezések adódnak a levelekből. Egyrészt szó van egy bizonyos özvegy vádjairól a bécsi udvarban ellene, de nem tudni, hogy milyen jellegű ügy állt a háttérben. Permeier is arról értesült, hogy az özvegy talált magának tekintélyes pártfogókat, s lehetséges, hogy még inkább élesedni fog a dolog az udvarban (möchte sie etwan durch andere vermögende Assistenten die sache wider Ihne bey Hoff schärfften laßen⁸²). Másrészt a Pozsonyban való letelepedésében a legkézenfekvőbb ok Beringer evangélikus felekezetisége. (Az akkor éppen készülő evangélikus templom is jelzi az itteni gyülekezet erejét.) Fájdalmasan vette tudomásul, hogy az udvarban hazaárulókként (perduellen) és lázadókként (rebellen) kezelik őket emiatt. Beringer jó kapcsolatokat tartott fenn a lelkészekkel, köztük Andreas Götz-cel, akinek többször is kölcsönadta Permeier könyveit. Permeiernek arról is panaszkodott, hogy a magyarokkal való praktálást vetik a szemére, holott erről szó sincs⁸³. Az igaz, hogy a magyarok akarták volna őt követként használni az udvarban, mert durva és tapasztalatlan emberek (die Hungern für sich grobe vnd vnerfahrne Leuth sein), s nem tudják, hogyan kell a felség előtt viselkedni, szemben Beringerrel, aki etwas Erfahrung der Weltlauf vnd politic (némi tapasztalattal és politikával a világ folyásában) rendelkezik. De ő még az országgyűlésükön sem volt, s nem beszélt egyetlen magyarral sem, csak a császári tisztviselőkkel és a régi ismerőseivel barátkozik. Mindenesetre tény: több tervet és javaslatot fogalmazott meg a magyar határok ügyében, és ezeket Wilhelm Leopold hercegen keresztül próbálta az udvarba juttatni. Permeier azzal vigasztalta, hogy ezekre a véleményezésekre biztosan szüksége lesz az uralkodónak (in Hungerischen Gränitzsachen seines Rätlichen Gutachtens gebraucht⁸⁴). Mindezek ellenére, tehát hogy egy erős egyházi közösségbe tartozott, s politikai téren is hasznosságra törekedett, nem érezte jól magát Pozsonyban a magyarok között: dann Ich weder Geistlich noch Weltliche Gütter in disen Landen begehre, sondern bitte Gott vmb einen seeligen Frieden, damit Ich mein Leben droben im Reich vnd Land Wirtenberg zuebringen möge. Dann Ich Mir ain mal die hirige Landsort vnd *humores* der Menschen nicht gefallen laßen kan, dann es alhie gar zu ein weiter weg vom Hertzen zum Mund ist, *Meum* vnd *Tuum* ist der

⁸⁰ A róla itt írtak elsősorban Keserű Bálint tanulmányából származnak, kiegészítve Beringer leveleiből származó információkkal. ld. KESERŰ B: Pozsonyi projektum Arndt-művek fordítására és kiadására 1641-44-ben, megjelenés alatt.

⁸¹ Eyllenstein szerint a magyarok részére kémkedett, ezért lett kegyvesztett a bécsi udvarban, ld. E. EYLENSTEIN: Daniel Friedrich, 63. Azonban ez a feltételezés a dokumentumok félreértelmezésén alapult Eyllenstein részéről. Erre Keserű sem talált adatokat a kutatásai során.

⁸² B17a III3d

⁸³ B17a III3c

⁸⁴ B17a III3d

principal Regent, *Charitas Christiana* ist gantz *bandisirt*. Gott verbeßere es.⁸⁵ (ebben az országban sem szellemi, sem földi javakra nem vágyom, hanem az Istentől boldog békességet kérek, hogy életemet fent a birodalomban, Württemberg tartományban tölthessem. Mert először is, sem e hely, sem az emberek humora nem tetszik nekem, mert itt túl messze van a szív a szájtól, az enyém és a tiéd a fő szabály, s a keresztényi jószág teljesen eldurvult, Isten jobbitson rajta). Permeiertől 1638. augusztus 21-i keltezéssel kapott egy 13 tételből álló listát a neki egy nappal később megküldött könyvekről és kéziratokról⁸⁶.

A másik személy nem kevésbé érdekes, igaz, ő Beringerrel szemben nem maradt meg az evangélikus vallásánál, hanem konvertált. **Georg Christoph von Schallenberg**⁸⁷ régi ismerősei közé tartozhatott Permeiernek. 1593-ban született Leombachban, alapiskoláját Linzben járta, majd Jénában és Tübingenben tanult az egyetemen. A felső-ausztriai rendek képviselőjeként több tárgyaláson is részt vett Bécsben. Az 1626-os parasztlázadásban a paraszttal való együttműködést vetették a szemére, ezért le is tartóztatták. Azon kevesek egyike volt, aki nem vándorolt ki, hanem 1627-ben áttért a katolikus hitre. Ettől kezdve nyitva állt az emelkedés előtt a pályája, különféle tisztségek megszerzése után 1638-ban a bárói címét is elnyerte. Fennmaradt a naplója és a házi krónikája, ezek izgalmas adatokat ígérnek a kutatóknak, csakúgy, mint a bennük található könyvjegyzékek és a leírások az olvasmányélményekről.

Permeier Linzben, ügynöki tevékenysége kapcsán ismerkedhetett meg Schallenberggel, aki maga is tevékenyen részt vett a rendek munkájában. Schallenberg tübingeni tanulmányai során közel került Christoph Besoldhoz⁸⁸, akivel aztán később is levelezett, Johann Valentin Andreae is barátjaként említette a naplójában, és a Keplerhez írt levelei szintén jól ismertek. A Wild-féle ügyben is érintett volt, ugyanis egyrészt a vásárlók közé tartozott⁸⁹, másrészt a Marburgból weigeliánus nézetei miatt elűzött Georg Zimmermant, aki előbb Wildnél volt házitanító, a luftenbergi családi birtokon vette pártfogásába. Állást foglalt a Johann Arndtot érintő vitában is, és maga is tollat ragadott, hogy szimpátiájáról és támogatásáról biztosítsa a weigeliánizmus gyanújába keveredett lüneburgi szuperintendest⁹⁰. Dietrich Donat egyébként is fontos szerepet tulajdonít a Tübingenben tanult protestáns osztrák nemeseknek, köztük különösen a

⁸⁵ B17a III3c

⁸⁶ A könyvlista a mellékletben található (Melléklet,d).

⁸⁷ Az életrajzi adatok ismertetése a következő művön alapul: Harald TERSCH: *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400-1650)*, Wien-Köln-Weimar, 1998. 725-737.

⁸⁸ Ehhez ld. Dietrich DONAT: *Gelehrte um Johann Amos Comenius*, 81-83.

⁸⁹ Dieter FAUTH: *Verbotene Bildung in Tübingen zur Zeit der Hochorthodoxie. Eine sozialgeschichtliche Studie zum Zensurfall des Buchhändlers und Druckers Eberhard Wild (1622-23)*, In *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte* 53 (1994) 125-141. itt a 127.

Schallenberg-testvéreknek, a rózsakeresztes eszmék továbbterjesztésében, ugyanis szerinte a tanulmányaik befejeztével is élénken érdeklődtek az ottani események iránt, könyveket vásároltak és birtokaik egyfajta szellemi centrumként szolgáltak⁹¹. Tehát a fiatal Schallenberget erős misztikus-spirituális érdeklődés jellemezte, 1627-ben azonban konvertált.

Permeiernek összesen egy levele maradt meg hozzá, ebben egy 20 tételből álló könyvkatalógust küldött az immár báróvá emelkedett ismerősének. A levél kissé hivatalos hangneme jelzi ugyan a köztük lévő távolságot, ugyanakkor Permeier még mindig úgy tartotta Schallenberget számon, mint als auch ainem ... Liebhaber der vnpartheyischer Warheit⁹² (a pártatlan igazság egy hívét), s ez a mozzanat megkérdőjelezi Schallenberg áttérésének a valódi tartalmát.

A levelezőpartnerek közül említést érdemel két hölgy is, közülük az egyikkel igen bensőséges hangnemben levelezett Permeier. **Anna Maria Breuner, született Trauttmansdorff**⁹³ (1583-1642) férje, Kaspar Breuner révén az egyik vezető protestáns családba került Steiermarkban. De saját családja is híres volt, bátyja, Maximilian Trauttmansdorff káprázatos karriert befutva III. Ferdinánd legfőbb bizalmasává vált. Tanácstalanok vagyunk az ügyben, hogy Anna Maria Breuner és Permeier hogyan kerültek kapcsolatba egymással, érdekes módon Permeier vallási válságáról is egyedül neki írt, valamint a nemes hölgy vigasztalást és erősítést várva Permeiert tekintette lelki támaszának. Igaz, erről csak közvetve, Permeier leveleiből értesülünk, ugyanis Permeier Anna Maria Breunernek egyetlen levelét sem vette föl az *Acta*-ba. Talán személyesebb és pontosabb képet nyerhetnénk az Ausztriában lezajlott durva rekatolizálási folyamatról, ha a protestáns (nemes)nők levelezésébe vagy naplóiba is bepillantathatnánk, de ezek a kutatások igen kezdetleges állapotban vannak még⁹⁴. A másik hölgy **Clara Benigna von Rauchenstein, született Puchheim**⁹⁵ (1618-1683), akinek az első férje a császári tanácsos Hans Paul von Rauchenstein volt. Permeier mindkettőjüket nagyra becsülte, és a házaspár anyagi támogatása tette lehetővé Permeier számára egy középkori spanyol misztikus mű kiadását Bécsben. Clara mindvégig ragaszkodott evangélikus vallásához, ezért többször

⁹⁰ Az Arndthoz szóló levele a következő műben olvasható: APOLOGETICA ARNDIANA, Das ist, Schutz-Briefe zur Christlichen Ehren-Rettung des geistreichen Theologi, Herrn Johann Arndts, Leipzig, 1706. 38-39.

⁹¹ D. DONAT: Gelehrte um Johann Amos Comenius, 83.

⁹² B17a III5d, a könyvlista a mellékletben található (Melléklet,e).

⁹³ Az életrajzi adatok a következő műből származnak: Friedrich Graf LANJUS: Die Breuner, Wien, 1938.

⁹⁴ Anna Maria Breunerre és családjára nézve fontos feltáratlan kéziratok vannak még a levéltárakban ld. Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs, Kiad. többek között L. BITTNER, 4. kötet, Wien, 1938. 447. A protestáns nők által megélt ellenreformációról legtöbbit Catharina von Greiffenberg műveiből és a róla írott szakirodalomból tudhatunk. ld. H-G. KEMPER: Deutsche Lyrik, 245-278.

⁹⁵ A forrás hozzá: Bey der Hochgräfflichen christlichen SEPULTUR

Sopronba vagy Pozsonyba utazott istentiszteletre és úrvacsoravételre, mígnem második házassága után Regensburgba költözött. Legfontosabb vigasztalásnak annak a Josua Wegelinnek az imádságoskönyvét tartotta, akivel még Pozsonyban találkozhatott személyesen az istentiszteleteken.

Sajnos hely hiányában le kell mondanunk olyan nevesebb személyiségek ismertetéséről, akik szintén levelezőtársai és olvasói voltak Permeiernek, mint Abraham von Franckenberg és Lazarus Henckel von Donnersmarck, de róluk amúgy is újabb szakirodalom áll rendelkezésre⁹⁶. Helyettük forduljunk inkább ahhoz a személyhez, aki jelentős szerepet töltött be a levelezésben: **Florian Crusius**hoz⁹⁷. A szociniánus orvos, teológus és filozófus litvániai német családból származott. Korának számos híres tudósával kapcsolatban állt, így 1614-ben például Linzben megismerkedett Johann Keplerrel, akivel a későbbiekben is levelezett, Tübingenben Christoph Besolddal, aki Keplernek, Tassiusnak és neki ajánlotta a *De novo orbe conjectanae* című művét. 1615 végén Strassburgban találkozott Martin Ruarral, az ő hatására kezdett el érdeklődni az antitrinitarizmus iránt. 1618 végéig Strassburgban folytatott tanulmányokat Matthias Bernegger pártfogásával. 1619-ben Rastenburgban tartózkodott a Zellerek családi birtokán, ahol a család orvosa illetve Michael Zeller nevelője volt. Itt a saját bőrén tapasztalhatta a II. Ferdinánd által bevezetett új vallási politikát, s a protestánsok sérelmeiről Matthias Berneggernek is beszámolt egy levelében⁹⁸. 1621-ben Párizsba ment, útközben még meglátogatta Keplert Linzben, és Genfét, valamint Strassburgot is útba ejtette. Bár a Wolzogenek családi krónikáírója kétségbe vonta Crusius sógorságát a Wolzogenekhez⁹⁹, mégis teljesen nyilvánvaló Permeiernek írt leveleiből, hogy a neuhausi ágból nősült. Feltehetően ő nyerte meg Hans Ludwig Wolzogen a szociniánus tannak.

1624-28 között több német városban is felbukkant, így Regensburgban, Erfurtban, Lipcsében Nürnbergben, Stettinben. Tervei között Erdély vagy Krakkó szerepelt letelepedés szempontjából, Ruar hatására azonban Danzigot választotta, ahol orvosként működött. 1643-ban a vallása miatt el kellett menekülnie Danzigból. A poznani vajda, Opalinski vette pártfogásába, s Straszynban telepedett le. Mersennel való levelezése fennmaradt ezekből az

⁹⁶ Franckenberghez ld. J. TELLE: Abraham von Franckenberg, Henckelhez KESERŰ B.: Ein oberschlesischer Spiritualistenkreis.

⁹⁷ Az életrajzi adatok egy része a következőn alapul: Polski Słownik Biograficzny, Tom. IV., Krakow, 1938., Reprint 1977. 109.

⁹⁸ A levelet közölte Bernhard RAUPACH: Erläutertes Evangelisches Oesterreich, Hamburg, 1740. Beylagen 224.

⁹⁹ Karl August Alfred von WOLZOGEN: Geschichte des Reichsfreiherrlicher von Wolzogen'schen Geschlechts 1-2., Leipzig, 1859.

időkből. Halála dátuma nem ismert, de létezik egy egészen késői levele is Johannes Coccejushoz 1668. szeptember 13-án¹⁰⁰, ezek szerint akkor még életben volt. Két traktátusa jelent meg: *De morbi ungarici causis et curatione* (Linz 1616), *De Cephalalgia* (Strassburg). Ezenkívül számos teológiai művet írt, melyek többsége kéziratban maradt és elveszett. Egy levele szerint rendszeres teológiát nem szerzett, hanem ezt a nehéz feladatot Wolzogen vitte véghez, de papírra vetett egy értekezést a vallásszabadságról illetve a szentháromságról, mely utóbbit Wolzogen fejezett be¹⁰¹.

A Permeierrel való levélváltásból még a következők derülnek ki: levelezésük 1630 és 1643 között részben ismert, a két kódexben összesen 18 levél található Crusiustól Permeierhez, de a kapcsolat ennél régebbi. Feltehetőleg még akkor találkoztak, amikor Crusius Linzben tanítoskodott¹⁰². A leveleiben gyakran adott orvosi tanácsokat Permeiernek, aki egyébként számára kapocs volt a nagyvilág felé, hiszen sokszor beszámolt neki újdonságokról és történésekről, amelyeket utazásai alatt illetve levelezőpartnereitől hallott és tapasztalt. Crusius 1632 elején Rakowból Danzigba költözött, mert a nyelv s az emberek kibírhatatlanok voltak az előbbi helyen a számára. Addigra már három gyermekük meghalt, s a felesége is sokat betegeskedett. Hans Paul Wolzogennek keserű vitákat folytatott felesége örökségének az ügyében, mert Crusius szerint ezt a nővérét nem látta el úgy Hans Paul, mint a többieket. Az örökösödési per felmerült a lengyel testvérek 1635-ös krakkói zsinatán is.

Szoros barátságban állt Johann Ludwig Wolzogennek és Martin Ruarral. Leveleiben gyakran üdvöli Lazar Henckel von Donnersmarckot és Georg Ehrenreich von Rogendorffot, mint pártfogóit s barátjait, valamint felesége unokatestvérét, Max Hoet. Személyesen ismerte Paul Felgenhauert, akivel annak danzigi tartózkodása idején vitázott, valamint Abraham von Franckenberget, aki ekkoriban szintén Danzigba költözött. 1638-ban héberórákat vett egy kikeresztelkedett zsidótól. 1643. májusában vallása miatt elüldözték Danzigból, s menekülésük közben meghalt a felesége. Valószínű, hogy Hans Ludwig Wolzogen ajánlására pártfogásába vette a posnani vajda. Sorsát a levelek alapján eddig lehet figyelemmel kísérni.

A levelezésből még nagyon sok érdekes személyt ki lehetne emelni, de hely szűke miatt már csak kettőt említünk: a breslauer **Wilhelm Schwartzot**, aki a levelek és könyvek közvetítésében

¹⁰⁰ Johannes COCCEJUS: Opera anecdota theologica, Amstelodami, 1706. II. kötet, 787.

¹⁰¹ Az ezt állító levelét közölte Gustav Georg ZELTNER: Historia Crypto-Socinianismi, Lipsiae, 1729. 806.

¹⁰² OÖLA, Bescheidbuch 1613-18, Nr. 129. Beschaydt: Florian Crusij tertia classis Praeceptoris Erlassung des dienstes vnnnd Abfertigung. Dem supplicanten sein neben erthailung aines gebreichigen Testimonii Zehen gulden zur Abfertigung bewilligt. den 21. Martii ao. etc. 616.

jelentős szerepet játszott, és egy igen művelt, írogató ember volt¹⁰³. A másik, a neves diplomata, **Johann von Hoverbeck**¹⁰⁴, aki flandriai nemes családból származott. 1631. májusában lépett udvari szolgálatba Georg Wilhelmnél, a brandenburgi választófejedelemnél, Berlinben. Decemberben titkos titkár lett, s különösen a porosz, lengyel és más külföldi ügyekért (így Erdélyért) volt felelős. 1636-tól a lengyel udvarnál volt Brandenburg követe. A következő éveket Varsóban, Königsbergben, Berlinben töltötte. Hosszú élete folyamán állandó diplomáciai szolgálatban állt, s Európa-szerte elismert politikus volt. 1638. februárjában új megbízást adott a fejedelem neki: ő folytatta le a tárgyalásokat, amelyben rendezték Brandenburg és Lengyelország között a vámügyeket. A lengyel király nagyon elégedett volt a szerződés kimenetelével. Ez abban is kifejeződött, hogy késő nyáron ausztriai utazására Hoverbeck is elkísérte. Badenben (Bécsnél) találkozott IV. Wladislaus és a fiatal III. Ferdinánd császár. Ebből az alkalomból kereste fel őt Permeier, akivel még feltehetőleg Berlinben ismerkedett össze. Permeier így jellemzi Hoverbecket Beringernek: *hab Ich heut zu Hoff vnter andern auch angetroffen Herrn Johann von Hüverbeck der Churfürst. durchl. zu Brandenburg gewesten gehaimen Secretarium nunmehr aber Rath vnd bestelten Residenten am König. Polnischen Hoff, da Er sich schon über 2. Jahrlang continuirlich enthalt: der zwar noch ein junger vnuerheyrather, aber wolgelehrt vnd erfahrner auch sonst sehr discreter vnd geschickter Mann, zu deme in die 5. oder 6. Sprachen die Er alle in stylo gebrauchen kan, kündig ist: disen wunschte Ich, das Ihne der Herr Bruder kernte, als der Ihme sonderlich in politicis hoffentlich gute Satisfaction geben vnd sein Kundschaftt auch im übrigen ietzt oder kunfftig nicht vntauglich sein wurde.*¹⁰⁵ (Ma az udvarban többek között Johann von Hüverbeck úrral találkoztam, aki a brandenburgi választófejedelem titkos tanácsosa volt, két éve azonban a lengyel udvarnál követ és tanácsos, s bár fiatal, nőtlen ugyanakkor jól képzett, tapasztalt, diszkrét és ügyes ember, 5 vagy 6 nyelven tud, melyeket írásban is használ, bárcsak Ön is ismerné, hiszen különösen politikai ügyekben lehetne vele elégedett, s az ismeretség akár most, akár a jövőben alkalmas lenne). De ugyanígy figyelmébe ajánlotta Hoverbecket Johann Paul von Rauchensteinnak is. Sajnos arról nem értesülünk, hogy a beszélgetés tárgya mi volt, vagy hogy többször is találkoztak-e (mert Hoverbeck kb. 6 hétig tartózkodott Bécsben és környékén), de Permeier őt is ellátta hírekkel és olvasnivalóval.

¹⁰³ Legújabban megjelent egy tanulmány az általa szerzett írásminta könyvről, ebben bővebben is vannak életrajzi adatok róla, de az ő személye is még sok meglepetést tartogat. ld. Ernst FRITZE: Die „Fundamentalschriften“ des Wilhelm Schwartz (1597-1661), ein Dokument zu den allgemeinen Reformbestrebungen im 17. Jahrhundert, In Jahrbuch für schlesische Kirchengeschichte 75 (1996) 57-84.

¹⁰⁴ Max HEIN: Johann v. Hoverbeck. Ein Diplomatenleben aus der Zeit des grossen Kurfürsten, Königsberg, 1925.

¹⁰⁵ B17a III5g

III. LIBRI FANATICI

Mint már a bevezetőben említettük, a dolgozat tárgya azoknak a műveknek az azonosítása, ismertetése és elemzése, melyek az *Acta Regni Christi 1638.* levélgyűjteményben szerepeltek olvasmányélményként illetve könyvküldeményként. Maga a fejezetcím, „libri fanatici” (fanatische Bücher), az ortodoxia részéről a korabeli vitairódalomban használatos kifejezés, és azokat a könyveket értik rajtuk, melyek az ő tanításaiktól eltérő véleményt tükröznek, az egyházat, a fennálló viszonyokat, a papságot enyhébben vagy erősebben kritizálják, és a bevett vallásgyakorlat helyett egy másfajta, bensőségesebb viszonyulásra készítetik a hívőket. Nicolaus Hunnius¹ 1634-ben felpanaszolta, hogy az utóbbi időben nagyon elterjedtek a fanatikus könyvek. Ez azzal a veszéllyel jár, hogy az emberek könnyen wegen der Bücher und Schrifften, den rechten Glauben an Gott, die wahre Religion, unnd gewisse Erkenntnuß Gottes nicht finden². (eme könyvek és írások miatt nem találják a helyes istenhitet, az igaz vallást, és azt a bizonyos istenismeretet). Hunnius szerint a könyvolvasás csak akkor helyes és támogatandó cselekedet, ha a hívő megfelelő könyveket vesz kézbe. Ezért az ő feladata (mint teológusnak és prédikátornak), hogy rávilágítson a hasznos és tanító művekre, illetve azokra, amelyektől a hamis tanok miatt óvni kell az olvasót, a félrevezető száját pedig betapasztani (von einreiffenden Lastern vnd falschen Lehren zubewahren, vnnd den Verführern das Maul zustopffen³). Egy jegyzékben megadta az akkoriban általa legveszélyesebbeknek tartott műveket, köztük olyanokat is, melyeket az alábbiakban fogunk bemutatni. De más ismert teológusok is behatóan foglalkoztak a hamis prófétákkal, s nem győztek figyelmeztetni és védekezni a gyorsan terjedő „tévtanok” ellen. Egy példát idézzünk még ehhez Nicolas Zapffen⁴ könyvéből: Dannenhero in Reichs Abschieden, Als in zu Augspurg gehaltenen 1545. außtrücklich verboten, daß Niemand ohne oder mit verenderten Nahmen Schrifften ausgehen lasse. (...) Nun ist wahr, es gehen leyder viel Läster-Bücher irre ohne Nahmen vnd Titul, die man billich verbeuth vnd verbieten sol, denn sie seyn nicht allein wider die christliche Liebe, sondern auch wieder natürliche Gesetze. (Annak idején, mint például 1545-ben Augsburgban, birodalmi rendeletekben kifejezetten megtiltották, hogy könyveket név nélkül vagy megváltoztatott névvel kiadjanak. Sajnos azonban az az igazság, hogy sok név és cím nélküli gyalázkodó könyv jelenik meg, ezeket meg kellene tiltani, mert nemcsak a keresztényi szeretet, de a természetes törvények ellen is vannak.) Erről részletesebben is lehet olvasni a cenzúráról szóló fejezetben.

¹ HUNNIUS, Nicolaus (1585-1643) a teológia professzora Wittenbergben, s az evangélikus vallás harcos védelmezője. A heterodoxok ellen több más művet is szerzett.

² (Nicolaus HUNNIUS): Ausführlicher Bericht, 211.

³ Uo. 216.

A Permeier és társai által terjesztett könyvek bizonyos témakörök szerint csoportosíthatók. Természetesen ez az eljárás, mint minden ilyenfajta besorolás, önkényes a részünkről, és nem kis nehézségekbe ütközik. Brecht szavaival csak azt a megállapítást tehetjük, hogy ez az elrendezés nem lehet végleges és még kevésbé egyértelmű, hiszen a művek szerzői maguk is színes és sokoldalú személyiségek, akiket nem könnyű egy-egy olyan fogalommal felcímkézni, mint „weigeliánus”, „misztikus”, „Arndt-követő” vagy „háborúellenes próféta”⁵. Vegyük Paul Felgenhauer írásait példának, a kezdetieket a vízióin alapuló, világvégét jövendölő, apokaliptikus hangnem jellemezte, míg később komoly teozófiai művek jelentek meg tőle Böhme stílusában. A Permeierék által propagált mű (*Christianus Simplex*) egyszerűségével és letisztultságával, mondhatni, hogy kivételt képzett a korai alkotásai közül, és így tartalma alapján a misztika és spiritualizmus címszó alá került. De nem volt egyszerű Permeier *Error Triumus* című munkájának a besorolása sem. Tartalmilag mindenképp a Gifftheil-Grammendorf-Trappe féle egyházkritikai és háborúellenes tematikába illeszkedett volna, mégis a „Chiliasmus” fejezetbe osztottuk annak érdekében, hogy Permeiernek a chiliasmusról képviselt véleményét illetve ennek a megváltozását töretlen egységben láttassuk.

1. Chiliasmus

Bevezetőképben szükségesnek látszik a fogalom rövid és érintőleges magyarázata kifejezetten a koraújkorra vonatkozóan. A definíció szerint az egyháztörténetben azt a várakozást illetve tanítást jelenti, miszerint a földi események egy ezeréves időszakba torkollanak Krisztus uralma alatt. Szorosabban vett értelemben csak a keresztény örökségben használt eszkatológiai tan, melynek gyökerei természetesen jóval korábbra nyúlnak vissza⁶. A chiliasmus klasszikus bibliai forrása a János Jelenések könyve huszadik fejezete.

A reformáció a chiliasmus áttörését és színesedését is magával hozta. Luther az Újtestamentum 1522-es kiadásához írt előszavában még kételyeit fejezte ki egyáltalán a János jelenések igaz prófétai eredetével kapcsolatban, és nem sokra tartotta az Apokalipszist. Ez a felfogása idővel megváltozott, s abban vélte a probléma kulcsát megtalálni, hogy az Apokalipszisben a római egyház bukását ismerte föl, s a pápát az Antikrisztussal azonosította. A jelenések magyarázata pedig a múltra vonatkozott, és semmiképpen sem jövőbeni várakozásokhoz kötődött nála.

⁴ ZAPFFEN, Nicolas evangélikus teológus, Erfurtban a Szentírás professzora. Az idézett műve: Trewhertzige Wächterstimme.

⁵ M. BRECHT: Die deutschen Spiritualisten, 205.

⁶ Id. a *Chiliasmus* szócikket In TRE, VII. kötet, 723-741. itt további irodalom.

Talán Thomas Müntzer radikalizmusa és a chiliasmus beépítése a tanaiba, talán az a tény, hogy az eretnek gondolatiságban mindig fontos tényező volt a chiliasmus vezetett oda, hogy a chiliasmus teljes elutasításra talált a hivatalos egyházak hitvallásaiban⁷. A XVI. század végén a chiliasmus problémáját megszüntetni vélték a protestáns egyházak vezetői, amennyiben alapirataikban elítélték és visszaautasították a tan jogosságát illetve bibliai megalapozottságát (Augsburger Bekenntnis Art. 17,5 ill. Confessio Helvetica Posterior Art. 26). Mégis a következő század a chiliasmus soha nem látott virágzását hozta, mely jelenség okainak a magyarázata rendkívül sokrétű és nehéz feladat.

Tulajdonképpen a válság egy jeleként és megoldási kísérleteként is tekinthető a chiliasmus felfutása, mely szorosan kapcsolódik a válsággal együttjáró „az utolsó időköt éljük” érzethez. Az irodalmat, a költészetet, a filozófiát, a művészeteket is erősen befolyásoló eszkatológikus várakozás, a hit a közeli világvégében azonban nem tekinthető chiliasmusnak. Míg az előbbi nem hisz az ún. köztes birodalomban, vagyis hogy Krisztus végső eljövetele előtt lenne még egy birodalom, ahol a Megváltó az arra érdemesekkel és a szentjeivel ezer évig uralkodna, majd ezt követné a végítélet és a feltámadás, addig a chiliaszták szerint ez az esemény még előttük van, s a vita tárgya köztük „csupán”, hogy mikor és hol fog bekövetkezni, mennyi ideig fog tartani, és hogy Krisztus fog-e uralkodni vagy egy általa felszentelt emberfia. Eszerint különböztet meg a kutatás két jelentősebb irányzatot a chiliasmuson belül: az egyik, mely szerint Krisztus második eljövételével a birodalom a földön valósulna meg, egyfajta földi paradicsom jönne létre boldog szentekkel és a kiválasztottakkal (*chiliasmus crassus*), a másik, mely ezt az eljövételt és birodalmat spirituális értelemben fogja fel, s elutasítja Krisztus újbóli testet öltésének és a földön való uralkodásának a gondolatát (*chiliasmus subtilis*).

A XVII. századi chiliasmus kutatásában Roland Haase doktori értekezése volt alapvető⁸. Ő főleg a harmincéves háború idejéből, és elsősorban a protestáns táborból származó röpiratokat vizsgált meg, és a fent említett két irányzatba sorolta a chiliaszta szerzőket. Az elsőbe - az ún. vulgáris chiliaszta elképzeléseket tartalmazó német nyelvű röpiratokhoz - azok a „próféták” tartoztak, akik a világ megmentőjét, az Istentől küldött hőst egy élő személyre vetítették. Haase végigvette az V. Frigyes pfalzi választófejedelemhez kötődő jóslatokat (Johannes

⁷ A chiliasmus szakirodalmának egyik klasszikusa Bernhard TÖPFER: *Das kommende Reich des Friedens, Zur Entwicklung chiliastischer Zukunftshoffnungen im Hochmittelalter*, Berlin, 1964., s meg kell említeni Ernst STAEHELIN: *Die Verkündigung des Reich Gottes* négy kötetes monumentális szöveggyűjteményét, Basel, 1957.

⁸ Roland HAASE: *Das Problem des Chiliasmus*

Plaustrarius, Christoph Kotter, Christina Poniatovska), a Gusztáv Adolf svéd királyhoz kapcsolódóakat (Johann Warner), majd kitért arra, hogy számára csak egy protestáns-chiliaszta írás ismert, mely egy univerzális, német nemzeti császárságot ígér, ez egy 1631-ből eredő *Prognosticon* Paul Gräbnertől⁹.

Ezekután a másik irányzatot vette szemügyre, az ún. spiritualista chiliasmust. Ennek a gyökerei a misztikában vannak, képviselőinek (Paracelsus, Weigel, Nikolaus Harprecht, Paul Nagel, Wilhelm Eo Neuhäuser) meggyőződése, hogy egy általános reformáció révén fog a szellem birodalma beköszönteni, a fény, a béke és a harmónia kora. Szemben a vulgáris chiliasztákkal, akik hol az egyik, hol a másik vallási táborban látták az üdvözítőt, s az utolsó birodalomhoz vezető utat erőszakosnak írták le, a spirituálisok egy békés és egyetemes megoldásra adnak javaslatot, a szó hatalma és az isteni szellem szétáradása által fog eljönni az új kor.¹⁰ Ebbe az irányzatba vette be még a rózsakereszteseket is, majd egy teljes külön fejezetet szentelt Comeniusnak. Tehát Haase nem ismerte sem Permeier, sem Gifftheil írásait.

A modern chiliasmus-kutatás XVII. századra vonatkozó újabb eredményeit a *Pietismus und Neuzeit* 14. számában foglalták össze *Chiliasmus in Deutschland und England im 17. Jahrhundert* címmel¹¹. Klaus Deppermann az előszóban a chiliasmusnak az aktív erejéről beszél, amennyiben a képviselői minden igaz keresztényt felhívtak olyan célok teljesítésére, mint a bűnöktől való megtisztulás, az egyházak egyesítése, a világbéke létrehozása, az aranykor beteljesedése a földön. Szerinte két funkciója miatt vált a chiliasmus oly népszerűvé a XVII. században. Az egyik a rendhozó szerepe a kaotikus, háborús állapotokba, a másik pedig a reménynyújtása egy eljövendő jobb világra¹². Johannes Wallmann (igaz egy máshol található) tanulmányában arra irányítja a figyelmet, hogy mennyire a kevésbé kutatott területek közé tartozik annak a folyamatnak az elemzése, hogy a reformáció utáni protestantizmus egyre gyengülő erővel hadakozik a chiliasmus ellen, míg a pietizmusban az eszkatológiai kérdések központi témává válnak¹³. Wallmann felrajzol egy ívet a XVI. század végétől egészen Spenerig, amelyben meggyőző erővel mutatja be, hogyan nyomakodik a lutheránus teológiai irodalomba egyre nagyobb helyet igényelve magának az "Isten birodalma" téma, a chiliasmus és az eszkatológia. Ugyanakkor elhatárolja a témáját a harmincéves háború idején chiliaszta állásponttal fellépő laikus teológusok munkáitól, és csak a hivatalos egyháziak, vagy ahogy ő

⁹ Uo. 78.

¹⁰ Uo. 92.

¹¹ *Pietismus und Neuzeit* 14 (1988), Kiad. Klaus DEPPERMAN

¹² Uo. 6.

¹³ J. WALLMANN: *Reich Gottes und Chiliasmus*, 105-123.

nevezi őket, "ortodox lutheránusok" műveit veszi szemügyre. Martin Brecht ezzel szemben három olyan württembergi lutheránus chiliasmusát foglalja össze, akik közül kettő nem teológusként működött (Tobias Heß és Christoph Besold), ugyanakkor messze Württemberg határain túlnyúló hatásuk volt¹⁴.

A következő részében a dolgozatnak azokat a Permeier által ajánlott és terjesztett könyveket ismertetjük, melyek eszmetörténeti helye a XVII. századi chiliasmusban keresendő.

a. *Johann Heinrich Alsted: Diatribe de mille annis Apocalypticis*

DIATRIBE De MILLE ANNIS APOCALYPTICIS, non illis Chiliastarum & Phantastarum, sed BB. Danielis & Johannis. PER IOHANNEM-HENRICVM ALSTEDIVM. FRANCOFVRTI, Sumptibus CONRADI EIFRIDI, ANNO M.DC.XXVII. 12o. pp. 3-278.¹⁵

A Permeier által leggyakrabban ajánlott olvasnivalók közé tartozott Johann Heinrich Alsted *Diatribe* című műve, melynek kapcsán szükségesnek látszik egy rövid kitérő Alsted személyéhez. A magyar kutatás számára sem ismeretlen tudós portréját (akárcsak Bisterfeldét) részletesen a múlt század végén Johann Kvacsala rajzolta meg¹⁶, majd újabban egy disszertáció foglalkozott az általa írt zeneelmélettel. A nyolcvanas években egyre több tanulmányt szenteltek hol a „tudós barokk polihisztornak” az enciklopédiája révén, hol a chiliasztának, aki 1694-re tette a világvége bekövetkezésének a dátumát¹⁷. Legújabbban 1999-ben jelent meg két

¹⁴ M. BRECHT: *Chiliasmus*, 25-49.

¹⁵ Az általunk használt mű jelzete: HAB 1287.2 Th (1)

¹⁶ Talán érdemes annyit kiemelni Kvacsala cikkéből, hogy ő is foglalkozott Alsted chiliasmusával, igaz nem a *Diatribe* alapján, mert azt nem tudta megszerezni. Kvacsala meggyőzően érvelt azon álláspontja mellett, hogy Alsted élete végéig kitartott a chiliasmus mellett, hiszen még utolsó művében (*Prodromus religionis triumphantis Alba Iuliae*, 1635.) is a 28. fejezetben részletesen tárgyalja ezt a témát, illetve hogy Comenius ebben a kérdésben egyértelműen őt és Johann Piscatort nevezi meg szellemi elődjeinek. ld. Johann KVACSALA: Johann Heinrich Alstedt, In *Ungarische Revue* IX (1889), 628-642., itt 639-641. Egy évvel később már sikerült hozzájutnia a *Diatribe*-hez, de csak nagyon röviden írt róla A XVII. századbeli chiliasmus történetéhez című közleményében. ld. *Protestáns Szemle* 1890. 428-450. itt 429.

¹⁷ A felsorolt irodalmak: Ingo SCHULTZ: *Studien zur Musikanschauung und Musiklehre J.H. Alsteds*, Diss. Marburg, 1967., J.H. Alsted, *Herborns calvinistische Theologie und Wissenschaft im Spiegel der englischen Kulturreform des frühen 17. Jahrhunderts*, Kiad. J. KLEIN und J. KRAMER, Frankfurt a.M., 1988., Schmidt-Biggemann gondozásában az *Encyclopaedia* hasonmás kiadásban, az ehhez írt előszava fontos megállapításokat tartalmaz ld. Johann Heinrich Alsted: *Encyclopedia*, Kiad. Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1989. Uő. egy fejezetet szentel Alstednek a legfrissebb könyvében, mint az apokaliptikus egyetemes tudomány megalkotójának, ebben Alsted *Thesaurus Chronologiae* című művét veszi közelebről szemügyre. ld. W. SCHMIDT-BIGGEMANN: *Philosophia perennis*, Frankfurt am Main, 1998. 689-701.

kutató tollából az a kötet, amely Leibniznak többek között az Alsted *Diatribé*-jéhez írt jegyzeteit kommentálja, s ugyanitt az egyik szerző jelzi egy Alsted-monográfia közeljövöbeni megjelenését is¹⁸. Alsted kombinatorikájával pedig az utóbbi években egy magyar kutató foglalkozik részletesebben¹⁹.

Tehát a hírnevet az *Encyclopaedia* hozta Alstednek. Ennek a második, bővített változata 1630-ban látta meg a napvilágot Bethlen Gábornak szóló ajánlással, a *Diatribé*-t pedig még röviddel Erdélybe utazása előtt adta ki. Ez utóbbinak is 1630-ban jelent meg a második kiadása változatlan formában ugyanannál a kiadónál, s ugyancsak ebben az évben a német fordítása is, de azon már nem szerepel a nyomdász neve és a kiadás helye, viszont a fordítóé igen: Sebastian Franck²⁰. A német cím nem pontosan fedti a latint, annál bővebb, és nem határolódik el a chiliasztáktól és fantasztáktól: *Christlicher vnd wolgegründeter Bericht Von Der künfftigen Tausend-Jährigen Glückseligkeit der Kirchen Gottes auff dieser Erden ... trewlich Verdeutschet durch SEBASTIANUM FRANCUM Schleusingens. 1630.* (Keresztényi és jól megalapozott beszámoló Isten egyházának a jövőbeli ezeréves boldogságáról ezen a Földön.)

Alsted kis könyvecskéje a legnagyobb hatást Angliában váltotta ki, ahol előbb egy rövid kivonatos összefoglalás 1642-ben, majd a teljes mű lefordítása és megjelentetése 1643-ban jelzi, hogy milyen fontosnak tartották a *Diatribé*-t. Egyébként ez a fordító - William Burton - is kifejezetten a chiliasmusra hegyezte ki az általa megváltoztatott címet: *The beloved City or, the Saints` Reign on Earth a thovsand Yeares*²¹ (A szeretett város avagy a szentek ezer évig tartó uralma a Földön).

A mű

Alsted nem fűz hosszú bevezetést a keresztény olvasónak (*christianus lector*) tett ajánlásához, hanem arra hívja fel a figyelmet, hogy mely három előfeltételnek kell annak megfelelnie, aki a Szentírást igazából meg akarja érteni: az első a Szentlélek általi kegyelemteljes megvilágosodás (*reqviritur lumen et gratia Spiritus S.*), ez ahhoz szükséges, hogy lássa, mely próféciák erednek

¹⁸ Alsted and Leibniz on God, the Magistrate and the Millenium, kiad. R.M. ANTOGNOZZA and H. HOTSON, Wiesbaden, 1999. H. Hotson műve ebben az évben várható.

¹⁹ SZENTPÉTERI Márton: Kombinatorikus technopaegnumok. Néhány „matematikai” eljárás Johann Heinrich Alsted poétikájában, In Iskolakultúra 1996 32-43. és Uő: A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Alsted gyulafehérvári rudimentáiban, megjelenés alatt.

²⁰ Bármilyen meglepő, nem a XVI. században élt Sebastian Franck nevű eretnek mögé bújt a fordító, mint ahogy azt korábban feltételeztük, hanem valóban létezett egy ilyen nevű evangélikus lelkész, aki 1606-ban született Schleusingenben. ld. JÖCHER, 2. kötet, 1750.

a Szentlélektől. A második a próféciaák jámbor és szorgalmatos olvasása, majd egymásra való vonatkoztatása (*pia et solers vaticiniorum lectio et collatio inter sese multum prodest hanc ad rem*). A harmadik pedig a tapasztalat, hogy mely próféciaák teljesültek már be, s hogyan (*impletio vaticinii, atque adeo experientia*). Az ajánlás után megadja a János Jelenések könyvének a 20. fejezetét görögül, illetve az annak a hangsúlyozottan a katolikus Vulgátától eltérő fordítását, mint az általa használt hiteles forrást, igaz később a görög szövegből alig idéz.

A Prolegomena című fejezetben feladatának tekinti a 20. fejezet szerzőségének, tárgyának tisztázását: mint megállapítja, a fejezet és az egész könyv szerzője Jézus Krisztus (*Avthor princeps hujus capitis est idem, qui totius libri: videl. IESVS CHRISTVS*), aki atyjától kapta az üzenetet, s egy angyal által juttatta el János evangélistához. De szerző a Szentlélek is, az angyal és János részeként, s maga az Atyaisten, ezért a fejezet a Szentírás része, s mint ilyen, isteni (*tanquam partem Scripturae, quae DEUM habet authorem*). A fejezet tárgya az egyház egyedüli boldogsága, mely két periódusból áll: az egyik, amikor az egyház háborús állapotban van (*Ecclesia militantis*), ennek is van három aspektusa: a békesség ezer éve, a mártírok feltámadása, és a jámborak csodálatos megszabadítása a gonosz utolsó üldözésétől az ezer év után. A másik, amikor az egyház győzedelmeskedik (*Ecclesia triumphantis*), ez tulajdonképpen az utolsó ítélettel kezdődik. Az érdekesebb, amikor Alsted a Jelenések előző illetve következő fejezeteivel hasonlítja össze a 20. fejezetet. Az egész Jelenéseket úgy tekinti, mint egymásra épülő víziók sorát (*Iohannes in sua Apocalypsi ... describit septem generales visiones*), szerinte összesen hét vízió van, ahol az ezeréves birodalom a hatodik vízió részeként szerepel.

A 20. fejezet rövid tartalmi összefoglalóját (*Argumentvm huius capitis*) követi a tényleges analízis: *Analysis philologico-theologica, id est, grammatica, rhetorica, et theologica*. Ebben a filológus módszereivel élve az egyes kifejezések, mint például „Angelus”, „et apprehendit”, „et vidi thronos” magyarázatát adja, sőt, a „resurrectio”-hoz (feltámadás) diagrammot is készít.

Művének a következő részében azokat a fő kérdéseket teszi fel (*Qvaestiones*), hogy valójában mit is jelent az ezer év, mikor fejeződik be, s melyik év tekinthető kezdetének. Mit kell érteni az első feltámadáson, ki az a Góg és Magóg, s hogy a mártírok vajon Krisztussal fognak-e a földön uralkodni. (*An mille isti anni, quorum ibi aliquoties sit mentio, secundum literam semper sint intelligendi: Vtrum jam sint elapsi: in quo anno initium istorum mille annorum sit ponendum: quid intelligendum sit per resurrectionem primam: Qvi nam sit intelligendi per Got*

²¹ Johannes KRAMER: J.H. Alsteds „Diatriben de mille annis Apocalypticis” und W. Burtons Übersetzung „The beloved City”, In J.H. Alsted, Herborns calvinistische Theologie, 11-71. itt 17-18.

et Magog: denique an martyres cum Christo sint regnaturi in his terris?) A választ oly módon adja meg, hogy három érvelési osztályt állít fel nézeteinek (vagyis az ezeréves birodalom közeljövőben való bekövetkezése, a mártírok feltámadása, az egyház üldöztetésektől mentes állapota, az evangélium ellenségeinek a megsemmisítése, a zsidók és pogányok megtérítése s a tan megreformálása) az alátámasztására. Az elsőbe tartoznak az Apokalipszis 20. fejezetből vett argumentumok (6), a másodikba az analóg bibliai helyekről származóak (65) s végül a harmadik osztályban a kortárs teológusok véleményeivel foglalkozik.

A legérdekesebb a második osztályban szereplő negyvenedik bizonyíték, ahol Dániel könyvének 11. és 12. fejezete alapján arról szándékozik meggyőzni az olvasót, hogy az ezeréves állapot nem a múltra vonatkozó, hanem egy még be nem következett esemény. „Attól fogva, hogy megszüntették a mindennapi áldozatokat, és felállították az iszonyatos bálványt, ezerkétszázkilencven nap telik el” (Dán, 12,11), ahol az 1290 napot Alsted 1290 évnek tekinti, s ezt hozzáadja a isz. 69-hez, amikor Titusz lerombolta a jeruzsálemi templomot, így jut az 1359-hez, amihez aztán újra hozzáadja a Dán, 12,12-ben szereplő 1335 nap=évet (Ubi figenda est epocha dierum 1335), s így kapja meg a 2694 számot (Ita ergo deducimur ad annum Christi 2694), mely az utolsó ítélet kezdete (quod desinent mille anni Apocalypticum). Ebből tehát le kell vonni az ezret, s máris megvan az ezeréves birodalom kezdetének a dátuma: 1694.

A harmadik osztályban szereplő argumentumokat sem érdektelen idézni, mert Permeier érvelésében is használatosak. Alsted itt hét érvre támaszkodik, hogy az ezeréves birodalomnak a jövőben kell bekövetkeznie:

1. Eddig az egyház üldözőit még mindig megbüntették, tehát az Antikrisztusra is ez a sor vár (Omnes persecutores ecclesiae tandem fuerunt a Deo puniti. Ergo & magnus Antichristus certo punietur).
2. Ilyen hosszú üldöztetési idő után mindig bekövetkezik egy nyugalmi fázis (Post longas & atroces persecutiones ecclesia sensit aliquam in his terris requiem), tehát az Antikrisztus bukása után is ez várható, s ez Isten ígéretében is benne van.
3. Ahogy Izrael népének a története bizonyítja (Egyiptomból való kiszabadulás), Isten segítsége mindig akkor jött, amikor az emberi tudás csődöt mondott (Ubi humanum deficit auxilium, ibi diuinum incipit).
4. az Antikrisztus bukása és a Sátán megkötözése együtt kell hogy megtörténjen (Ruina Antichristi, & ligatio Satanae per mille annos, continuae cohaerent).
5. a különféle égi jelenségek szintén a nagy változások előjelei (Varia phaenomena, puta stellae novae & cometae ... proculdubio portendunt mutationem aliquam insignem).

6. az Antikrisztus királyságának az ideje már majdnem a végére ért (Periodus Regni Antichristiani fere jam est elapsa).

7. A Dániel 12 létezése (Daniel cap. 12. finem suae prophetiae praecidit ...).

A mű utolsó részében egyes szerzők munkáit veszi sorra, akik szintén kiálltak az ezeréves birodalom bekövetkezése mellett (Ezsdrás 4. könyve, a Szibilla-jóslatok, Alfonsus Conradus von Mantua, Lucas Osiander, Mattheus Cotterius, Michael Sendigovius, Paracelsus és Johannes Piscator), majd az ún. ellenérvekkel számol le, melyek azt voltak hivatottak bizonyítani, hogy Alsted koncepciója nem állja meg a helyét. Végül a művet a 20. fejezetre vonatkozó összefoglalással zárja, általános érvényű megállapításokat téve a kereszténységre és a hitre.

Permeier és a *Diatribé*

Az olvasó nem könnyű olvasmánnyal szembesül Alsted e művében. Száraz stílusú, didaktikus, okfejtésében következetes a szerző, s mégis bombát rejtett el a sorok között, amikor bevezette a Jelenések 20. és a Dániel 11-12. fejezetének az egymásra vonatkoztatásával a világvége nehezen hihető dátumát (1694). További bonyodalmat jelentett, hogy hithű kálvinistaként, a kálvini teológia professzoraként egy hitcikkelynek mondott ellent, amikor a chiliasmus tudományos elemzését adta, s ezzel "egy bizonyos kulcsszerepet játszott a XVII. századi chiliasmusban"²². Az értetlenséget egyébként a XVII. század végén megjelent Pierre Bayle-féle szótár Alsted-szócikkével szokták jelezni manapság, ahol Bayle röviden leírja Alsted e művét, s megjegyzi, hogy a jóslata nem vált be. (Zárójelben érdemes megjegyezni, hogy Bayle arról is tudott, hogy Alsted veje, Bisterfeld, hasonló nézeteket osztott.²³). Az igazi meglepetést azonban nemcsak Alsted számításai, hanem a forrásanyaga is jelenti. A névsorban olyan XVI. századi heterodox gondolkodók találhatók, mint Martin Cellarius, Celio Secundo Curione, a XVII. század első felében élt bresloui Johannes Dobricius, vagy Christoph Besold, a tübingeni jogászprofesszor, akiknek a műveit elsősorban a zsidók megtérítésével kapcsolatos gondolatainak a kifejtéséhez használta Alsted.

Izgalmas problémának látszik a Schmidt-Biggemann által kiválóan áthidalt ellentmondás Alsted tudománykonceptiója és chiliasmusa között. Anélkül, hogy bővebben kitérnénk a tanulmányban írottakra, elég legyen a végkövetkeztetések lényegét felvázolni: a szerző szerint,

²² M. BRECHT: *Chiliasmus*, 32.

²³ Pierre BAYLE: *Dictionnere Historique et Critique*, Bd. 1., Rotterdam 1697. 213.

bár Alsted a haláláig meggyőződéses chiliaszta maradt, mégis a teológiájában alig nyilvánult meg a chiliasmust kísérő világmegvetés. Alsted teológiája tudományos, dogmáknak alávetett és fegyelmezett, és a tudás általános felfogásába besorolandó, melyet érintetlenül hagyott a chiliasmus. Ahol feltehetően az egyetemes tudományt és a chiliasmust mégis össze lehet boronálni, az a „reformatio doctrinae et vitae”, mely Alsted szerint előfeltétele volt az ezeréves birodalomnak. Alsted arra tanította a világot, hogy a tudományon keresztül készüljön a milleniumra, mert a boldog korhoz hozzátartozik az egyetemes tudás, a minden ismerete.²⁴ De ezek a gondolatok már túl messzire vezetnek a témánktól, így térjünk vissza Permeierhez.

Egy Weimarban előkerült kódexben tizenkét levél található Permeier másolatában, nagyobbik részük Lazarus Henckel von Donnersmarckhoz szól. Ezek bevezetéseként Alsted *Diatribé*-je német fordításának a címlapja áll, szintén Permeier írásával²⁵, úgy tűnik, hogy el kezdte másolni a német szöveget. Egy másik levél ismeretlen szerzője pedig valószínűleg arra a kérdésre válaszol Permeiernek, hogy mi a véleménye Alsted ezen művéről, amikor ezeket a szavakat írja róla: es kein Artickel darauf unser Sehligkeit beruhet²⁶ (az üdvösségünknek egyetlen cikkelye sem nyugszik ezen), mármint az Alsted által képviselt chiliasmuson, vagyis nem tartja túlzottan fontosnak. Az 1638-as levelezésben is vagy a *Diatribé*, vagy a kapcsolat felvételének a szándéka miatt bukkan fel többször Alsted neve. Rögtön az első levélnek az *Acta Regni Christi*-ből a chiliasmus a tárgya, s ebben Beringer úgy fogalmazott, hogy a *Diatribé* még Vnser Lehrer Handen²⁷ (a tanárunk kezében van), vagyis Beringer a kapott olvasmányokat továbbkölcsonozta másoknak is. A *Diatribé*-t Permeier pár hónappal később Hoverbecknek említette a *Sententia*-val és a *Clavis Apocalyptica*-val együtt, mint három fontos kálvinista művet (nyilván nem tudta, hogy a *Sententia* szerzője, Meerbotius nem református, hanem evangélikus), melyek stimmen in vielen stucken zusammen, ob schon alle vmbstände sonderlich der gewissen Zeit vnd Personen halber dabey nicht so eben getroffen werden²⁸ (sok dologban összecseengenek, habár a körülményeket, így az időt és személyeket sem találják el olyan pontosan). A *Diatribé* szerepel még a Schallenberg-féle könyvlistán, ott a legelső helyen, és az 1644-es katalógusban is, itt ezt írja róla Permeier: Herrn Joannis Henrici Alstedii scripta, insonderheit sein kleines Büchlein *Diatribé de mille annis Apocalypticis*, nicht der alten oder neuen Irrgeister opinion, sondern dem warhafften Zeugnuß heyliger Schrift gemäß. Vnd weil darinn auch vnterschiedliche Einreden mit

²⁴ W. SCHMIDT-BIGGEMANN: Apokalyptische Universalwissenschaft. Johann Heinrich Alsteds „Diatribé de mille annis Apocalypticis”, In Pietismus und Neuzeit 14 (1988) 50-71. itt 69-70.

²⁵ Jelzete: Weimar, Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Stiftung Weimarer Klassik, Ms. Q. 286/18.

²⁶ HAB Cod. Guelf. 2. Noviss. 2, 88.r.

²⁷ B17a III2a

²⁸ B17a III6a

gutem Grund vnd Geschicklichkeit sich widerlegt befinden; als wird solch Büchlein hiemit von newem allen Gelehrten vnd insonderheit Lutherischen *Theologen recommendirt*, daß worinn sie bey deß *authoris* Meynung nicht *acquiesciren* können, ihre Bedencken mit besserm Grund förderlichst ans Liecht zugeben, als in einem solchen *principal*-stuck, daran dem eusserlichen *statu* der noch *dato* hoch-*periclitirenden* Evangelischen Kirchen sehr wichtig gelegen ist.²⁹ (Johann Heinrich Alsted írásai, különösen a *Diatribes* című kis könyve, nem a régi és új megtévesztő véleményeknek, hanem a Szentírás igaz tanúságának felel meg. S mivel benne jó alaposan és ügyesen cáfolja a különféle kifogásokat, ezért újabban minden tudós, de különösen a lutheránus teológusok ajánlják. Ugyanis a szerző véleményében semmit nem tudnak kifogásolni, sőt a saját gondolataikat is jobban megalapozva hozhatják nyilvánosságra, mert egy ilyen alapidarabban még a most is veszedelemben forgó evangélikus egyház külső állapota is igen fontosán látható.)

Tehát Permeier nagyra becsülte Alsted művét, mert érvelése a Biblián nyugszik, s az ellenzőket alaposan és megfontoltan utasítja vissza, míg az általa bevezetett 1694-es évhez, mint a világvége dátumához, nem fűzött kommentárt. Igyekezett kapcsolatot teremteni az Erdélyben élő tudóssal. Már akkor elküldte volna Alstednek az *Error Triunust*-t, amikor még nem volt példánya belőle³⁰, s ahogy Meriantól megérkeznek a nyomdafriss kiadványok, máris továbbított belőlük párat Erdélybe, ahogy ezt Grammendornak megjegyezte³¹. Beringert is megkérte, hogy szerezzen információkat Alstedről. Ő ezt írta vissza: Ich wegen Herrn *Alstedij* Erkundigung eingezogen, der ist noch bey Leben vnd in gutem Wolstand, will der Herr Bruder etwas an Ihne adressiren, laß Ers nur mir zuekommen, dann Ich allzeit sichere vnd vertraute Gelegenheit habe, Ihme solches zukommen zulaßen³² (érdeklődtem Alsted felől, még életben és jó egészségben van, amennyiben az Úr valamit címezni akar neki, küldje előbb nekem, s majd én biztos és megfelelő alkalom esetén továbbítom neki). Ez így is történt, mert Beringer egy augusztusi levele szerint az Alstednek szóló írásokat elküldte Hofman úrnak, aki Erdélyben kereskedik, s az ő révén biztosan megérkeztek hozzá³³. Sajnos semmiféle forrás nem maradt fenn arra vonatkozólag, hogy Alsted megkapta-e a küldeményeket, s ha igen, akkor válaszolt-e rá Permeiernek. Mint tudjuk, túlzottan sok ideje nem is maradhatott erre, hiszen 1638. november 9-én meghalt, s Gyulafehérváron temették el a német tudóst.

²⁹ 1644-es katalógus 6. tétel

³⁰ B17a III2f

³¹ B17a III4n

³² B17a III2k

³³ B17a III5f

b. *Joseph Mede: Clavis Apocalyptica*

Clavis Apocalyptica Ex Innatis et insitis visionum Characteribus eruta et demonstrata. Ad eorum usum quibus Deus amorem studiumq; indiderit prophetiam illam admirandam cognoscendi scutandiq; Editio Secunda ab Authore recognita. Cantabrigiae Apud Thom. Buck celeberrimae Academiae Typographum. Ann. Dom. 1632. 4o.¹

A mű

Mint a cambridge-i teológusnak és a görög nyelv professzorának, Josph Mede-nek (1586-1638)² egy méltatója írja: ő volt a vezető alakja az angol millenarizmusnak a XVII. században, akinek a hatása messze túl terjedt saját országának a határain³. Míg azonban Alsted angliai hatása jól feldolgozott, addig Mede kisugárzása a kontinensre, s azon belül is a német területekre teljesen feltáratlan⁴.

A *Clavis Apocalyptica* 1627-ben jelent meg először, de a második, 1632-es kiadása vált igazán ismertté. 1677-ben Mede műveinek és levelezésének egy összkiadása is kijött Angliában.

Joseph Mede *Clavis*-a ugyanabban az évben látott napvilágot, mint Alsted *Diatribé*-je, mégis Mede az, aki felhasználta a *Diatribé*-t, és koncepciója kidolgozásánál támaszkodott Alsted nézeteire. Ismerte a *Thesaurus Chronologicus* (Herborn 1624) is, amelyben Alsted először tette közzé chiliaszta számításait, s többször hivatkozott is erre. A *Clavis* sikere koncepciójában és alaposságában rejlik: Mede a Dániel-jóslatokat és az Apokalipszist vetette össze módszeresen, és közöttük párhuzamosságokat (szinkroniákat) vélt felfedezni, illetve a Jelenések könyvén belül is szoros összefüggéseket látott az egyes részek között. A rendszeréből alkotott egy táblázatot, ebben a két bibliai könyvben megjósolt, és a még bekövetkező eseményeket állította sorba. Teljesen meg volt győződve a szisztémájának a helyességéről és szükségszerűségéről (the Law of Synchronistical necessity⁵), s hogy az igazi kulcsot találta meg a próféciák megértéséhez. Az Apokalipszisben plasztikus képekben

¹ Sajnos ebben az esetben csak egy későbbi (a harmadik) kiadáshoz jutottunk: Doct. Josephi Medii Clavis Apocalyptica Ex Innatis & insitis visionum characteribus eruta & demonstrata. ... Juxta copiam CANTABRIGIAE Apud Thom. Buck An. 1632. M.DC.XLI., jelzete: HAB. 1278.4 Th.(3)

² Id. hozzá még Beate GRIESING: Funktionen puritanischer Apokalypsen im Revolutionsprogramm des frühen civil War, In J.H. Alsted, Herborns calvinistische Theologie, 149-198. különösen a 179-189. oldalak.

³ Johannes van den BERG: Continuity within a changing context, 185.

⁴ K. Deppermann az előszóban maga figyelmeztet erre a hiányosságra. ld. Pietismus und Neuzeit 14 (1988), 8.

kifejeződő történéseket párhuzamba állította az időbeli bekövetkezés szempontjából, s ezzel tulajdonképpen megteremtette az utolsó idők kronológiáját.

Az első szinkronizmusban a következő események folynak párhuzamosan: az asszony a pusztába menekül 1260 napra, a hétfejű sárkány uralkodik 42 hónapig, a szent várost elfoglalják a pogányok szintén 42 hónapra, illetve Isten két tanújának a prófétálása zsákruhában megint 1260 napig. (*Mulieris in Eremo agentis, Bestiae Septicipitid instauratae, Astrij exterieris calcati a Gentibus, Testimum interea prophetantium in Sacco*). A második szinkronizmusban a kétszarvú és a tízszarvú szörny megjelenése (*Bestiae Bicornis (qui et Pseudopropheta) cum Bestia Decem cornupeta, quae et Imago Bestiae dicitur*), a harmadikban a paráznáé és a hétfejű, tízszarvú szörnyé (*Meretricius magnae seu Babylois mysticae cum Bestia eadem illa septicipite decemcornupeta*), a negyedikben a 144 ezer megjelölt feddhetetlen a babiloni paráznával és a szörnyel (*Centum et quadraginta mille signatorum Virginium, cum Meretrice Babylois et Bestia*), a hatodikban a sárkány és Mihály harca (*Astrij interioris Calamo Dei comensi Draconisque septicipitis insidiarum, et praelij cum Mechele de Puerperio*), s végül az utolsóban a harag hét poharának a kiöntése és a babiloni szörnyel való végső leszámolás következik be (*Septem Phialarum, et Bestiae Babylois ad occasum vergentium*).

A második részben ennek a kulcsnak az alkalmazása és a részletes magyarázat következik Mede-től (*Pars altera Peregi partem primam septem Synchronismis: sequitur pars altera Sigillaris, in qua omnium hactenus dictorum, et si qua praeterea sunt, Vaticiniorum connexionem cum sigillis, aliis totidem Synchronismis demonstrabo*). Így a hét pecsét és a hét trombitászó mindegyikét összeköti egy-egy történelmi eseménnyel, ahol természetesen a kereszténység megjelenése a római birodalomban a kiindulópont: az első pecsét (Apok, 6,1) az evangélium elterjedésére János apostol haláláig, a második (Apok, 6,3) a Trajanus és Commodus uralkodásának az idejére vonatkozik és így tovább. A hatodik trombitászó (Apok, 9,13-21) a törököket jelenti, míg a vadállaton lovagló paráznát (Apok, 17,1-18) Rómával azonosítja Mede. A bestia hét feje megfelel Róma hét dombjának, a tíz szarva pedig a római birodalom tíz részének. Mede szerint, mivel a harag hét poharából háromnak a kiöntése már bekövetkezett (az első a pápa egyenlővé tétele az Antikrisztussal, a második Luther és más híres reformátorok műve, a harmadik az Antikrisztus védelmezőinek, a katolikusnak, jezsuitáknak, más rendbeli papoknak, a spanyoloknak a munkálkodása), a világ előtt még a négy további haragpohár áll. A hetedik pohár kiöntésével fog bekövetkezni az ezeréves birodalom ideje, egy részleges feltámadással és Krisztus ellenségeinek a pusztulásával együttesen.

⁵ Mede levelét erről idézi J. van den BERG: *Continuity within a changing context*, 188.

Permeier és a *Clavis Apocalyptica*

A levelezésben a *Clavis Alsted Diatribe*-jéhez hasonlóan szerepel a könyvkatalógusokban, egyrészt a von Schallenbergnek küldöttben a 19. tétel: *Tituln vnd annotationes vom Clave Apocalyptica vnd andern Tractaten* (a *Clavis Apocalyptica* címe és jegyzetek hozzá és más traktátusokhoz). Vagyis itt nem a könyvet (vagy annak a másolatát) adta oda, hanem a címe alapján ajánlotta, valamint valószínűleg még a saját jegyzeteivel is dúsította azt. A Beringer-féle katalógusban a 2. és a 4. tételben említette, előbb magát a könyvet, aztán a műről a véleményeket. Beringernek később is írt a *Clavis*-ről: So iemand vnter den Herrn Theologen den *Clavem Apoc.* abschreiben zulaßen begert, kan solches der Herr Bruder gar wol *concediren*, vnd wil Ich die commentarios so zwar nicht über ein Finger dick in 4to auch darzue communiciren⁶ (Ha valaki a teológus urak közül le szeretné másolni a *Clavis Apocalyptica*-t, az Úr nyugodtan megengedheti, s én pedig a hozzá való kommentárokat (mely körülbelül egy ujjnyi vastag quarto) is küldeni akarom majd). Ha azonban többen szeretnék megtudni erről a műről, illetve Permeiernek a műhöz való viszonyulásáról, akkor későbbi forrásokhoz kell fordulnunk.

Permeier, ahogy maga is többször utalt rá, a *Clavis*-nak a második, 1632-es kiadását ismerte, ezt így jellemezte: Deß vnbenambten Englischen *Autoris Clavis Apocalyptica* gedruckt bey der *Universität Cantabrigia* Anno 1632. in 4. in welchem er dem rechten Verstand der letzten Offenbahrung Christi, in vielen Stucken sehr nahe kommet. Allein daß ihme wie andern, die rechten *subjecta individua*, dardurch Gott seiner Kirchen ihr beständiges Heyl zugeben vnd außzuwürcken beschlossen, noch vnbekandt gewesen⁷. (A meg nem nevezett angol szerző *Clavis Apocalyptica*-jának (nyomtatva a cambridge-i egyetemen 1632-ben negyedét formában) több részében igen jól megközelíti Krisztus utolsó jelenésének a helyes felfogását. Csak egyben hiányos, mint mások is, hogy a helyes személy, akin keresztül Isten az egyház tartós üdvösségét adja és a hatást gyakorolja, ismeretlen volt még neki).

Máshol pedig azt is elárulta Permeier, hogyan került a kezébe a mű. Conrad Bergius⁸ brémai professzor példányát másolta le (aki a Comenius-Hartlib-körben felbukkanó és Angliát is megjárt Fechner révén jutott hozzá), majd ezt a másolatot terjesztette tovább. Sőt, azt is tudni vélte, hogy a spanyolok kedvéért a könyvet az 1632-es megjelenés után betiltották (*vom Clave Apocalyptica* welcher den der Academia zu Cantabrigia in Engelland vor etlich Jahren

⁶ B17a III5o

⁷ 1644-es katalógus 7. tétel

⁸ BERGIUS, Conrad (1592-1642) Johann Bergius református teológus testvére, Danzigban tanult, teológiai és filozófiai tanulmányokat folytatott, majd Brémában lett lelkész, később a teológia professzora.

Lateinisch gedruckt, außgangen, hernach aber wegen der Spanischen Favoriten verboten worden⁹). Úgy látszik, csak a negyvenes években tett szert olyan angliai kapcsolatra, hogy az (ismeretlen) levelezőpartnernek fel tudta tenni a kérdést: ki a szerzője a *Clavis*-nak, s vajon lehet-e még a könyvből egy-pár példányt beszerezni. A válaszban ezt olvashatjuk: Author Clavis Apocalypticae ist schon lang gestorben: Er war mein sehr vertrauter Freund, vnd habe fast wochentlichen mit ihme Schreiben gewechselt: Die Exemplaria deß benenten Buchs sind sehr schwer mehr anzutreffen: Jedoch will ich mich befeissen meinem Herrn eines vnfehlbar zuverschaffen¹⁰. (A *Clavis Apocalyptica* szerzője már régen meghalt. Nagyon bizalmas barátom volt, akivel szinte hetente váltottam leveleket. A megnevezett könyv példányai már nehezen lelhetők fel, de mindenképp igyekszem az Úrnak egyet megszerezni). Majd a levél írója azzal folytatta tovább, hogy a szerzőnek még megjelent egy-két dolga angolul, melyeket érdemes lenne latinra lefordítani, különösen egyet, melyben handelt den Punct vom Antichrist, dergleichen tieffsinnige vnd clare Sachen (nach gemeinem Verstand) noch von keiner Nation der Welt offenbahret worden¹¹ (az Antikrisztusról van szó, és ezek a mélyértelmű és tiszta dolgok eddig még a világ egyetlen nemzetének sem nyilvánították ki). A levél írója minden bizonnyal Samuel Hartlib lehetett, aki ebben az időben (1642 körül) került kapcsolatba Permeierrel. John Dury egyébként, mint már a bevezetőben említettük, óvta a barátját a Permeierrel való tárgyalásoktól, s úgy gondolta, hogy előbb ellenőrizni kell az osztrákot.

Permeier olyannyira a Mede-mű hatása alá került, hogy ezekben az években (1642 végén, 1643-ban) kezdi el tervezgetni a *Clavis* németre fordítását illetve fordíttatását azzal az indokkal, hogy ich nit fast bessers gesehen , so in jüngsten Jahre von den Schulgelehrten in dergleichen materi edirt worden ist¹² (az utóbbi időben a tudósok által erről a témáról kiadott anyagok közül ennél jobbat alig láttam). Mivel neki a fordításra sajnos nincs ideje, Hanauban egy bizonyos Herr Oreuson¹³ keresztül szeretett volna egy evangélikus tudóst erre a feladatra rábírní. A tervről Beringer is értesült, s következő levelében így bízta a barátját: Ich siehe sehr gern, daß der Herr Br(u)d(er) den franckfurter lufft vnd vnwillen ain wenig verendert vnd sich nach Hanaw begeben (...) vnd verhoffe Ich, solche raißwexlung werde vnß den *Clavem apocalypticam* wol verteütscht im Truckh heraus bringen. Verhoffentlich wird Herr Khaberstain darbei seine hand anlegen¹⁴ (Szívesen veszem, hogy az Úr a frankfurti levegőt és kedvetlenséget egy kicsit megváltoztatja és Hanauba megy ... remélem, hogy ez a váltás a *Clavis Apocalyptica*-t

⁹ (Johann Permeier): Abdruckt Vnterschiedlicher Sendschreiben, Extract Eines Englischen Gegen-Schreibens vom 24. Febr. 1643.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² (Johann Permeier): Abdruckt Vnterschiedlicher Sendschreiben, Ein anders Schreiben nach Bremen, vom letzten Februar. 1643.

¹³ Feltehetően azonos személy a Matthaeus Merian számára is dolgozó Heinrich ORAEUS-szal (1584-1646), aki teológiai tanulmányokat végzett Strassburgban és Frankfurt am Mainban, majd Wetterauban lett lelkész és iskolamester. A Merian-féle nagy Európa-történet, a *Theatrum Europaeum* 3. és 4. részét ő írta.

¹⁴ B17b f158.

fogja nekünk németül nyomtatásban eredményezni, melyben talán Herr Khoberstain is segít majd). Franckenberget hasonlóképpen tájékoztathatta erről a szándékáról, mert ő is kíváncsi várakozással tekintett a *Clavis* kiadása elé, s mellékesen felsorolt még Permeiernek pár, az Apokalipszist témájául választó művet, és nagyon fontosnak tartotta a Biblia utolsó könyvét, selber der rechte Clavis Scripturae Sanctae¹⁵ (maga is az igaz kulcs a Szentíráshoz), de ez szerinte nem mindenki számára nyitott. Permeier Beringernek és Jakob Cappauhn-nak is megküldött egy-egy példányt a Mede-műből¹⁶.

A *Clavis* német fordítása egyáltalán nem jelent meg, egy átdolgozása azonban igen¹⁷. Ez nem sokkal később bukkant föl, s mivel névtelenül adták ki, elég sok félreértést okoz még ma is, hogy itt a Mede-műről vagy egy másikról van szó. A címlapon természetesen nem szerepelnek adatok sem a szerző, sem a fordító, sem a nyomdász személyére nézve. Annyit sikerült tisztázni, hogy ennek az újabb *Clavis*-nak a háttérében a Hartlib-Duraeus-Comenius kör állt. Állítólagosan a Mede-műnek egy német tudós által való átdolgozása, melyet Comenius reményekkel telve küldött meg 1650-ben Hartlibnek. Kvacসাla Franckenbergnek tulajdonította az átdolgozást, Blekastad Bisterfeldet is számba vette¹⁸, megint mások esetlegesen Comeniust gyanították mögötte. Egy Figulustól Hartlibnak írt levélrészletben 1654-ből pedig az áll, hogy a császár nemrég tudta meg, hogy ki a *Clavis* szerzője, s 4000 rajnai tallér jutalmat tűzött ki a fejére¹⁹. (Ezzel Franckenberg ki van zárva, mivel 1651-ben meghalt.) Tehát ez a *Clavis* 1651-ben jelent meg Samuel Hartlib kiadásában, aki bevezetőt is írt hozzá. Egy hosszú lélegzetű előszó jön ezután John Dury tollából, majd a tényleges szöveg, ami két részből áll: az egyik a Mede-féle *Clavis Apocalyptica*, a másik pedig az *Apocalypsis Reserata*.²⁰

Visszatérve még röviden Mede *Clavis*-ára, sokan keresték a hasonlóságot és a különbséget Alsted *Diatribé*-jéhez. A legegyszerűbben Mede egy kortársa és barátja, William Twisse,

¹⁵ Franckenberg levele Permeierhez 1642. novembere körül. In J. TELLE: Abraham von Franckenberg, 159.

¹⁶ Idézi T. WOTSCHKE: Wilhelm Schwartz, 121. jelzete: B17b f171-172.

¹⁷ *Clavis Apocalyptica*, Das ist: Prophetischer Schlüssel, Durch welchen die Grossen Geheimnisse in der Offenbarung Johannis vnd dem Propheten Daniel eröffnet werden, In dem erwiesen wird Daß die Prophetischen Zalen zu Ende lauffen mit dem Jahr Christi 1655. Es wird schröcklich vnd geschwind über Euch kommen, Dann es wird gar ein scharf Gerichte ergehen über die Oberherren. Methodus & Harmonici Apocalyptica, Das ist, Kurtze vnd einfältige Beschreibung Wie die Göttlichen Geheimnisse in der Offenbarung Johannis, von Zeit zu Zeit auff ainander folgen. A jelzete: FS 83L9. Ugyanebben az évben, tehát 1651-ben megjelent az angol fordítás is: *Clavis Apocalyptica or a prophetic key by wich the great mysteries in the Revelation of St. John and the Prophet Daniel are opened, it being made apparent that the Prophetical numbers come to an end with the year of our Lord, 1655. Written by a German D. and now translated out of high Dutsch* (London, 1651).

¹⁸ Id. M. BLEKASTAD: Comenius, 477., Blekastad a lábjegyzetben idézi Kvacسالának ezt a feltételezését.

¹⁹ Uo. 527.

²⁰ Ignacio ESCRIBANO-ALBERCA: Eschatologie, 42.

világította meg ezt a kérdést, mégpedig Mede egy másik művéhez²¹ írt előszavában: he did agree with Piscator in this, that some shall rise a thousand yeras before others, but he differed from him in this, that Piscator thought his reigne of Christ should be in heaven, but I (said Master Mede) agree rather with Alstedius, und conceive, that the thousand yeares reigne of Christ shall be on earth. Yet herein he differed from Alstedius was of opinion, that the thousand yeares reigne of Christ should be after the day of judgement, Master Medes opinion was, that it should be in & Durante die judicii, in and during the day of judgement²² (Abban egyetértett Piscatorral, hogy néhányan belekerülnek ebbe az ezeréves uralkodásba mások előtt, de abban eltért tőle, hogy míg Piscator szerint Krisztus uralkodása a mennyben, addig Mede mester szerint, s ebben Alstedet követte, inkább a földön fog megvalósulni. Amiben pedig Alstedtől tért el, hogy Alsted szerint ez az uralkodás az ítélet napja után következik be, Mede mester szerint pedig már az utolsó ítélet alatt).

A Mederől való sorokat egy méltatás idézésével zárjuk: Mede wurde zu einer Autorität, fast zu einem locus theologicus der Prophetie-Auslegung, und sein Oeuvre leuchtet in der Theologiegeschichte in tausend Facetten²³ - Medéből tekintély lett, majdnemhogy a próféciamagyarázat locus theologicus-a, és a műve a teológiatörténetben ezernyi lehetőséget ragyog.

c. *Henricus Meerbotius: Sententia definitiva*

a. SENTENTIA DEFINITIVA Oder Endvrtheil Deß H. Worts Gottes Zu den lieben Propheten Daniel, Eßdra vnd Johanne, Von der für zwey Tausent Jahren von GOTT bestimbten endtlichen Veränderung des Römischen Reichs: So wohl das Römische Kirchen als Policey Wesen, wie auch den noch zukünfftigen Wolstand der Evangelischen Kirchen auff Erden betreffend, In Hundert Articuln Auß beygefügetem Biblischen Text deutlich vnd hell außgelegt vnd erklärt, An die Königl. Maytt. zu Schweden, etc. Vnd sämptliche Protestirende Stände in Teuschlandt:

²¹ The Apostasy of the latter Times, London, 1644.

²² Az előszavat idézi I. ESCRIBANO-ALBERCA: Eschatologie, 19.

²³ Uo. 18.

AVTOR Divino sibiit Christus honore necem. Heinndrycus Moerbottius H(a)noicus. Mit der Cron Schweden Privilegio vff 8. Jahren. Bey Johann Ammon, Im Jahr Christi 1633. 8o. pp. 1-331.¹

b. SENTENTIA DEFINITIVA SS. VERBI DIVINI AD DANIELEM Esdram & Johannem Prophetas DE FATALI MVTATIONE ROMANI IMPERII, RATIONE ECCLESIAE & Politiae Romanae, nec non futura Ecclesiae Evangelicae in terris felicitate, CENTVM APHORISMIS, EX APPOSITO Textu Biblico perspicue exposita. Ad Illustriss. et Celsissimum Dominum, Dn. AXELIVM OCHSENSTIRNIVM &c.

Regnorum Sueciae &c. cum absoluta protestatis plenitudine, per Germaniam &c. & apud exercitus legatum &c. Autor per anagrammat. Diuino sibiit Christus honore necem. Anno M.DC.XXXIII. 8o. pp. 9-226.²

A mű

A *Sententia* német és latin nyelvű változata 1633-ban jelent meg Johann Ammon frankfurti nyomdásznál. A német kiadásban feltüntetik a szerző nevét, egy bizonyos Heinndrycus Moerbottius, de nevének többféle írásképével is találkozunk (Henricus Meerbotius, Henricus Meerboth) s az egyszerűség kedvéért a latinított változatánál maradunk. A német nyelvű kiadást a svéd királyi méltóságoknak, a német protestáns választófejedelmeknek és rendeknek, a latint pedig Axel Oxenstirnának, a svéd kormányzónak ajánlotta a szerző, és a címlapon még az is szerepel, hogy svéd királyi engedéllyel nyomtatták ki a könyveket.

A szerzőt illetően teljes bizonytalanságban tapogatózunk, s a meglévő adatok is csak további izgalmas kavargást okoznak. Egyrésztől egy 1601-ben született hanai teológusról lehet szó (a születési dátumát ő maga árulja el a *Sententia*-ban), erre utal a „hanoicus” jelző is a német címben, aki a svédek és az evangélikus tábor előrenyomulását az 1630-as évek elején annak az állításának a bizonyítására használta fel, hogy a végidő itt van, és a római birodalom, a pápa (Antikrisztus) és a császár hamarosan bukni fog³. Másrészt egy Erdéllyel és Bisterfelddel kapcsolatban álló, politikai szerepet vállaló egyénről is vallanak bizonyos források, aki könnyen azonos lehet az előzővel. Mindenesetre 1637-ben felbukkant egy bizonyos Henricus

¹ Az általunk használt mű jelzete: HAB 569.5 Theol.

² A latin változat jelzete: HAB 976.7 Theol.

³ Johan NORDSTRÖM: Lejonet fran Norden, Stockholm, 1934. 179-180.

Meerbotius Erdélyben, aki a hesseni örgróf megbízásából és a francia király tudtával hozott híreket I. Rákóczi György fejedelemnek, valamint tárgyalásokat kezdeményezett a háborúba való bekapcsolódásról⁴: „1637. aug. 9-én Henricus Merbolti, Joannes Lizelius, Joannes Benyei, híres tudós emberek, Urunk hozatja őket Német országból nagy hírre deákokkal, és környüllök levőkkel együtt 11 magokkal”⁵ - áll a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvében, majd Herepei János még a következő megjegyzést teszi: „Merbolti Henrik Bisterfeldnek álneve a politikai kiküldetésben”⁶. Valóban úgy tűnik, hogy Rákóczi óvatosságból, mivel nem akarta egy ismeretlen német papra bízni az olyan fontos küldetést, fedőemberként használta Meerbotiust, akit megfelelő okmányokkal is elláttak, és a nevében Bisterfeld ment Svédországba és Franciaországba tárgyalni⁷. Ennek némiképp ellentmondani látszik Hugo Grotius levelezése Krisztina svéd királynővel, ahol Meerbotius önálló követként szerepel többször is⁸. Arról lehet szó, hogy Bisterfeld egy darabig Meerbotius álnév alatt jelent meg az európai hatalmagnál, majd a későbbiekben a német tényleges követi meghatalmazás révén bekerült az európai politikai vérkeringésbe. Ezt egyébként megerősíti még egy másik forrásból származó adat is, mely szerint „Henricus Marebodus (Meerbott)” erdélyi nagykövet volt Stockholmban, és 1643-ban itt is halt meg. Stockholmban is szerzett még hasonló hangnemű műveket, mint a *Sententia Definitiva*⁹. Meg kell jegyezni, hogy Meerbotius részvétele az erdélyi diplomáciában további kutatások tárgya kell hogy legyen, ugyanis az egészen szélsőségesen Habsburg-ellenes és chiliaszta lelkész felbukkanása Erdélyben nem tekinthető véletlennek. Az is tény, hogy Bisterfeld ismerte Meerbotiusnak az itt tárgyalt művét, mert a *De uno Deo*-ban ő is hivatkozott rá.

Meerbotius így foglalja össze a célját: Nun hat aber Gott seiner Evangelischen Kirchen den gantzlichen Fall deß Eysernen Römischen Reich, vnd der Geistlichen Babylon, wie auch ein sanfftmütigeres Regiment, vnd glückseligere Zeit noch vor dem jüngsten Gerichts Tage verheissen vnd zugesagt, biß dato aber noch nicht vollkömblich geleystet, derenthalben muß solches alles wegen der vnbeweglichen Warheit Gottes noch erfüllet

⁴ SZILÁGYI S.: I. Rákóczi György, 320-322.

⁵ HEREPEI János: Bisterfeld élete folyása, In Uő. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez), Budapest-Szeged, 1965. 401.

⁶ Uo.

⁷ SZILÁGYI S.: I. Rákóczi György, 323.

⁸ Briefwisseling von Hugo Grotius, Kiad. Bernardus Lambertus MEULENBROEK, Gravenhage, 1953. 462-464.

⁹ Sveriges bibliografi 1600-talet, kiad. Isac COLLIJN, Uppsala, 1942. 580. Az említett művek: Anima sicca, das ist Wochentlich wercktägliches, Buesz- vnd Fasten-Gebet. Durch Bernhardum Comenium. Stockholm 1641., Gerberus triceps Antichristianus, das ist gründliche Erklärung des sehr nachdenkliche XIII. Capitel der

werden (Isten ígretet tett az evangélikus egyháznak a vas római birodalom és az egyházi Babilon teljes bukására, mint ahogy egy jámborabb kormányzásra és még az utolsó ítélet előtti boldog időre is. Mivel eddig ez még nem teljesedett be, ezért Isten kérlelhetetlen igazsága miatt be kell következnie).

Meerbotius a művét száz fejezetben (lat. aphorisma, ném. Articul) foglalja össze. Az általa az előszóban megnevezett célját az első aforizmában még a következővel egészíti ki: daß ich mich entschlossen, den in Gottes Wort geoffenbarten Göttlichen Rathschluß von dem geringen Vberrest deß Römischen Reichs klärlich zu entdecken, vnd zugleich auch sein von Gott bestimptes Ende vnd gänzlichen Vntergang, der ganzen Welt, vor Augen zu stellen (elhatároztam magam, hogy az Isten szavában kinyilvánított isteni végzést a római birodalom csekély maradékáról világosan felfedem, s hogy a hanyatlásnak ugyancsak az Istentől meghatározott idejét az egész világ szeme elé tárom). A második fejezetben továbbpontosítja a szándékát, s azt akarja bizonyítani, hogy nagy változás előtt áll a világ, és mind a római birodalom, mind a római egyház hamarosan bukni fog. Az evangélikus igazsághoz tartozók pedig bízhatnak egy boldog kor eljövételében. Mivel az egész mű ismertetésére nincs lehetőség, ezért néhány fontosabb fejezetet emelnénk ki, mint például a Bisterfeld és Permeier által is hivatkozott XXIV. aforizmat.

Dániel alapján az az alapvető tétele, hogy a negyedik, római (vas) birodalom a végnapjait éli, mert sok megjósolt prófécia beteljesedett már, s csak néhány vár a bevégzésre. A negyediket az ötödik (kő) monarchia fogja követni, amely jellegzetessége, hogy nem Krisztus birodalma lesz és nem égi, hanem földi (XVI. és XVII. aforizma). Különböző számkombinációkkal Dánielre és a János jelenésekre támaszkodva az 1630 és 1640 közötti évtizedet hozza ki a birodalom bukásának (XXIII. aforizma). A XXIV. aforizmában Dániel könyve 7. fejezetének (Látomás a világbirodalmakról) az értelmezése áll a középpontban. Meerbotius nyolc pontban foglalja össze, hogy miért gondolja azt, nem Krisztus értendő az Emberfia kifejezésen (lat. filius homini, ném. Menschensohn), s hogy egy a földön létrejövő és világi hatalom (emberi személy) által irányított monarchia várható. Ugyanitt elutasítja a „bolond és őrült” chiliasztákat, akik szerinte Krisztus eljövetelét, s a halottak feltámadását várják ezer évre a földön. Pedig a dánieli szövegben nem erről van szó, hanem a negyedik monarchia megsemmisítéséről, s arról, hogy a hatalom a szent népnek adatik. Miért nem lehet Krisztus az Emberfia? Christus hat jederzeit die irrdische Macht von sich abgewiesen, Joh. cap. 18. v. 36. Mein Reich ist nicht von dieser Welt, vnd c. 6. v. 15. alß das Volck ihn wolte haschen, daß sie ihn zum König machten, ist er entwichen auß ihren Händen. Nuhn aber wird deß Menschen Sohn allhie die irrdische vnd weltliche Macht bekommen. Derhalben ist deß Menschen Sohn allhie nicht Christus. (Krisztus mindig elutasította magától a földi hatalmat, Joh.18-36. Az én birodalmam nem evilági. 6-15. s ahogy a nép meg akarta őt fogni, hogy

királlyá tegyék, megszökött a kezük közül. De itt az Emberfia földi és világi hatalmat kap. Ezért az Emberfia nem Krisztus). Mivel az Emberfiának földi feladatokat kell végrehajtania (a negyedik birodalom kiirtását), mely feladat nem mérhető Krisztushoz, így csakis egy ember lehet, ja sag ich, es muß noch geschehen, daß Gott einen solchen Helden zu seiner Zeit zu solchem Werck erwecke (igenis azt mondom, ennek még meg kell történnie, hogy a megfelelő időben Isten egy ilyen hőst támaszt ehhez a cselekedethez). Ez az ember jóakaratóval, emberieséggel minden népet lekötelez magának. Eljövetele, valamint az Öregkorúhoz való vitele (Seine Zukunfft vnd daß er für den Alten bracht wird) nem más, mint az ő felemelése a hadsereg élére, és őt minden jámbor embernek követnie kell. A következő aforizmában a szöveg mellett az eddig elmondottak képi megjelenítése is látható, egy egyszerű rajzot kell elképzelni, mely feltehetőleg Meerbotiustól származik: egy felhőből kinyúl két kéz, az egyik letör egy szarvat egy kutyaszerű szörnyetegről, melynek kilenc másik szarva van, a másik kéz pedig egy kardot nyújt egy embernek, aki szembefordul a szörnyel. A könnyebbség kedvéért a szerző felsorolja, hogy kik is képezik a tíz szarvat: tíz Habsburg-uralkodó, I Rudolftól Mátyásig bezárólag. (XXVI. aforizma)

A XXXIV. aforizmatól Ezdrás negyedik könyvében leírtakat veszi szemügyre. Ezt is hasonló stilizált rajz kíséri: egy háromfejű sas és egy oroszlán állnak egymással szemben, a sas három feje a három legnagyobb Habsburgot jelképezi: Zsigmond, V. Károly és II. Ferdinánd, az akkori német-római császár, míg a tollazaton további Habsburgokat nevez meg. Az oroszlán mellett pedig ez a mondat áll: *Leo ex sylva liberans populum Dei* (Az oroszlán az erdőből megmenti az Isten népét).

Az LV. aforizmatól a János Jelenések könyvét magyarázza. A LXXXVIII. aforizmában jut el addig, hogy megnevezze azt a személyt, aki Emberfiaként, nyugati királyként, oroszlánként véget vet a negyedik birodalomnak, s kiválasztottakkal együtt ezer évig fog uralkodni. Gusztáv Adolf svéd király emlékének azzal tiszteleg, hogy előfutárnak tekinti, majd rátér a tárgyra: „Ludovicus 13” vagyis XIII. Lajos francia királyban találja meg az isteni hőst, s rögtön Nagy Sándorral és Herkulesselel hasonlítja össze őt (also hat man sich die Hoffnung auch zu machen, daß dieser vnser wehrte K. Ludovicus sich noch so höchlich verdienet machen werde, daß er vnter den vornembsten Häuptern der Christenheit der Christen Hercules ... noch genennet werden möge).

Meerbotius tehát három bibliai könyvre - Dániel, Ezdrás negyedik könyve és János jelenések - alapozva egy egészen különös keverékét hozta létre a chiliasmus irodalmának. A politikai

eseményekben és a történelemben is járatos szerző olykor komoly teológiai érvekkel próbálja igazát érvényre juttatni úgy, hogy a chiliasmusnak még a látszatát is igyekszik elkerülni (egyébként a különféle számkombinációi rettenetes zavarról árulkodnak). A bibliai próféciaak tudós magyarázata mellett a legvulgárisabb napi politika szintjére süllyed (lásd a sas Habsburg tollazatát), s a legnagyobb baklövése, amikor (feltehetően Gusztáv Adolf halálával megüresedő „poszt” miatt) a katolikus francia királyban látja az igaz evangélikus vallás megmentőjét. A művének a zavarosságára vonatkozó gyanúkat tovább fokozza, ha összevetjük egy, a XVI. század elején elterjedt irattal, *Das Buch der hundert Kapitel* címmel, mely mű ismeretlen szerzőjét csak a felső-rajnai forradalmárnak nevezik¹⁰. Az író alapos ismerője volt a korabeli apokaliptikus irodalomnak, s ezekből alkotott egy sajátos programot: hamarosan megvalósul az ezeréves birodalom, élén a Fekete-erdőből érkező megmentővel, akit Frigyes császárnak nevez a szerző, az ő támogatója egy bizonyos sárgakeresztes rend, akiknek a terror és gyilkosság is megengedett volt az új birodalom érdekében (mindezt szinte élvezettel taglalja az író). A szintén száz fejezetben összefoglalt írás ha nem is eszmeiségében, de formájában és támadókedvében mindenképp előképe lehetett a *Sententia*-nak (bár hozzá kell tenni, hogy soha nem jelent meg nyomtatásban).

A *Sententia*-t támadások is érik, leginkább amiatt, hogy rendszertelen, összefüggéstelen és zavaros. Crucius a weigeliánusok ellen írt könyvének első részében külön függelékkel szánt a *Sententia*-nak¹¹, anélkül, hogy a szerzőt ismerte volna. Corrodi is felvette a chiliasmus történetébe¹², a harmadik kötet harmadik fejezetében tárgyalta az Apokalipszis magyarázói között Paul Felgenhauer és Peter Serrarius társaságában. Corrodi az ismeretlen szerzőnek a Habsburgok megtámadását róta fel, s teljes értetlenséggel állt a sas Habsburg-császárokat szimbolizáló tollazata előtt. Szerinte minden ok nélkül emelte ki a szerző a megnevezett uralkodókat, s rajta kapta tévedéseken is a történelemben (például Anjou Zsigmond Habsburggá nyilvánítása), majd azzal fejezte be a mondandóját, hogy nem ez a szerző volt az egyetlen, aki azt a nyugtalanságot, amely annak idején Németországban eluralkodott, a végső idők előjelének tartotta.

Permeier és a *Sententia*

¹⁰ Bővebben Normann COHN: *Die Sehnsucht nach dem Millennium*, 130-138., és Will-Erich PEUCKERT: *Die grosse Wende, Das apokalyptische Saeculum und Luther*, Hamburg, 1948. 223-227.

¹¹ J. CRUCIUS: *ANTI-WEIGELIUS*

Permeier a *Diatribē* és a *Clavis* mellett, mint már feljebb idéztük, ezt tartotta a legfontosabb chiliaszta alapműnek. A másik kettő szerzőhöz hasonlóan ennek az íróját is a református táborba sorolta. A *Sententia* szinte a megjelenése időpontjában Berlinben okozott felindulást. A már idézett berlini forrás a Permeier-fejezetben tárgyalja azt az eseményt, hogy 1634 körül ward unter vielen besondern *Scriptis* eines *publiciret*, *Sententia definitiva* genant, von entlicher Veränderung des Römischen Reichs, unter den Nahmen *Authoris*, Heinrich Meerbott, An Königl. May. zu Schweden und alle protestirende stände in Deutschland, des Inhalts: daß Gott Kraft seiner Zusage den gänzlichen Fall des eisern Römischen Reichs und der geistl. Babel, wie auch ein sanffmüthigers Regiment und glükseligern Zeit vorn Jüngsten Tag werde kommen laßen, welches wie es geschehen möchte, vielen lieb seyn wurde¹³ (a sok különös írás közül volt egy *Sententia definitiva*-nak nevezett, a római birodalom végleges megváltozásáról, Heinrich Meerbott szerzői név alatt, a svéd királyi méltóságnak és a német protestáns rendeknek ajánlva, melynek a tartalma: Isten ereje a vas római birodalom és az egyházi Bábel teljes bukását ígéri, mint ahogy egy jámbor kormányzást és boldog idöket még az utolsó ítélet előtt, mely ha így történne, sokaknak a kedvére lenne). Tehát Permeier és barátai már akkor hozzájutottak a könyvhöz, esetleg terjesztették is, ha a krónika írója ennyire fontosnak tartotta kiemelni az esetet.

Szintén az első levelekben már beszélgettek róla Beringerrel, és ő erre a műre reagálva mondta, hogy nem tart sokat az ezeréves birodalom eljövetelét képviselőkről, inkább gyanús ügyként kezeli az egészet, s ezennel visszaküldi a könyvet¹⁴. Nem sokkal később Permeier újra próbálkozott nála, most a német nyelvű kiadással lepte meg a barátját. Mivel csak „nyers” állapotú példánya volt, meg egyébként is éppen akkor kapta egy távoli helyről, arra kérte Beringert, hogy köttesse be szép, tiszta, piros papírba. Különösen a táblázatokra (képekre) ügyeljen a könyvkötő, hogy azok a megfelelő helyekre kerüljenek. De ha mégsem sikerülne, küldje vissza neki, Permeiernek, s ő majd elintézi¹⁵. A stílusát illetően dicsérte a *Sententia*-t: *der stylus diser Schrifften sonsten zimlich fein, das sich die Politisirten Weltohren nicht gantz vergeblich oder mit Vnlust damit bemühen dörrffen: ob schon im übrigen der rechte Zweck darin so eigentlich nicht getroffen, so gibts doch anleitung den sachen weiter nachzudencken, sonderlich was die miteingeführten Theologica belanget, welche per se nicht vnrichtig sein, allein etwas Partheyisch auf selb eingebildte subjecta individua appliciret worden*¹⁶ (ezeknek az írásoknak a stílusa elég finom, a politikai világfülek sem teljesen hiába vagy éppen kedvetlenül fáradoznak vele, bár az igazi céljukat nem találták el. A dolgokat illetően van min továbbgondolkodni, különösen a bennük levő teológia alapján, mely nem helytelen, csak egy kicsit pártos, amennyiben a saját maguknak beképzelt egyénre vonatkoztatnak belőle). Itt nyilván arra gondolt Permeier, hogy a kálvinisták elsősorban V. Frigyesre, a pfalzi választóra vetítették ki

¹² H. CORRODI: Kritische Geschichte des Chiliasmus, 3. kötet, 60.

¹³ Staatsbibliothek - Preußischer Kulturbesitz Berlin, Ms. Boruss. fol.484. f.36v.

¹⁴ B17a III3a

¹⁵ B17a III4f

váradalmaikat, az evangélikusok később Gusztáv Adolfrá, a svéd királyra, vagy ugye mint Meerbotius, XIII. Lajosra (de a példákat egészen Comeniusig lehetne továbbfolytatni).

A Beringernek augusztusban küldött könyvlistán 13. tételként van rajta Meerbotius műve: *Sententia Definitiva* Teutsch sambt den *marginal*-Gloßen. NB. welches wider zurug kommen, vagyis Permeier megjegyzetelte a lapszélien a művet, és úgy adta tovább. Ezenkívül még az 5. tételben ez szerepel: *Responsio ad quaestiones Christophori Sculteti S.S. Theol. Doctoris super notas in Sententiam Definitivam*¹⁷ (Válasz Christophorus Scultetus teológiai doktor kérdéseire a *Sententia Definitiva*-ra tett jegyzeteket illetően). A magyarázat ugyanebben a levélben rejlik: An stat der abgeforderten Teutschen *Sententia Definitiva* schick Ich Ihm ein andere hiebey so Mir wegen der *marginal*-Gloßen besonders lieb ist, weil Ich vor disem derentwegen mit einem vornehmen *Doctore Theologiae* zu Alten Stettin (sonsten meinem sehr guten, alten wol-affectionirten Freund der es vielleicht andern vnd sonderlich den Schwedischen *officirn* daselbst zugefallen auf sich nehmen müssen:) in ein sehr subtil: vnd scharffsinniges *quaestioniren* schriftlich gerathen¹⁸ (a kért német *Sententia Definitiva* helyett küldök egy másikat, melyet a margón tett jegyzetek miatt különösen kedvelek, ugyanis ezelőtt egy előkelő stettini teológussal (különben igen jó, régi barátom, aki talán másoknak is, sőt még az ottani svéd tisztviselőknek is a tetszését megnyerte) igen kifinomult és éleseszű írásbeli kérdezősködésbe kerültem. Vagyis Permeier a *Sententia* megjegyzetelése kapcsán kérdéseket kapott Scultetustól, akit már korábbról ismerhetett, majd válaszolt is ezekre (mindez 1635-ben történt, tehát még a berlini tartózkodása alatt¹⁹). Permeier úgy vélte, hogy különösen azok a teológusok tanulhatnak ebből a vitából, akik a titkos prófétai könyvekkel, s a Dániel-jóslatokkal foglalkoznak, majd így folytatta: Derowegen Ich dann solche meine auf die übergemelte Gloßen damalen empfangene scharffe Hauptfragen gethane Beantwortung so sich in die 5. oder 6. Bogen erstreckt, dem Herrn Brudern hin nach senden will, damit Er von meiner Politischen Feder auch etwas Theolgisch zusehen habe²⁰ (Ezért akkor én a glosszák kapcsán kapott éles kérdésekre egy 5 vagy 6 ív terjedelmű választ adtam, melyet az Úrnak még meg akarok küldeni, hogy a politikai tollam mellett valami teológiát is lásson). Scultetus a Permeier által is laikus és idióta válasznak (*idioten*: oder Layen-antwort) nevezett írományon annyira felháborodott, hogy nyilvánosan is fel akart lépni Permeier ellen, aki nem félve a kihívástól arra szólította fel Beringert, hogy másoknak is (értsd, hasonló „kvalifikált” egyéneknek, mint Scultetus) mutassa meg a jegyzeteit, mivel szeretne értő és pártatlan ítéleteket is hallani. Még arra is figyelmeztette pozsonyi barátját, hogy vigyázzon erre a példányra, mert ez az egy van belőle, s ha megjelenne nyomtatásban a vitája Scultetus-szal, akkor a glosszáknak is fontos

¹⁶ Uo.

¹⁷ B17a III5e

¹⁸ Uo.

¹⁹ (Johann Permeier): Vnpartheyische CENSVR, 48b

szerepe lesz benne. Maga a vita 1644-ig biztosan nem jelent meg, mert az *Vnpartheyische Censvr* című művében még mindig mint csak tervről számolt be róla, hogy amilyen hamar lehet, (tanító szándékkal) ki kell adni. Mint itt is kiviláglik, a vita tárgyát leginkább az eljövendő birodalomban uralkodó személy (besonders den daselbst beschriebenen König von Mitternacht²¹) kiléte képezte. Ami kissé csodálkozásra ad okot, hogy az 1644-es könyvlistán nem szerepel a *Sententia*, holott előtte pár oldallal még említést tett róla Permeier.

²⁰ B17a III5e

²¹ (Johann Permeier): *Vnpartheyische CENSVR*, 64.

a. ERROR TRIUNUS. Das ist Drey einiger schedlicher vnd gefehrlicher Irrthuemb. Derer Evangelischen Stände vnd gewaltigen in Deutschlandt. So da müde sein in Angst zu ihren zeitlichen vnd ewigen Verderben, in Finsterniß Irre gehn Esaiae 8. Psalm 82. Erstlich gedruckt zu Bitterfeldt, von Aurelio Güldenstern. Anno M.DC.XXX. 4o. pp. 3-16.¹

b. ERROR TRIUNVS. Das ist, Drey einiger schädlicher vnd gefährlicher Irrthumb, etc. Der beträngten Evangelischen Stände vnd Gewaltigen in Teutschlandt. So da müde seynd in Angst zu ihrem Zeitlichen vnd Ewigen Verderben, im Finsternuß länger Irre gehen Esaia 8. Psalm 82. Getruckt nach der Geburt Christi, 1638. 4o. pp. [20]²

Az első kiadás címlapján szerepel a cím, a nyomdász neve, a kiadás helye és éve. A másodikon egyedül a cím és a kiadás éve. A címlapon egyébként csak írásmódbeli különbségek fedezhetők fel, eltekintve a „beträngten” szorongatott szó használatától. Mégis honnan tudjuk, hogy Permeier a mű szerzője? Érdekes módon sehol nem ismerte el, nem írta le, hogy ez tőle származik, de fennmaradt szerencsére egy olyan példány 1630-ból, melyben Permeier kézírásával a nyomdásznak szóló korrektúra- és javításjeleket találunk, sőt több bekezdés kihúzását is kérte az új kiadás számára. Másrészt elárulja szerzőségét az oly összetéveszthetetlen és árulkodó stílusa is, melyről még a későbbiekben is szó lesz.

¹ Általunk ismert példányok: FS 61D21

² Általunk ismert példányok: B17a Va, FS 61D21

A mű

Az irodalom- illetve eszmetörténet számára eddig ismeretlen a mű, s még utalások is legfeljebb csak a létezésére történtek.

Permeier rögtön a felütésben megfogalmazza mondanivalója lényegét: a keresztényeknek egyeknek kell lenniük (Eins seyn müssen), békében élniük (fäst halten am Bande deß Friedens), testvéri szeretetben meglenniük (sich vnter einander mit vngefärbter Brüderlicher Liebe), mint egy testnek a tagjai (als Gliedmassen eines Leibes). Mert Krisztuson kívül csak a sötétség, tévedés, s Isten haragja van, és az ezekből fakadó átok, baj, fájdalom stb. Manapság pedig csak ez utóbbiak találhatók Isten (kiválasztott) népében és annak vezetőiben, Németországban. Párhuzamot von a zsidók történelmével, akik szintén engedetlenekké váltak Istennel szemben. A mű további oldalain ezt a kihegyezett, feszültséget keltő megállapítást fejti ki részletesebben. Az első fő oka a bajoknak, hogy Krisztust, az Élet Fényét, elvesztették az emberek a lelkükből a bűneik miatt. Ebből pedig három további szerencsétlenség ered. Az első: az evangélikus rendek nem látják és nem értik, hogy a császár mostani helyzete egyszerűen Isten akarata és végzése. A császár és az uralkodó ház szándéka, hogy a Földet ismét a Szent Római Birodalom régi státusába emelje, s egy új, általános monarchiát hozzon létre, melyben ő abszolút a saját akarata és tetszése szerint uralkodik. S mert a béke kötelékét a vallás jelenti, és a vallási egység nélkül nem lehet békét teremteni, így, mint elődjei, ragaszkodik az egyetlen valláshoz és istentisztelethez, mely a római katolikus vallás kell hogy legyen. Az akaratának ellenállókat pedig minden lehetséges módon meg fogja semmisíteni.

Az evangélikusok csak az üldöztetést látják, panaszkodnak szóban és írásban ellene, de a mögöttes okot nem veszik észre. Ám Isten szándéka szerint megbűnhődnek. Mert Isten ennek előtte különös kegyelmet bocsátott Németországra: a környező országok népeit kellett volna megtérítenük, az igazságot velük megismertetniük. De ehelyett a pogányoktól minden gonosz és rosszat eltanultak, Istenhez hűtlenek lettek, Krisztus törvényeit és tanításait elhagyták, egymással marakodtak és szétváltak. Isten ezért nem tűri tovább, hogy a nevében ilyen dolgokat műveljenek, s útnak indította haragjának a lovagjait, hogy az örök kárhozattól megmentse még őket, és az engedetlen és megtévedt népet magához visszatérítse. Mindezeket az evangélikusoknak megjövendölték és megírták, mint ahogy azt is, hogy cselekedeteiket és életüket miképp igazítsák Krisztus tanítása után, de nem értették meg.

A második fő tévedés: Az evangélikusok akár az utolsó ítéletig is, de azt védik, amit a császár és Isten meg akar szüntetni: vagyis a hatalmukat szegény testvéreik felett (kötelességek, adók,

vámok, tizedek, szolgálatok), melyek révén ők gazdagok és hatalmasok lesznek, s ezt nevezik ők ráadásul német szabadságnak. De a császár így ezt az állapotot nem akarja tovább fenntartani, s ezért az Aranybullát, birodalmi rendeleteket és egyéb szerződéseket csak annyiban fogja figyelembe venni, amennyiben az ő szándékait támogatják. Összefoglalva: Isten nem akarja többé ezt a Római Birodalmat. Mint már korábban a másik három világi fő birodalomnak, így ez utolsó rómainak is lejárt az ideje. A tagjai egymástól elszakadtak, s a tüzet maguk gyújtották meg maguk alatt, melytől ők és a Birodalom is hamuvá válik. Ezért az evangélikusok részéről bármi tanács, disputa, praktika, kérés, szövetség és követség, erődépítés hiábavaló, mert ezzel csak bünt bűnre halmoznak, s még jobban magukra haragítják az Istent.

A harmadik fő ok: az evangélikus hatalmasságok meg akarják akadályozni a császárt, s ezzel Istent is a szándékaiban. Ugyanis a császár és az uralkodó ház (ahová Spanyolország is tartozik) a Római Birodalom bukása után a szentek birodalmába és a mennybe fog emelkedni. S mivel az egész világon a spanyol király a legnagyobb, ő a *Rex Catholicus*, ő az, aki tüzzel és vassal védelmezi a katolikus vallást, ő az eretnekek kivégzője, Istennek nagy szolgálatokat tevő alattvaló, kétségtelen, hogy se más vezető, se más vallás (az egyetemes katolikuson kívül) nem kerülhet a szentek birodalmába. Ezért az egész Római Birodalmat az uralkodása alá fogja vonni, s mint a legfőbb hatalmasságnak, mindenki engedelmeskedik neki, és megadja a császárnak azt, ami a császáré. Így az evangélikusoknak is abba kell hagyni a lázadást ellene. Bár ők is azt mondják, hogy ez a császár a legjobb, a legkegyelmesebb, a legmegvilágosodottabb, mégis panaszkodnak, hogy a javaikban és a szabadságukban megsértették őket. De hogy az embereknek inkább engedelmeskednek, mint Istennek, s Istennek nem adják meg, ami jár neki, azt nem veszik észre.

Krisztus birodalmát és a feltámadást már sok helyen megjövendölték, az embereket felhívták a sötétség és az ördög megtagadására, a fényhez való megtérésre, de a nagy tömegek inkább a földi jólétüket védelmezik. Ezért Isten haragja a saját királyuk keze által fogja elpusztítani őket, mint a zsidókat is annak idején. Ezt meg fogják látni, és nem tudnak majd védekezni ellene. Sem a béke nagyszerűségét nem fogják élvezni, mert a kegyelmi időt elmulasztották, és nem jöttek, amikor hívták őket.

A kiadás történetéhez

Mint már említettük, az 1630-as kiadás ügye teljesen homályos., A mai kézikönyvek segítségével sem sikerült Aurelius Güldenstern nevű nyomdászt találni Bitterfeldben. Sem Permeier levelezéséből nem derül fény arra, hogy mikor írta ezt a művet, s miért éppen az adott helyen jelentette meg. A későbbiekben, amikor erről a kiadásról ír, nem tesz utalást semmilyen titokban, álnéven történt publikálásra.

Az 1638-as kiadás történetéhez már több kapaszkodónk van, hiszen a levelezésből gazdagabban folynak az adatok erre vonatkozóan. Rögtön az év elején, 1638. január 26-án Matthaeus Meriantól kapott egy levelet, melyből kiderül, hogy Permeier e hó 5-én küldött neki egy kis könyvcsomagot, benne a kéréssel, hogy kinyomtatná-e az *Error Triunus* című kis traktátust. Merian ezt válaszolta: *Das Tractätlein Error Triunus, ist sehr gut vnd die Warheit, aber alhie öffentlich zudistribuiren ist nicht möglich, dahero Ich solches zudrucken nicht Rathsam befinde: am Trucken doch in geheim zwar würde es kein Mangel haben, aber wo mit hinaus wüste Ich nicht, Sintemahlen nichts solches alhie gedultet wirdt, Da aber der Herr begert auff seinen Costen dasselbig gedruckt zuhaben vnd Ihme die exemplaria alle zusenden*³ (Az *Error Triunus* traktátus nagyon jó és igaz, de itt nyilvánosan terjeszteni lehetetlen, ezért ezt kinyomtatni nem találnám tanácsosnak, a titokban való kinyomtatásnak nem lenne akadály, de hogy hová, azt nem tudnám, mert itt nem tűrik az ilyesmit. Ha az Úr azonban a saját költségén mégis úgy kívánja, hogy kinyomtassuk, és a példányokat mind elküldjük, [ám legyen]).

Permeier február 13-án fogott újra tollat ez ügyben, elismerte, hogy ezekben az időkben meggondolandó az ilyen dolgok kiadása, mégis úgy döntött, hogy magára vállalja a költségeket annak fejében, hogy a példányok őt illetik⁴. Ennek megfelelően utasította is Meriant, hogy also kein Nahm des Orts oder Druckers beyzusetzen nöthig (nem kell feltüntetni a nyomdahelyet és a nyomdászt), s még arra is megkérte, hogy másik három kis traktátust is tegyen mellé az *Error Triunusnak*. A költségeket ő úgy számolta, hogy az megfeleljen az átlagos áraknak: finom, tiszta papírra a négy művecske kb. 6 ívet tesz ki, ívenként pedig maximum 1 rajnai tallért vélt elfogadhatónak, ha így elvállalja valaki (akár Merian), akkor ezennel megbízza a kiadással. Ezért különben 100 példányt várt cserében Permeier. A másik három művecske sem érdektelen: *Tractätlein von dem Gerichte Gottes über dise Virte Monarchiam, Item noch ein geschribnes von dem waren Predigambt des Geistes so sich mit des Herrn Newen Bibel-Titul vergleichet, sambt noch einem*

³ B17a III2e

⁴ B17a III2f

gedruckten halben Bogen nemlich Schlußl der Hellen vnd des Tods⁵. Az első Gifftheil egyik leghíresebb és legtöbbet kiadott röpirata, az *Erkenntnuß Der Zergerung dieser Vierten Monarchiae, Vnd wie das Gericht Gottes auff die Völcker dringet* címmel. A másodiknak a címét nagyon pontatlanul adta meg Permeier, ezért az azonosítás is nehezebb, de valószínűleg Panthalaeon Trappenak az írása *Eine Christliche, beständige vnd gründliche Erklärung* címmel, míg a harmadik a Grammendorf által szerzett *Schlüssel Der Hellen Vnd des Todes*. Ezekről a későbbiekben még esik szó.

A megállapodás létrejöttét egy későbbi, Grammendorfnak írt levélből tudjuk meg⁶. Ebben Permeier annak örvendezett, hogy Grammendorf az új *Error Triunus*-ból már kapott egy példányt Hamburgon keresztül, ugyanakkor hiányolta, hogy a jegyzeteket nem nyomtatták hozzá a margóra, mint ahogy egy Lipcsén át Berlinbe küldött példányban sajátkezűleg is megjelölte, mert így kétféle stílus ütközik benne, melyek nem rímelnek egymásra. A kritikát magának Meriannak is kifejtette pár nappal később, dicséri ugyan a papír szépségét, de jobbnak tartotta volna, ha a szöveget egy kicsit összehúzzák, s akkor a margináliák is odafértek volna mellé, mert azoknak céljuk volt⁷.

Dülmen kiválóan szemléltette Permeier politikai teológiáját a már említett cikkében, igaz az *Error Triunus*-t, mely az 1630-as kiadással kiinduló, az 1638-as kiadással pedig végpontja egy utópisztikus elképzelésnek, nem vonta be a vizsgálódás tárgyába, hanem Permeier kéziratban maradt röpiratait és levelezése alapján rajzolta fel a politikai-vallási missziójának az elemeit⁸: ezek szerint Permeier meg volt győződve a negyedik monarchia bukásáról, mégpedig rövid időn belül. Ennek a háttérben a pusztító háború illetve a kereszténység vallási megosztottsága állt. De az idők vége közeleg, s a politikai illetve vallási egységet helyre kell állítani, mely kettő szorosan összefügg egymással. A császárnak birodalmi gyűlést és zsinatot kell összehívnia, ezeken fognak a háborúnak és a szakadásnak véget vetni. Az elsődleges szerep a császáré, aki elegendő hatalmat birtokol és legitim, s képes arra, hogy a világi és egyházi hatalmat egy személyben, a sajátjában összpontosítsa. Így jönne létre egy univerzális monarchia (teokrácia) egyetlen államvallással, amelyben az összes keresztény egyesül. Az állam és az egyház, a politika és a vallás egymástól szétválaszthatatlan egységet képeznének, élén a mindenható és Istentől felszentelt vezetővel, a császárral. Eddig Dülmen.

⁵ Uo.

⁶ B17a III4n

⁷ B17a III4q

Ami mellett mind ő, mind más elemzők elsiklottak, arra pedig maga Permeier hívta fel a figyelmet, amikor Campanellának a *Monarchia di Spagna* című értekezésére utalt. Az egész *Error Triumus*-ban egyedül ezt a Campanella-munkát idézi a Biblián kívül, s ez szolgáltatott okot arra, hogy közelebbről is megvizsgáljuk az olasz eretnek ezen művét. Tommaso Campanella (1568-1639), a dél-itáliai Calabriából származó dominikánus szerzetes, már az 1590-es években többször nézett szembe ellene indított egyházi eljárásokkal politikai és vallási meggyőződése miatt, mígnem 1599-ben egy komoly összeesküvésbe - fő lázadóként spanyol- és egyházellenes tervekkel - is belekeveredett. Ennek a következménye az inkvizíció három éven át folyó vizsgálata lett, mely végül 1629-ig tartó nápolyi házfogsággal végződött⁹. Bár leghíresebb műveként a *Civitas Solist* (1602) tartják számon, a legjobb stílusban íródottnak mégis az olasz nyelvű *Monarchia di Spagna*-t¹⁰. Ez 1600-ban, közvetlenül a letartóztatása utáni időben keletkezett, s benne a spanyol államot és annak gazdasági, társadalmi, vallási viszonyait írja le úgy, hogy mit kell tenniük a spanyoloknak a világhatalom megszerzése és megtartása érdekében. Akárcsak a *Civitas Solis*-ban (ahol egyébként a spanyolok szerepét szintén érinti felületesen az Ispotályos szavaiban: „A spanyolok pénzsóvárságból kutatnak újabb és újabb országok után, de Isten magasabb célra tör általuk.”¹¹), itt is egy utópisztikus államot vázol fel, a legmesszebbmenőig szabályozva az állam és a társadalom életét. Ebben fejti ki bővebben az univerzális monarchia eszméjét: mivel a végidők közelednek (Es ercheinet, die Propheceyung von der Welt Ende ... bald erfüllet werden¹²), s erre különféle égi jelek is figyelmeztetnek, a monarchiákban is változások következnek be. A római birodalomnak vége van, s a helyébe a spanyolok lépnek. Az ő világhódításuk isteni rendelés, bár maguk sem tudják, hogy mi Isten rejtett célja velük. A spanyol uralom egyesíti az emberiséget (die Spanier leichtlich zu der höchsten Herrschafft haben langen können, werden auch ihre Macht noch weiter können fortsetzen, vnd die gantze Welt vnder sich bringen¹³), s az egész világ fölött a spanyol király fog uralkodni, aki azonban a pápának lesz alávetve egy egységes világvallás alapján (wann höchgedachter König in Spanien sein macht vnd Ansehen, nach göttlichem Willen vermehren will, daß er sich erklere, daß er gantz dem Pöpstlichen Stul anhangt)¹⁴.

⁸ R. van DÜLMEN: Prophetie und Politik, 433-438.

⁹ Gisela BOCK: Thomas Campanella, Politisches Interesse und philosophische Spekulation, Tübingen, 1974. 2-3.

¹⁰ Thomas CAMPANELLA von der Spannischen Monarchy, az általunk használt példány jelzete: HAB 21.1 Pol.

¹¹ Tommaso CAMPANELLA: A napváros, Kiad. SALLAY Géza, Budapest, 1996. 23.

¹² T. CAMPANELLA: von der Spannischen Monarchy, 7.

¹³ Uo. 4.

¹⁴ Uo. 17.

Bár Permeiernek a forrásra való utalása miatt gyanakodtunk szószerinti átvételre is Campanellától, erre mégsem találtunk példát. Viszont a gondolati hasonlóság tagadhatatlan, erre álljon itt egy példa is:

Campanella

Dahero sihet man daß der König in Spanien sich mi allem fleiß bemühet, daß er möchte zum Römischen Kayser gewehlt werden, welches nicht allein Gott, sondern auch sein aigne Fürsichtigkeit ihme anzeigt, daß er auff solche weise zu seinem Intent galengen köndte (Azt látja az ember, hogy a spanyol király minden szorgalmával azon fáradozik, hogy római császárnak válasszák, mely nemcsak Isten, hanem saját maga előrelátását is mutatja, hogy ő ily módon elérheti a célját).

Permeier

Vnd weil Er zu erlangung vnd anrichtung dessen allen füglicher nicht gerathen kann, als vnter den Schein H. Römischen Reichs, so wendet Er sein Hauß all ihr Witz, Rath vnd Vermögen dahin, daß der Spanisch-Kayser das Römische Reich in seinen völligen Gewalt, vnd eygene Disposition redigire vnd bringe (S mert a világbirodalom eléréséhez és berendezéséhez alkalmasabb módon nem tud jutni (a spanyol császár), mint a Szent Római Birodalom látszata alatt, ezért házát, minden értelmét, tanácsát és vagyonát arra fordítja, hogy a spanyol császár teljes hatalma alá kerüljön a római birodalom, s hogy a saját rendelkezése alá vonja és hozza).

Bár Campanella művei nem jelentek meg Itáliában, az 1620-as évek elején sorra kiadták őket a németek. A *Monarchia di Spagna*-t Christoph Besold fordította (ahogy a címlapon megjegyezte olaszról) és gondozta, az első kiadáshoz Eberhard Wild, a nyomdász fűzött egy előszót 1620-ban, míg az 1623-as kiadásból ez kimaradt, viszont Besold csatolt hozzá egy függelék¹⁵. Besoldot is foglalkoztatta a világuralom kérdése, mert a függelék rögtön ezzel a kérdéssel indította: Ob zu wünschen, daß alle Christliche Herrschafften, einem einigen Oberhaupt vnderworffen weren? (Vajos kívánatos-e, hogy minden keresztény uralkodó egy vezetőnek legyen alávetve?) Majd arra a következtetésre jut, hogy igen, mert ha nem a nagy monarchiák uralják a világot, akkor ez a helyzet mindig boldogtalanságot és szerencsétlenséget hoz magával.

Mint látjuk, Campanellának ebben a művében nincs szó a teokráciáról, hiszen a spanyol királynak a pápával együtt és egyetértésben kell uralkodnia az egész világ fölött. Permeier sem biztos többé a pápa kiiktathatóságában, ezt tükrözi a két kiadás (az 1630-as és az 1638-as) közti szövegtkülönbség is.

Az 1630-as példányba a következőket jegyezte fel kézírással Permeier: Diß vnd was nachfolgend gezeichnet oder mit Strichen vmbzogen ist den vbrigen stylo nicht gleichförmig (ez és a következő megjelöltek

¹⁵ C. GILLY: Cimelia, 162-163.

vagy áthúzottak a többi szöveg stílusával nem egyformák). Utalt arra, hogy glosszaként a margóra kerüljenek a megjelölt részek. Mint már fentebb tárgyaltuk, Merian nem követte ebben Permeier kérését, és a glosszák egyszerűen kimaradtak. Erről így nyilatkozott Permeier Meriannak: *der Error Triunus ist auf schönen großen Papir gedruckt worden, were aber besser gewesen, das der contextus änger zusam gezogen, vnd die beygeschribnen marginal-gloßen auch in margine darzue gedruckt worden weren, weil dieselben allerley Specialia vnd theils ironice Psal.2. wegen des Newen Schweden Pfälzischen, Friderici Salomonis, vnd des endlichen Nachfolgers 4.Esdr.12. Dan.7.&12. Psal.45.&72. in sich begreifen*¹⁶ (az *Error Triunus*-t szép nagy papírra nyomták, de jobb lett volna, ha a szöveget szorosabbra húzzák, és a melléírt margójegyzetek is odafértek volna. Mert ezek részben speciálisan, részben ironikusan értendők az új svéd-pfalzi Friedrich Salomon miatt, s a végleges utódját is magukban foglalták). Mivel viszonylag jelentős mennyiségű aláhúzást találtunk, így felmerül a kérdés vajon milyen részeket utalt glossza „sorsra” speciális vagy ironikus volta miatt az 1638-as kiadásban. Egy pár esetben úgy tűnik, hogy tényleg csak stilisztikai megfontolás számított, de vannak olyan bekezdések is, amelyeknek a fő szövegből való elhagyásának másutt keresendő az oka:

1. Ahol arról ír, hogy a császár fogja uralkodása alá vonni az egész világot, a következőket teszi ki a margóra: Ehhez a császár nem talál biztos talajt a lába alá, mert amíg az általános béke-fejedelmet (general Frieden-Fürst) nem veszi be a béke megteremtésébe, addig a béke legfeljebb csak negyven és nem arra a bizonyos ezer évre szól.
2. Ahol arról a Jelenések könyvéből vett bibliai helyről ír, amikor az ördög ismét a mélybe vettetik, s így az ezer béke év alatt nem szabadulhat ki onnan.
3. Ahol a teokrácia elméletét fogalmazza meg, vagyis egy az égből megáldott fő vezető nemcsak a koronát, hanem a süveget is viselni akarja, vagyis a királyságot és a püspökséget (császárságot és pápaságot) legitim módon uralni.
4. Az a megjegyzés is kikerül, amikor az Emberfiáról írva, akinek majdan az össze hatalom adatik, a svéd királyt, a holland papot és a pfalzi örgrófot is felsorolja, mint akik azt hitték, hogy ők az igazi megszabadítók. Emellé még kézírással feljegyezte Permeier, hogy a kálvinisták szívesen tették volna Frigyesüket a királyok királyává, de Isten másképp akarta.

Tehát úgy tűnik, hogy a nyolc évvel későbbi kiadás már az akkori helyzetnek megfelelően aktualizált. Egyrészt háttérbe szorult vagy ironikussá vált az a korábban képviselt álláspontja, hogy az új monarchia élén álló császárnak egyben az egyházi vezetőnek is kellene lennie. Erre Campanellánál sem talált példát. Bár a meggyőződése a Római Birodalom hamarosan

¹⁶ B17a III4q

bekövetkező pusztulásában teljesen nyilvánvaló, mégis azt a két részt, ahol az egész szövegben az ezeréves kifejezés előfordult, kitette margóra, mintha a közvetlen chiliasmussal való vádolhatóságának elejét szeretne volna venni. A Frigyesre és a Gusztáv Adolfrára vonatkozó szöveg pedig az eltelt időben minden politikai jelentőségét elvesztette, hiszen a svéd király meghalt, Frigyes pedig Hollandiában élt menekültként.

Permeier az *Error Triumus*-t is több levelezőpartnerének és barátjának megküldte. Az elsők között volt Anna Maria Breuner 1638. március végén¹⁷. Grammendorft már említettük, hogy egy hamburgi ismerős közvetítésével megkapta, s még arra is megkérte őt, hogy nézzen utána, a következő személyekhez eljutottak-e a küldemények: Levin von Knesebeck, Johann Crellius, Christoph Hübner. Ugyanitt megjegyezte még, hogy néhány példánnyal Johann Heinrich Alstedet is megtisztelte Erdélyben¹⁸. Breslauban is ismerték a művet, mert Wilhelm Schwartz így válaszolt Lazarus Henckel von Donnersmarck kérdezősködésére 1638. júliusában, hogy az *Error trium(us)* deßen ich achte, nur ein paar Exemplaria in großer gehaimb alhier sein¹⁹ (az általam becsült *Error triumus*-ból csak néhány példány van meg itt, az is a legnagyobb titokban). Nyilván Permeier küldte el oda is, sőt, augusztusban arra kérte Schwartzot, hogy Breslau fizikusának, Dobricius úrnak is adjon belőle feltétlenül egy példányt²⁰. Két másik levelezőtársát is nagyobb mennyiségű példányhoz juttatta, így Georg Christoph von Schallenberg augusztusban hat *Error Triumus*-szal²¹, míg Melchior Beringer huszonkettővel lett gazdagabb²². Később Beringernek még azt a megjegyzést fűzte hozzá, hogy a huszonkét példány között volt egy, amely után a többit is ki kell javítani és aláhúzni, ezért azt tartsa meg magánál, s a többit is meg kell nézni, hogy kinek a kezébe kerül, mert die zwar nicht iedermans kauff, aber den Verständigen desto werther ist²³ (nem vásárolja meg mindenki, de az értőknek annál drágább). Szeptember elején Johann von Kherbergent értesítette a könyv újbóli kinyomtatásáról²⁴, majd egy hónap múlva Christian von Penz grófot ajándékozta meg vele²⁵. Abraham von Franckenberg is azok között szerepel, akik tiszteletpéldányt kaptak belőle, mert ő egy levelében így minősíti az *Error Triumus*-t: Was dann nun besonders die überschickten 3. lei

¹⁷ B17a III3a

¹⁸ B17a III4n

¹⁹ B17a III5a

²⁰ B17a III5c

²¹ B17a III5d

²² B17a III5e

²³ B17a III5g

²⁴ B17a III5q

²⁵ B17a III6f

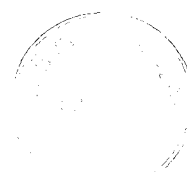
gedruckte Schrifften anbetriefft, achten wir es nach vnserem wenigen einrathen, nicht alleine heilsam, sondern auch hochnöthig, durch derogleichen Schriftmäßigen Grund vnd Gegensatz, des wahren vnd falschen Bildes, heiligen vnd vnheiligen Tempels, rechten vnd vnrechten Gerichtes, den Willen Gottes vnd ietziger Zeit Beschaffenheit, gleichsam sichtbarlich vnd handgreiflich für Augen zustellen²⁶ (Ami a megküldött „háromszoros” írást illeti, a mi kevéske találgatásunk alapján nemcsak üdvös, hanem nagyon szükséges is, és rajta keresztül, az igaz és a hamis képnek, a szent és a profán templomnak, a helyes és a helytelen bíróságnak, Isten akaratának és a mostani idők állapotának az írásos alapja és ellentétje láthatóan és kézzelfoghatóan a szem elé tárul). Egy Florian Crusiustól származó levélből, amit Permeier nem vett fel az *Acta Regni Christi*-be, megtudjuk, hogy neki is megküldte ennek a műnek több példányát egy ismerősön keresztül²⁷.

A könyv hatásáról források híján kevés a benyomásunk, maga a száz példány sem nagy mennyiség, ha valaki a nézeteit intenzíven terjeszteni akarja. Egy huszonöt évvel későbbi hír mégis azt árulja el, hogy Permeier barátainak a körében nem feledték el a művecskét, igaz Grammendorft tartották a kiadójának és szerzőjének is (mellékesen a címet is helytelenül idézték). 1663. június 16-án Joachim Betke így ír Friedrich Brecklingnek: Grammendorf p.m. hat insonderheit lassen ausgehen error triumphus, eine Schrift, welche wohl zu lesen, wäre nützlich bei dem mysterium Babylonis oder sonsten gedruckt werden. wiewohl alle seine Tractätlein köstlich und gut und das iudicium Daniels 7 urgieren²⁸ (Grammendorf kiadott egy írást *Error Triumphus* címmel, jó olvasmány, hasznos lenne a *Mysterium Babylonis* mellé vagy akár külön is kiadni, egyébként az ő művei mind nagyon kiválóak és jók, s a Dániel 7-ről szólnak). Breckling nem fogadta meg a már öreg Betke tanácsát, s nem adta ki a saját művével együtt az *Error Triumus*-t.

²⁶ B17a III5b

²⁷ A levelet idézi T. WOTSCHKE: Die Polnischen Brüder, 40.

²⁸ T. WOTSCHKE: Der märkische Freundeskreis Brecklings, 27.

e. *Permeier chiliasmusa*

Die Opinion vom 1000. Jährigen *Seculo* ist für keinen zur Seeligkeit nöthigen Glaubens *articl constituirt* oder *obtrudiret*: doch weil Sie die claren Zeugnußen in Gottes Wort oder Heiligen Schriff zum Grund, ist sie so fern nicht zuuerwerffen, die weil viel andere ding daran hoffen, vnd diser Zeit verwirre Beschaffenheit desto gewißer dadurch kan geprüfet werden¹. (Az ezeréves korról való vélemény nem az üdvösséghez konstruált hitcikkely, de mivel Isten szavában vagy a Bibliában tiszta bizonyítékként létezik, így elvetni nem lehet, s ezt a mostani zavaros állapotot annál biztosabban tudjuk rajta keresztül ellenőrizni). A kérdés fontosságát jelzi, hogy az első általa írt levélben, amit felvett az *Acta Regni Christi*-be, rögtön felmerült a chiliasmus problémája. Permeier ezeket a szavakat Beringerhez intézte, aki hitetlenkedik, s azt mondja, hogy *Mir dises placidum seculi spiritus sancti gar verdächtig*² (a Szentlélek ez a kegyes kora nekem nagyon gyanús). Permeier válasza erre: Wann man sich entzwischen nur nicht mit *praeconceptis* zuuil *occupiret* vnd seinem vnpartheyischen *judicio* immer ein freyes Ohr *reserviret*³ (Az embernek nemcsak az előítéletekkel kell elfoglalnia magát, hanem a pártatlan vélemények számára is nyitva kell tartani a fülét). Hogy Permeier a pártatlan vélemények alatt mit értett, lehet róla némi elképzelésünk, ha megnézzük az általa Beringernek küldött olvasnivalók listáját.

A *seculum spiritus sancti* kifejezés a középkorba vezet vissza minket, mégpedig Joachim von Fiorehoz (1130 k.-1202). A calábriai apátot mint az új eszkatológiai rendszer kitalálóját tartják számon⁴, aki azt állította, hogy a Szentírásnak van egy rejtett, ugyanakkor egyedülálló próféta tartalma. Az újdonság ebben az volt, hogy a Bibliát mint eszközt értelmezte a történelem megértéséhez, s bizonyos jövőbeni események megjövedüléséhez, és kiemelkedő szerepet tulajdonított a János Jelenések könyvének⁵. A történelmet három korszakra osztotta, az első az Atyaistené vagy a Törvényé, a második a Fiúé vagy az Evangéliumé, a harmadik pedig a Szentléleké. Ha a történelmi személyiségeken keresztül akarjuk megfogni a korszakokat, akkor az első Ádámtól Ábrahámig, a második Éliástól Jézusig tartott, a harmadik pedig Szent Benedekkel kezdődött, s nemsokára itt a vég. Joachim mindezt ki is számolta, mégpedig minden korszakra negyvenkettő generációt vett, egy emberéletet harminc évre becsült, így jött ki neki 1200 és 1260 közé a vég bekövetkezése. A hátralevő időkben az Antikrisztus fog uralkodni egy földi király személyében, aki a megromlott és elvilágiasodott egyházat

¹ B17a III2b

² B17a III2a

³ B17a III2b

⁴ N. COHN: Die Sehnsucht nach Millennium, 117.

megsemmisíti, majd az ő bukása után köszönt be az új kor, a Szentléleké, melyben a szeretet, öröm és a szabadság tölti el a szerzetessé vált embereket.

A joachimi felfogás hatása robbanásszerű volt, s a későbbi korok is szívesen nyúltak vissza egészen az ő elméletéig igazuk alátámasztására, sőt, a XVI-XVII. században röpiratokban⁶ és gyűjteményes kötetekben⁷ kivonatolták főbb nézeteit. Permeier is egy ilyen népszerűsített változatra utalhatott az egyik levelében, mert úgy ír a szerzőről, mint a négyszáz évvel azelőtt élt Joachim apátról, akinek a „*Vaticinio*”-ja is bizonyosság a hamarosan bekövetkező változásokra⁸.

Permeier chiliasmusa természetesen több forrásból táplálkozik, s jellegzetességeit a következő pontokban lehet összefoglalni:

1. a közeli világvégében való hit
2. az általános reformáció által a béke és a vallási egység megteremtése
3. egy Istentől küldött király uralkodása a béke birodalmában
4. egy földi birodalom megvalósulása, ahol csak a kiválasztottak (szentek) fognak élni az utolsó ítéletig
5. a békebirodalom kezdetéről és fennállásának időtartamáról nem beszél
6. a végre utaló jelek (szokatlan égi vagy időjárásbeli események, furcsa csodajelenségek, próféták felbukkanása stb.) összegyűjtése és „katalogizálása”.
7. a prófétaszerep magára vállalása

1. A világ közelgő végéről sokszor beszélt a leveleiben, ezt úgy írta le, hogy a tömegeket hirtelen és váratlanul fogja érni, míg der Weise vnd Gottsförchtige aber lehrnet das Vnglück zuuor mercken vnd sein absehen dahin richten wo Er *salv*irt werden könne⁹ (a bölcsek és istenfélők a szerencsétlenséget megértik előtte észrevenni, s törekvéseik az üdvözülésre irányulnak). Máshol a magukat biztonságban érzőket fenyegette a Gonosznak nem sokára az égből való kitaszíttatásával¹⁰. Dánielre hivatkozva eme utolsóelőtti idők zavarosságáról, zaklatottságáról és félelmetességéről

⁵ Uo.

⁶ Csak egy példa álljon itt: Weissagungen Deß Göttlichen Propheten Joachimi, gewesenen Abbts zu Flor in Calabria, von dem künfftigen Zustand der gantzen Welt ... Gedruckt im Jahr 1642. ld. P. HOHENEMSER: Flugschriftensammlung, 217.

⁷ Egy ilyen tipikus, középkori prófétikus szövegeket tartalmazó kétkötetes gyűjtemény volt Johann Wolfiustól a LECTIONVM MEMORABILIVM ET RECONDITARVM CENTENARII XVI., ezt többször kiadták a XVI. század végétől.

⁸ B17a III7a

⁹ B17a III7c

¹⁰ B17a III6p

írt, mely sem ennek előtte nem volt még, sem ezek után nem fog eljönni¹¹, s hogy a világ jelenleg az utolsó előtti nagy változás előtt (vorletzte Hauptveränderung) áll, amikor is a negyedik (vas)monarchia megszűnik, s elkezdődik az ötödik. Ugyanakkor nem részletezte a várható eseményeket, és azok milyenségét.

2. Az általános reformáción (allgemeine Reformation) azokat az intézkedéseket értette Permeier, melyek a békebirodalom (Friedensreich) megteremtéséhez szükségesek. Így azt várta a császártól, hogy mindenhol a világon figyelmeztesse az egyházi rendeket (Geistlichen), hogy tekintsenek magukba, a szívükbe, s ismerjék fel és el, hogy micsoda szörnyűséges pusztulás ment végbe bennük, hogy csak a külső látszat számít náluk. Rendeleteken keresztül hívja fel a figyelmét az alacsonyabb és magasabb rendeknek (hohe und niedrige Stände) arra a tényre, hogy Istent nem felcicomázott kőtemplomokban kell tisztelni, hanem lélekben és szívben kell neki szolgálni vnd das Er nicht sey ein Gott in der ferne, der eines Stadthalters bedörfte, sondern in der Nähe, erfülle himmel vnd Erden, vnd wohnet in den zerschlagenen demutigen Herzen¹² (és hogy ő nem Isten a messzeségben, akinek helytartóra van szüksége, hanem a közelben lakozó Isten, eget és földet betöltő, aki a szétzúzott, alázatos szívekben él). Végül minden ember térjen meg Krisztushoz úgy, hogy seinen Adamischen Leib mit seinen begierden in hoffart vnd Geiz in Neid vnd Zorn, mit ernst creuzigen¹³ (az ádami testét a kevély vágyaival, az irigy fősvénységével és haragjával feszítse meg). Vagyis ennek az általános refomációnak tevékenyen része kell hogy legyen minden egyes ember, rangjától függetlenül, s a megtisztulási folyamat (a régi Ádám megölése magukban, Krisztus követése) a császár vezetésével kell hogy végbemenjen. Ezenkívül békét kell teremteni, ennek az előfeltétele a vallási egység: dann eußerlichen oder leiblichen Fried stiften, vnd innerlich mit dem Geist oder Hertzen zertrennet bleiben, gibt keinen rechten Bestand oder vertrauen, darumb muß vom Zwispalt der Religion angefangen werden, wie solcher souil möglich zuvereinigen seye¹⁴ (külső vagy testi békét teremteni, úgy, hogy belül a szellem vagy a szív ettől elválasztva marad, nem eredményez állandóságot és bizalmat, ezért a vallás megosztottságával kell elkezdni, s amennyire lehetséges, azt egyesíteni). Ezért szükséges egy általános zsinat összehívása, ahol hozzáértő emberek a világi és egyházi rendekből egyaránt a vitás kérdéseket elsimítják¹⁵.

3. Háborún, járványokon, éhségen és pusztuláson keresztül vezet az út az általános békéhez, (mindez Isten akaratából történően), mely békebirodalomnak az élén egy király fog uralkodni, Permeier reményei szerint a német-római császár, aki a legjobban megfelel ennek a feladatnak.

¹¹ B17a III4f

¹² (Johann Permeier): Schreiben an den Kaiser, In R. van DÜLMEN, Prophetie und Politik, 469-470.

¹³ Uo.

¹⁴ B17a III4b

¹⁵ B17a III3d

Ő teremti meg a békét a földön, s ezzel együtt a vallási egységet is: vnser allergenedigster Herr der Römische Kayser als Göttlich stadthaltendes Reichs Oberhaupt mit seinem hocherleuchten Verstand vnd *authoritet* an gehörigem Ort eines schon lang *sollicitirten* allgemeinen Reichs Tags vnd beynebends ersetzten vnpartheyischen *Haupt-concilii* selb Personlich dazu kommet¹⁶ (a mi legkegyelmesebb Urunk, a római császár, mint isteni helytartói birodalmi fő, az ő igen megvilágosodott megértésével és tekintélyével a már régóta óhajtott birodalmi gyűlésre és a mellette ülésző pártatlan fő zsinatra személyesen kell hogy eljöjjön). Permeier tisztában van azzal, hogy más, önmagukat ugyancsak prófétának tekintő sorstársai ugyanilyen váradalmakat fűztek előbb V. Frigyeshez, a fiatal pfalzi választófejedelemhez rövidéletű cseh királysága kapcsán, majd az ő bukásával Gusztáv Adolf svéd király került a jóslatok középpontjába, hogy hirtelen halála 1632-ben a csatamezőn annál nagyobb csalódást okozzon. Permeier egy levelét idézve: Maßen also dem König aus Schweden zur Zeit da Er *victoriosus* gewesen, von den seinigen viel schöner Lobsprüch vnd Propheceyungen überflüßig zuegedichtet worden, was Er für ein Wunderman sein vnd gleichsam eine Neue Lutherische *Monarchiam* auf Erden anrichten werde. Eben wie die Calvinisten vorhero mit ihrem König Fridrich (als ob Er der Neue Salomon were Psal.72.) auch vermainet, vnd sich schändlich miteinander verführet, das in vielem nichts draus worden noch werden sollen oder können, weil man dißfalß auf allen seiten nur eignen Gutduncken vnd Anschlägen nachgegangen¹⁷. (A svéd királynak is abban az időben, amikor még győztes volt, bőségesen juttattak dicséreteket és próféciákat, hogy micsoda csodaember, s hogy ő fogja az új lutheri monarchiát a földön megteremteni. Mint ahogy a kálvinisták előtte pedig Frigyes királyukkal (mintha ő az új Salamon lenne Psal.72.) képelték ugyanezt, és szégyenteljesen félrevezették egymást. Az egészből semmi nem lett, nem is lesz, s nem is lehetne, mert mindegyik oldal csak a saját véleményét és számítását követte). Hogy Permeier terveinek a gyújtópontjában miért éppen a német-római császár áll, azt már az *Error Triumus* tárgyalása során kifejtettük.

4. Több helyen is hangsúlyozta, hogy Krisztus küldöttének földi uralkodásáról van szó (letzten Herligkeit des Königreichs Christi auff Erden¹⁸) De maga is tudta, hogy nem egyszerű dolog elmagyarázni ezeket a dolgokat, mint ahogy egyik (kiadatlan) röpiratának a címe is jelzi ezt, valószínűleg annak a vitának az eredményeként, amely Permeier és egy bizonyos Petro Schneller lüneburgi jogász között zajlott 1631-ben: Beweiß das das immerwährende Königreich JESU CHRISTI nicht aus oder von diser Welt, sondern von Gott aus dem Himmel seye. Buchstab-kurtze Disputats: oder Discurs-verfaßung vom rechten Verstand des Königreichs JESU CHRISTI Ob vnd wie solches geist: oder leiblich inner: oder eußerlich, von vnden oder oben her, das ist, von dieser Welt, oder von Gott aus dem Himmel seye. Item auff welche Zeit daßelbige auff Erden anzurichten in heiliger schrift eigentlich versprochen worden. Zwischen Petro Schnellern Juris-utriusque-Doctori zu Lutherischen Luneburg. Vnd Joanni Permeiern

¹⁶ B17a III3a

¹⁷ Uo.

¹⁸ (Johann Permeier): Buchstab - Kurze Disputats, In R. van DÜLMEN: Prophetie und Politik, 450.

general-reformations-director von Calvinischen Embden beschehen 1631.¹⁹ (Annak a bizonyítása, hogy Jézus Krisztus örök királysága nem ettől vagy ebből a világból, hanem az égből ered. Rövid disputa vagy diskurzus Jézus Krisztus királyságának a helyes felfogásáról, hogy az szellemi vagy testi, belső avagy külső, fentről vagy lentől, ettől a világtól avagy az égből való-e. S hogy ugyanez mikor valósul meg a földön, ahogy ezt a Szentírásban is megígérték).

5. Szinte kínosan került a világvége pontos idejének a témáját, vagy talán nem is tartozott ez a fő problémák közé nála. Maga az ezer év kifejezés is csak egyszer fordult elő a levelezésben, amikor Beringernek azt fejtette ki, hogy nem kell az ezeréves birodalomról való elméletet elvetni. Ismerte Alsted és Mede műveit, de semmiféle kommentárt nem fűzött például az Alsted által megadott világvégedátumhoz (1694), bár Dobricius *Zeiterinner* című könyvéhez a következő megjegyzést tette: Die Jahrrechnung aber hat er zwar nicht so genaw getroffen, welches auch andern widerfahren ist, vnd mehr einem Göttlich als Menschlichen Vermögen²⁰.. (Az év kiszámolását azonban nem találta el olyan pontosan, ez már másokkal is előfordult, s inkább isteni, mint emberi képesség). Láthatólag nem kívánt ebbe belemenni, inkább úgy vélte, hogy a bizonytalanság biztos talaján állva csak a közeljövőt nevezi meg a pusztulás idejeként. Egyetlen egyszer fordult elő egy gyanús megjegyzés, ahol arra enged következtetni, hogy a vég a következő évre várható: Gott mit seinen Zorngerichten beforderist auf dem Evangelischen Theil in Teutschland sehr starck zum Ende eile, diweil fast aller orten des Verderben nie größer gewesen dann an ietzo, vnd scheint das es dises vnd nechstfolgendes Jahr sammentlich wie man sagt, die letzte Öhlung bekommen werde, damit hernach das Tantzen darinnen aufhöre²¹ (Isten a haragbíróságaival Németország evangélikus részében is erősen a vég felé siet, merthogy a romlás soha nem volt a mostaninál nagyobb. Úgy tűnik, hogy ebben vagy a következő évben az utolsó kenet következik, s a tánc abbamarad). Hasonlóan bánt azzal a problémával is, hogy meddig tart az „ötödik monarchia”. A chiliaszták körében az Apokalipszis 20-ban szereplő ezer évet inkább egy tökéletes számnak vették, s nem használták szó szerinti értelemben (ld. Paul Egard lutheránus lelkész esetét, aki az ezeréves birodalom beköszöntését 1625-re tette, s a tartamát durván négy évre határozta meg²²). Permeier erre sem ad semmilyen információt, hogy az ezer évet hogyan kell nála érteni.

6. Minden szokatlan időjárásbeli (természeti katasztrófák), asztrológiai jelenség (új csillagok felfedezése, üstökösök feltűnése), a normálistól eltérő viselkedésforma állatoknál és embereknél egyaránt izgatta, ezeket kiterjedt levelezése és az udvarban való járatossága révén szorgalmasan gyűjtötte. Véleménye szerint ezek Isten haragjának a jelei (Zornzeichen), melyek most majdnem minden helyen egyre gyakrabban mutatkoznak, ezekből látható, hogy sich Gott

¹⁹ Uo.

²⁰ 1644-es katalógus 24. tétel

²¹ B17a III4f

mit seiner Rach gewaltig mercken lest, vnd Ihme Glauben auff Erden zumachen, seinen Wunder-Arm von newem zum höchsten erhoben hat²³. (a bosszúálló Isten most nagyon is észrevéteti magát, hogy hitet terjesszen a Földön, és most felemelte legmagasabbra a csodakezét). Éppen elég csoda történik az országban, ezek bűnbánatra kellene hogy buzdítsanak, de ezek értői és jóra való megfigyelői kevesen vannak²⁴ - folytatta egy másik levelében. Csak egy-két példát emelnék ki a levelezésből a fentiekre. Állatok tömeges pusztulásáról írt neki Grammendorf²⁵, Andreas Detri egy merseburgi asszonyról számolt be, aki szörnyalakat látott, mely egy róka, egy kutya és egy farkas alakjában jelent meg, három-négy ajtón keresztül is képes volt bemenni, s a birkákat megsebezni. Berlinben karácsonykor tűz²⁶, máshol pedig vér esett az égből, avagy vér fakadt a földből²⁷. Breslauban az egerekről elnevezett tóban reggel hattól estéig egy gyönyörű vörös ruhadarab látható, s ha egy hordóval kifogták, csurgó vérré változott, ezt akár ezer ember is bizonyíthatja²⁸ - jelentette Wilhelm Schwartz. Nagy érdeklődést keltett a baráti körben az a Grammendorf által feljegyzett magdeburgi eset, ahol egy tudatlan és néma cselédlánynak jelenései voltak, visszanyerte a hangját, s különféle bibliai helyeket sorolt fel, ezeket a mellette levő pap összegyűjtötte, Grammendorf pedig elküldte Permeiernek²⁹. Az asztronómiáról szólva úgy vélte az osztrák, nem lehet tagadni, hogy az bizonyos fokig helyes, s valami haszna is van, hiszen ha egy új jel megjelenik a Napon, a Holdon, a Csillagokon, annak mindig különös hatása van - írta Anna Maria Breunernek, aki azt kérdezte tőle, hogy mit tartson a rengeteg prognosztikáról. Permeier olyan tapasztalt csillagászokkal példálózott neki, mint Tycho Brahe, Kepler vagy Johann Dobricius, akik a csillagok állása alapján megjósolták a mostani háborút is. De a mai félművelt és tapasztalatlan csillagjósok nem képesek arra, hogy ezeket a jeleket összevegyék a prófétai bizonyítékokkal, ezért nem is lehet bízni bennük³⁰. Egy üstökös felbukkanása mindig alkalmas levéltéma: Das ein newer Comet oder sonst besonderer Stern sich über der Stadt Rom sehen laße soll von etlichen Cardinälen hieher berichtet worden sein³¹ (hogy egy új üstökös vagy egy különös csillagot láttak Róma felett, állítólag ezt jelentette itt néhány kardinális), küldte a hírt Johann Crellnek Berlinbe.

²² J. WALLMANN: Reich Gottes, 116-117.

²³ B17a III4b

²⁴ B17a III4n

²⁵ B17a III2h

²⁶ Uo.

²⁷ B17a III4p

²⁸ B17a III5a

²⁹ B17a III4m

³⁰ B17a III3a

³¹ B17aIII2d

7. Már Permeier életének a felvázolásakor látható volt, hogy egészen pontosan dátumhoz köthetően mikortól tekintette önmagát prófétának. Míg a berlini éveiben ebbe olyannyira beleélte magát, hogy a huszonnégy bölcs kiválasztásáról is gondoskodott, akik őt, Permeiert, Krisztus helytartóját az uralkodásban támogatni fogják, addig a bécsi évek alatt ezt a szerepet a háttérbe tolta, bár soha nem mondott le róla igazándiból, és a frankfurti éveiben szinte mániákussá vált. Mint Isten által megvilágosodott egyén, teljesen alkalmasnak tartotta magát arra, hogy prófétikus szövegeket magyarázzon: Was aber den gehaimen Verstand oder Offenbarung Gottes anlangt, der ist in ainer wie in der andern Sprach gleich Cräftig, vnd wer einen Prophetischen Geist hat, kan auch souil die Prophetischen Schrifften recht judiciren vnd appliciren, in welchen ex: vnd applicationen Ich Mich doch alzeit befließen.³² (Ami Isten kinyilatkoztatását vagy titkos megértését illeti, ez minden nyelven egyformán erős, s aki prófétai szellemmel rendelkezik, maga is jól meg tudja ítélni a prófétikus írásokat, mely tisztázásban és hajlandóságban én mindig szorgalmas voltam).

Nemrég idéztük Haase dolgozatát a chiliasmusról, ebben ő említett egy Paul Gräbner nevű szerzőt. Érdekes hasonlóságok figyelhetők meg Gräbner és Permeier felvetései között: Gräbner is az erőskezű német-római császárban hitt, aki minden népet leigáz és egy uralom illetve egy vallás alatt egyesít, mely uralkodás a legitimációját szintén egy általános zsinaton nyeri³³. Természetesen felvetődik a kérdés, hogy ismerte-e Permeier a Gräbner-féle *Prognosticon*-t. A levelezésben nem találtuk ennek nyomát, de az 1644-es katalógusban szerepel a mű: *Pauli Grebneri von Schneeberg conjecturn oder Außlegungen deß obgedachten fürtrefflichen Wundersterns so An: 1572. im Theil Mitternachts erschienen ist, welchen etliche Gelehrte gleichsamb für das Zeichen deß Menschen Sohns gehalten, vnd auch daran nit gefehlet haben.*³⁴ (Paul Grebner von Schneeberg magyarázata a kiváló csodacsillagról 1572-ből, mely részben éjjel jelent meg, s amit néhány tudós az Emberfia jelének tartott, s ebben nem is tévedtek). Permeier azonban nem utalt arra, hogy Gräbnerben eszmetársat fedezett volna fel, inkább a szerző stílusának a homályosságát emelte ki.

Ha össze akarjuk foglalni Permeiernek az 1638 előtti chiliasmusát, akkor a következőket mondhatjuk: igen különböző forrásokból táplálkozó, jövőbeni várakozásokra vonatkozó, de még ki nem kristályosodott gondolatok egyvelege. A forrásokat illetően egyaránt támaszkodik ó- és újtestamentumi könyvekre, így Dániel könyvének a 7. fejezetére, Ezsdrás 4. könyvére (Daniel Cramer ez utóbbit felvette az 1620-as Luther-Biblia kiadásába³⁵), a János Jelenések könyvére, és egyéb prófétai írásokra. Ha a többi forrást vesszük szemügyre, elsősorban a

³² B17a III5t

³³ R. HAASE: Das Problem des Chiliasmus, 80.

³⁴ 1644-es katalógus, 26. tétel

³⁵ J. WALLMANN: Reich Gottes, 111.

levelekben is megemlített különféle próféciák, prófétikus röpiratok tartalma szűrődik le Permeier laikus megnyilvánulásaiban (s ide tartozik Meerbotius is), mintsem a tudósok (Coccejus, Mede, Alsted) által képviselt filológiai és összehasonlító analizisek. Levelezőpartnereit nem terheli nehézveretű teológiai érvelésekkel, hanem inkább a kor hangulatától amúgy elválaszthatatlan eszkatológikus várakozásokat próbálja chiliasztikus keretekbe illeszteni.

Vnpartheyische CENSVR,
Vnd ferrer nachrichtliche Bedencken vber
Herrn IOANNIS HEINRICI BISTERFELDII
Fürstlich Siebenbürgischen Theologi &c. Explication der Göttlichen
Vision bey dem H. Propheten Daniel am 7. Capitel.

**Von des Menschen Sohn/ vnd obersten
Gerichts-Heyligen auff Erden.**

Welche Auflegung in specie sich referirt auff den 24. Aphorismum oder Articul in dem Buch Sententia Definitiva Heinrichi Meerbotii, Gedruckt zu Brantfurt am Maan (oder Hanaw) Anno 1632. vnd 33. im Teutschen Exemplar (so dem König auß Schweden vnd protestirenden Reichs-Ständen im Teutschland bedieirt) pag. 70. vnd im Lateinischen (so dem Schwedischen Reichs-Canzler bedieirt) pag. 77. in 2.

**Nach deren Anleytung die gewisse Prüf: vnd
Aufsündigmachung in 3. Schrifft-harmonia sehr nöthig vnd nutzlich ist;**
Ob der darinnen beschribne Gerichts-Confessus Dan: 7. (so sonst judicium Parris; Item iudicium Spiritus Altissimi 4. Esdr: 12. Esa: 7. &c. nominirt: vnd also à iudicio Filii extremo Apoc: 20. distinguiret wird /) eigentlich auff den jüngsten Tag / oder gegenwertige trübsteiligste Zeit Dan: 12. zuverstehen: vnd darstellt die jünge Erlohung weiche Christus Luc: 21. durch Weynah: vnd Aufrichtung des Götlichen Königreichs vom Himmel Dan: 2. den selbigen vererbtet zuverhoffen?

Item; Ob vnter dem intitulirten FILIO HOMINIS (welcher sonst auff den Göttlichen Geist-Löwen 4. Esdr: 12. das ist / auff den Löwen vom Stamm Juda Apoc: 5. vnd nicht irdischen Wald-Löwen vom Witternachte applicirer wird) ein gewisses subiectum individuum zur Götts-Königlichen Präsidentschafft im beschribnen Rath seiner obersten Gerichts-Heiligen verstanden werde / weiche die absonderliche Ptenpotenz im Namen vnd an sua Christi von Gott vorbestaltten sey?

Sinnpe/ was solchem FILIO HOMINIS (oder Ke-bar-Endsch Menschen-Sohn) für absonderliche Qualitäten vnd Zeichen zu seiner gewissen Erkändnuß vnd Legitimation, in heyliger Schrifft attribuiret werden.

**Zu gemeinem Behelff der werthen Christenheit vnd aller Welt/ zu
öffentlicher Drucks-publication befördert**
Anno M. DC. XLIV.

A nézeteiben azonban lassú változás következett be. A probléma nem hagyta nyugodni, s már egy 1638-as levelében jelezte, hogy Christoph Scultetus stettini evangélikus teológussal vitát folytatott a *Sententia Definitiva* kapcsán, illetve meg lehet említeni a *Clavis Apocalyptica*-hoz írt jegyzeteit is. Ezek megjelenéséről nincs tudomásunk, viszont 1644-ben tényleg kijött egy műve erről a témáról, és ebből már sokkal pontosabb képet nyerhetünk Permeier megváltozott chiliasmusára vonatkozólag. A címlap rendkívül hosszú szöveget foglal magába, melynek egy rövidített

változatát közöljük itt: *Vnpartheyische CENSVR, Vnd ferrer nachrichtliche Bedencken vber Herrn IOANNIS HEINRICI BISTERFELDII Fürstlich Siebenbürgischen Theologi &c. Explication der Göttlichen Vision bey dem H. Propheten Daniel am 7. Capitel. Von des Menschen Sohn, vnd obersten Gerichts-Heyligen auff Erden. ... Zu gemeinem Behelff der werthen Christenheit vnd aller Welt, zu öffentlicher Drucks-publication befördert Anno M.DC.XLIV.*³⁶

³⁶ A mű két példányát Wolfenbüttelben a következő jelzetek alatt sikerült megtalálnunk: HAB 189.61 Theol.(2) és a 251.14 Theol.(4). Azóta Stuttgartban is kezünkbe került egy, melynek jelzete: WLB Theol.qt. 1380. Ezenkívül Kvacsala János is említést tett egy boroszlói példányról ld. KVACSALA János: Az angol-magyar érintkezések történetéhez (1620-1670), In Századok, 1892. 793., sőt, Szilágyi Sándor ugyanennek a címlap

A címben jelzett Johann Heinrich Bisterfeld, német teológus, tudós és politikus, 1606-ban Nassauban született. Herborni teológiai tanulmányok, angliai és svájci peregrináció, s rövid herborni illetve leydeni tanárkodás után érkezett Erdélybe Johann Heinrich Alsteddel és Ludwig Piscatorral 1629-ben, hogy a gyulafehérvári főiskolát rangos intézménnyé tegye európai társai közt. Ettől kezdve, bár voltak kísérletei Erdély elhagyására, élete végéig a Rákóczi-család és az akadémia szolgálatában állt.

A korabeli Európában egyáltalán nem ismeretlen személyiségről van itt szó. Bisterfeld 1638-tól kezdve jelentős diplomáciai szerepet vállalt a Rákócziak politikájában, elsősorban a nyugati szövetségi tárgyalásokban. De nemcsak a francia, svéd és német politikusokkal folytatott levelezése, hanem a tudós és a teológus kapcsolatrendszere neves és elismert kortársaival is figyelmet érdemel, melyet elsősorban az 1639-ben Leydenben megjelent, szociniánusok ellen íródott teológiai művének köszönhetett. Írói-pedagógiai munkássága az 1640-es években teljesebben ki, művei sorra jelentek meg a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában, diplomáciai tevékenysége sem hagyott alább, egy méltatója egyenesen a fejedelemség külügyminiszterének nevezi. II. Rákóczi György trónra kerülése után talán még jobban számított a német tudós tapasztalatára, mint I. Rákóczi György, de ennek ellenére lassan visszavonult a közügyektől. Az 1650-es évek elején a kulturális élet Johann Amos Comenius megjelenésével vált érdekesebbé, ám a két ember addig baráti kapcsolata a Drabik-jóslatok kapcsán megromlott, s Bisterfeld keserűségét csak fokozta kedvenc tanítványának, Rákóczi Zsigmondnak a halála. Maga is egyre több betegséggel küzdve 1655. februárjában halt meg Gyulafehérvárott³⁷.

Bisterfeld legfontosabb teológiai műve a Permeier által forrásként és indítékul szolgáló *DE VNO DEO, PATRE, FILIO, Ac Spiritu Sancto, MYSTERIUM PIETATIS, contra IOHANNIS CRELLII, Franci, DE VNO DEO PATRE, LIBROS DVOS, Breviter defensum. LVGDVNI BATAVORUM, Ex Officina Elseviriana, Ao. 1639.*, mely a korabeli Európában igen nagy visszhangot váltott ki az unitáriusok által egyik legjobb teológiai alapvetésüknek, és megcáfolhatatlannak tartott Johann Crellius-mű (*Iohannis Crellii Franci. De Uno Deo Patre, Libri duo, Racowiae, Typis Sebastiani Sternacii, Anno Christi 1631.*) szellemes elutasítása miatt. A megbízást a Crellius-könyv ellen még állítólag Johann Heinrich Alsted kapta I. Rákóczi Györgytől, aki az antitrinitáriusokkal való elméleti leszámolást rendkívül támogatta, majd Alsted halála után Bisterfeldnek jutott ez a feladat. 1639-ben a propagálhatóság

fotóját is közli, mint Bisterfeldtől származó iratot ld. SZILÁGYI Sándor: I. Rákóczy György, 325. Ez a példány ma is a Wroclawi Egyetemi Könyvtárban található, még mindig Bisterfeld neve alatt. A jelzete: WEK 346528.

könnyebbsége miatt a híres leydeni Elsevir-nyomdában jelent meg a könyv a fejedelem támogatásával.

Permeiert az antitrinitáriusok elleni argumentáció is izgatta, mégis egy egészen más dolog ragadta meg a műben a figyelmét, mégpedig Bisterfeld elemzése Dániel könyvének a 7. fejezetéről (Látomás a világbirodalmakról). Alstednek a *Diatriben*-ben bemutatott chiliasmusa hatással lehetett a fiatal tanárra, hiszen például a *DE UNO DEO*-ban szintén meg lehet találni a chiliasmus nyomait, mégpedig igen erős Habsburg-ellenességgel párosulva. Ebben a részben azt az eseményt értelmezi Bisterfeld, amikor a hatalom átadatik az Emberfiának, hogy leszámoljon a negyedik monarchiával. Chilizta érvelése amellet szól, hogy az Emberfia nem lehet Krisztus. Permeier közli az adott fejezetet előbb latinul, aztán a német fordítását. Az *Vnpartheyische Censvr* első, nagyobbik felében Permeiernek a Dániel-látomáshoz és a Bisterfeld-magyarázathoz fűzött kommentárja található, ezt követi három levél, Permeier küldte néven nem nevezett ismerőseinek a fenti tárgyban 1643-1644-es keltezéssel, s a művet egy függelék zárja, ahol a szerző negyvenkét pontban a témához illeszkedő irodalmat ad meg.

Az első rész után egy rövid utószóban (Beschluss)³⁸ határozza meg, hogy mi is volt a célja az *Vnpartheyische Censvr*-ral: az indítékot a megírásához Bisterfeld könyve szolgáltatta, s már három éve kész van a kézirat (1641), de eddig nem vettek róla tudomást. Próbálta ő már korábban is kiadatni, erről így ír: Ich will ehist einen Extrakt aus den gelehrten, weitsehenden Theologi Johannis Bisterfeld in Siebenbürgen wider den besonders bei den niederländischen Arminianern inkomparabel existimierten sozinianischen Crell (welchen ich noch 1629 zu Racow, als ihm damals sein Haus abgebrannt vnd er selber kaum errettet, auch über wenige Jahre hernach verstorben vnd ihre Sozietätsschul, wie ich gehört, zerstört worden, persönlich gekannt) ediertem Buche de uno deo patre hier drucken lassen, so zur Erläuterung des Danielischen Vision Kap. 7. sehr dienlich sein wird³⁹ (Éppen egy kivonatot szeretnék kiadatni a tudós és széles látókörű erdélyi teológus Bisterfeld művéből, aki a különösen a holland arminianusoknál párhuzamosan ható szociniánus Crell (akit én annak idején, 1629-ben Rakowban, személyesen is megismertem, éppen amikor a háza leégett, és magát is alig tudta kimenteni, majd néhány évre rá meghalt, s ahogy hallottam, a társaságát is szétrombolták,) *De uno deo patre* című könyve ellen írt, s mely kivonat a dánieli vízió 7. fejezetének a magyarázatához igen hasznos lehet). Mivel Bisterfeld fejedelméről naponta jöttek a hírek (értsd Rákóczinak a háborúba való bekapcsolódásáról), s ezeket a „fama”-kat újra összefüggésbe hozták a szabadítói és béketeremtő szereppel, szükségét érezte a principal: oder Haupt-Vrsachen gegenwertiger vnd noch bevorstehender grossen Veränderung (a jelenlegi és még

³⁷ Még ma is az egyetlen hosszabb méltatás Bisterfeldről: KVACSALA János: Bisterfeld Henrik János élete, In Századok, 1892. 447-478, 544-577.

³⁸ (Johann Permeier): *Vnpartheyische CENSVR*, 52.

³⁹ Idézi T. WOTSCHKE *Die Polnischen Brüder*, 20.

előttünk álló nagy változás alapvető és fő okainak a megmagyarázását) a Szentírás alapján, mégpedig a bibliai próféciaák összevetésével és egymásra vonatkoztatásával. Christus, als der Bar-AEénosch selber kompt, vnd mit seinem Reich Dan.2&7. das Römische Reich gantzlich zerbricht: dagegen aber mit seiner Herrschafft die gantze Welt erfüllen wird. Welches ob es nun bald, oder erst am jüngsten Tag zugeschehen von Gott verordnet, eben das Thema vnd qvaestio dieser materi ist⁴⁰ (Krisztus, mint Bar-AEénosch maga jön el, és a birodalmával teljesen szétzúzza a római birodalmat, s uralmával az egész világot betölti. Hogy ez hamarosan vagy először az utolsó ítélet napján fog megtörténni, ez a témája és kérdése ennek az anyagnak). Permeiernek szándékában állt Bisterfelddel vagy más kálvinistákkal is a kapcsolatot felvenni, vitákat és ellenvéleményeket provokálni, melyeken keresztül a dolog mindenki hasznára tisztává kell, hogy váljék. Nem elég a tudomásul nem vétel vagy a gúnyolódás, mint ahogy egyesek teszik (wir Lutheraner zwar ermelte reformatos ... sehr verspotten), ezért várja el az (evangélikus) teológusoktól, hogy világosan kifejtsek az álláspontjukat, de eddig ez nem történt meg⁴¹. Erős kritikával illette saját felekezetének a képviselőit, amennyiben nem vesznek példát a kálvinistákról, akik az egyházuk megreformálásába kezdtek, szemben a lutheránusokkal wir nicht nur kein Verbesserung vnsers elenden Zustands zusuchen begehren, sondern auch andere die es für vns suchen wollen, daran fürsetzlich hindern⁴² (a nyomorúságos állapotunknak nemhogy a jobbításán fáradoznánk, hanem még azokat is megakadályozzuk ebben, akik ezt helyettünk megtennék). Pedig a reformátusok nemcsak a megújulásban, de a Szentírás megértésében is a lutheránusok előtt járnak (die Zeugnissen in heyliger Schrift viel besser vnd genawer dann wir vnsers Theils geprüft)⁴³. Ezért kell megbecsülni az olyan szerzőket, mint Meerbotius, Coccejus, Bisterfeld és a *Clavis Apocalyptica* írója, mert hasznos fényként és útmutatóként (nutzliches Licht vnd Wegweiß) szolgálnak minden pártosságuk ellenére⁴⁴.

Nehézséget két akadály is okoz a próféciaák megértésénél: az egyik, hogy ezek a Bibliában nem egy könyvben találhatóak, hanem mindenhol elrejtve egy-egy darab, s ezeket a titkos kincseket csak keveseknek sikerül előásni. A másik, hogy a kommentátorok sokszor olyan értelmet is tulajdonítanak a szövegnek, sőt maguktól kitalálnak olyan dolgokat, amelyek a Szentírásban benne sincsenek⁴⁵. Mindenesetre ő, Permeier úgy érezhette, hogy ezeket az akadályokat leküzdötte, mert három bibliai könyv (Dániel, Ezsdrás 4. és János Jelenések) alapján annak a

⁴⁰ (Johann Permeier): Vnpartheyische CENSUR, 57.

⁴¹ Uo. 54.

⁴² Uo. 56.

⁴³ Uo. 61.

⁴⁴ Uo. 58.

⁴⁵ Uo. 63.

bizonyításába kezdett, hogy hamarosan nagy változás fog bekövetkezni, s ennek a lényege az ún. első feltámadás lesz, amikor a földön megvalósul egy birodalom, melyben a kiválasztottak fognak uralkodni egészen az utolsó ítéletig. A birodalom élén nem Krisztus fog állni, hanem egy ember, akit Krisztus jelöl ki erre a feladatra. De nézzük, hogy a fentebb megadott pontok alapján hogyan módosul a kép:

Az ezeréves birodalomra vonatkozóan a következőket írta Permeier: Diese lebten vnd regierten mit Christo tausent Jahr. Die anderen Todten aber wurden nicht wider lebendig, biß das Tausent Jahr vollendet wurden. Diß ist die Erste Aufferstehung. (NB. Nicht die geistliche, so allen Ausserwählten gemein vnd nothig, sondern die Leibliche, so den berührten Blutzegen oder Martyrern besonderbar) seelig ist der vnd heylig, der Theil hat an der Ersten Aufferstehung. Vber solche hat der Ander Todt keine Macht, sondern sie werden Priester Gottes vnd Christi sein, vnd mi ihm regieren tausent Jahr. NB. Diese tausent Jahr, seind ein von Gott bestimbter Termin deß triumphirenden Königreichs Christi vnd seines heyligen Volcks auff Erden. ... Es haben aber solche tausent Jahr deß Regiments Christi vnd seiner Heyligen Ertz-Cardinaln, keineswegs in vorigen Zeiten angefangen, wie die alt-tradirtten irrige Glossen solche determiniren: sondern wie es der Heylig Text in der Bibel für sich selber klärlich besaget, vnd mit andern Zeugnissen richtig concordiret: nemblich, daß sie erst noch zukünfftig, nach vberwundenem vnd gestürtztem Antichrist vnd seines Anhangs, anfahren werden⁴⁶. (Krisztus mártírjai ezer évig éltek és uralkodtak együtt Krisztussal. A többi halott azonban nem lesz élő egészen addig, míg az ezer év be nem teljesedik. Ez az első feltámadás. (NB. Nem a lelki, ahogy az az összes kiválasztottnak közös és szükséges, hanem a testi, amely az érintett vértanúknak és mártíroknak különös) boldog és szent az, akinek része van az első feltámadásban. Őfelettük nincs a halálnak hatalma, hanem Isten és Krisztus papjai lesznek, s vele fognak ezer évig uralkodni. NB. Ez az ezer év Krisztus győzedelmes egyházának és szent földi népének Isten által meghatározott ideje. ... De Krisztus seregének és szent kardinálisainak az ezer éve semmiképp nem az előző időkben kezdődött, mint ahogy a régi hagyományos téves glosszák illet állítanak, hanem mint ahogy a szent szöveg a Bibliában maga is tisztán mondja, s más bizonyítékokkal is jól megegyezik, először csak a jövőben, mégpedig az Antikrisztus és híveinek a bukása és legyőzése után fog elkezdődni).

Permeier tehát világosan beszél az első és a második feltámadásról, s Krisztus három eljöveteleéről. Krisztus első eljövetele maga a megszületése volt (da sein Reich allein im Geist zuherrschen angefangen). A harmadik eljövetele egyben az utolsó is, amikor a mű beteljesedik, amikor Krisztus személyesen bíraskodik az utolsó napon (seine allgemeine persönliche Endgericht am letzten Tage). De ezt nem szabad összekeverni a köztet vagy második eljövettel (gegenwertiger anderer Zukunfft), amikor a special-Verheissung wegen leiblicher Auffricht- vnd Triumphierung deß Reich der Heyligen Gottes (a különleges ígélet Isten szentjei birodalmának a felállítására és győzedelmére megvalósul). A második eljövétel azonban nem személyes megjelenése Krisztusnak, hanem egy általa küldött és felszentelt *filius hominis* fogja

⁴⁶ Uo. 21-22.

a birodalmat vezetni. A béke birodalmában csak a kiválasztottak, szentek, mártírok vehetnek részt, akik, ha már meghaltak, feltámadnak, s akik élnek, azokat nem érinti a halál. Vagyis Permeier testi, a földön megvalósuló feltámadást remél az ezer év kezdetén.

Témájának az alátámasztására és egyben illusztrálására egy negyvenkét pontban összeszedett listát adott meg könyve legvégén ezzel a megjegyzéssel: sampt etlichen neuen Visionen vnd Vaticinien, so dieser Meynung oder Muthmassung beystimmen (néhány vízióval és jóslattal együtt, amelyek ezt a véleményt vagy feltételezést támogatják). A listán sok olyan röpirat és mű szerepel, amelyek már korábban, az 1638-as levelezésben is feltűntek, illetve fordítva is igaz, több ott ajánlott irodalmat nem vesz föl erre a jegyzékre. Sajnos a terjedelmi keretek nem engedik ennek a könyvjegyzéknek az elemzését, azt a megállapítást viszont igen, hogy a Permeier által olvasott és ismert prófétikus-apokaliptikus irodalom jóval szélesebb alapokon nyugodott, mint azt a levelezésanyag sejtetni engedte.

Összehasonlítva a korábbi nézeteivel, letisztultabb, tudományosabb (filológiára építő) és határozottabb körvonalakat mutató chiliasmust képvisel az 1644-es művében, s ezzel közelebb került Medehez és Alstedhez, mint pár évvel azelőtt. Emlékezzünk az Alsted-féle részleges feltámadás elvére (vagyis Alsted a végső és általános feltámadás előtt feltételezett egy olyan feltámadást, amely testben történik, tehát nem spirituálisan, és nem fog mindenkit érinteni, csak a kiválasztottakat, mégpedig az ezeréves birodalom kezdetével), egészen hasonlóan gondolkodott erről Permeier. Ugyanakkor, mint ebből a katalógusból is látható, a korabeli prófétikus-apokaliptikus (röp)irodalomnak továbbra is nagy a súlya, a megadott 42 tételből durván a fele ide sorolható. Ezek többnyire asztronómiai megfigyelésen alapulva (üstökös feltűnése az égbolton) jósolnak nagy változásokat a világban. A császár vezetésével létrejövő békebirodalom gondolata háttérbe szorult egy meg nem nevezett, de valószínűsíthető próféta javára. A leírás szerint a testileg gyenge (kranck oder schwach) ember nem az erejével tűnik ki, hanem jóra valósságával, Dávidot tekinti példaképének, és ihr Vertrawen nicht auff sich selbs, oder andere Creaturen, sondern allein auff die Macht ihres Schöpffers setzen, vnd sich nach dessen Gebott mit willigem Gehorsamb regulieren, auch sich an seiner Gnad benügen lassen, vnd kein besondere Eygenheit in Hochheit, Ehr vnd Reichthumb affectiren⁴⁷ (a bizalmat nem magába és nem más teremtményekbe, hanem egyedül a Teremtő hatalmába helyezi, és az Ő törvényei szerint él engedelmesen, az Ő kegyelmére hagyatkozik, és nem törekszik különleges dolgokra sem a tisztség, sem a tisztelet, sem a gazdagság terén), mindez megengedi azt a következtetést, hogy Permeier magára gondolhatott. Érdekes hangsúlyeltolódás figyelhető meg a vallásegysítésre irányuló törekvéseiben: reformjaik és

⁴⁷ Uo. 12.

újításai miatt pozitívan viszonyul a reformátusokhoz, és példavételre figyelmezteti az evangélikusokat, ezek új elemek az az unió felé való útkeresésben, s nem tartjuk kizárhatónak, hogy ebben, valamint a Duryval és Hartlibbel való tárgyalásokban az olvasott chiliazta műveknek is jelentős szerepe lehetett. Végül talán nem hasztalan, ha összefoglalásként itt áll egy táblázat Meerbotius, Bisterfeld és Permeier műveiből arra vonatkozóan, hogy az adott Dániel-fejezetben miben tértek el a nézeteik:

<p>(Henricus Meerbotius): SENTENTIA DEFINITIVA 1633.</p>	<p>IOH. HENR. BISTERFELDII. DE VNO DEO 1639.</p>	<p>(Johann Permeier): Vnpartheyische Censvr 1644.</p>
<p>XXIV. Art. A dánieli látomásban <u>nem Krisztusról</u> van szó, mert:</p>	<p>A dánieli látomásban <u>nem Krisztusról</u> van szó, mert:</p>	<p>Teljesen igaz, hogy a Dán,⁷ <u>nem Krisztusról</u>, hanem egy másik személyről beszél. Lehetősége, hogy egy más személy Krisztust az ő hivatalában képviselni tudja? Krisztus maga válaszol igennel az Apok,12-ben: („<i>az asszony fiúgyermeket szült, aki vasvesszővel fogja legeltetni a népeket mind. A gyermek elragadtatott Istenhez, az ő királyi székéhez</i>”).</p>
<p>a szövegben egyértelműen a szent népé lesz a hatalom, míg Krisztus visszatérése s az utolsó ítélet után már semmilyen hatalom nem lesz a Földön, és minden földi dolog véget ér.</p>	<p>ő úgy jön, mint egy Emberfia. A szövegben a négy monarchiáról van szó, ahol a negyedik az utolsó a Földön, melynek megsemmisítése után a szent nép fog uralkodni. Krisztusnak pedig az Atya már a mennybemenetele után átadta az uralkodást, tehát ő nem lehet az Emberfia. A szent nép uralkodása egy jövőbeli és a Földön megvalósuló esemény lesz.</p>	<p>De semmi estre sem Konstantinus császár leszármazottja lesz ez a fiúcska, mint a <i>Clavis Apocalyptica</i> szerzője állítja, sem egy istenfélő király vagy fejedelem, ahogy Bisterfeld mondja, sőt lehet, hogy ez a személy társai szemében nem lesz elég előkelő születésű, mígnem tetteivel be nem bizonyítja elhivatottságát.</p>
<p>A negyedik vadállat elpusztítása után egy új, földi hatalom fog következni.</p>	<p>Az Emberfiát úgy vezetik oda az Öregkorúhoz. Ez a mozzanat ellenkezik egyrészt Krisztus személyével, másrészt hivatalával. Őt nem vezethetik, illetve maga is meg tud mutatkozni, amikor akar.</p>	<p>A Krisztus által küldött személy mintája Dávid, aki legyőzte Góliátot, s akinek saját királya Saul sem hitt, ezért meg kellett halnia. Dávid e késői követője nem lesz ismeretlen, sőt, jól ismert lesz mindenhol, s az isteni rendelkezéseket ő fogja nyilvánossá tenni.</p>
<p>A szövegben az áll, hogy az Emberfiát az Öregkorúhoz vezetik, míg Krisztus éppen tőle jön (tehát az Emberfia nem lehet Krisztus).</p>	<p>A birodalom a szent népnek adatik, nem pedig egy személynek. Ezért az Emberfia egy istenfélő király lesz, aki végezni fog az ellenséggel.</p>	<p>Bisterfeld a szöveg alapján nem tudja bebizonyítani, hogy királyról lenne szó, csak azt, hogy nem Krisztusról.</p>
<p>A negyedik birodalom (negyedik vadállat) barátságtalan és kellemetlen, melynek elpusztításához az Emberfia szükséges (aki alkalmas ilyen cselekedetre), s aki emberségével és jó akaratával minden népet és birodalmat magához láncol.</p>	<p>A birodalom átadásának módja ellentmondana Krisztus hatalmának, hiszen neki már van birodalma. Egyébként a bibliai szövegben Krisztus egyéb nevei sincsenek megnevezve, úgy mint a Ben-Adam vagy a Bar-enósch, ezzel szemben az a megnevezés szerepel, hogy Ke-bhar enósch, ami „emberfia”-t jelent.</p>	<p>Az Emberfiának Krisztustól kell jönnie, tőle kell a parancsot kapnia, vele igaz közösségben és egyesülésben kell lennie ahhoz, hogy a kételkedőket meggyőzze. Ez a személy pedig az lesz, aki Krisztus napját előre meglátta, s tőle az apostoliságot elnyerte.</p>
<p>Ez az esemény most fog megtörténni, vagyis Isten a megfelelő időben kifog választani egy hőst a mű végrehajtásához.</p>	<p>Vagyis Krisztus első és harmadik testi eljövele között lesz egy második, amikor egy ún. Vice-Christo, mint elő-bíró, végrehajtja a világ egyetemes reformációját, és megsemmisíti az Antikrisztust.</p>	<p>Az isteni jóslatok nagy része (főleg az Új Testamentumnak a végidőkre vonatkozó jóslatai) is ebben az időben fognak beteljesülni. (pl. a zsidók és egyéb hitetlen népek megtérése).</p>

2. Háborúellenesség és egyházkritika

Már a dolgozat bevezetőjében szó esett arról a jelenségről, hogy a XVI. század vége felé komoly belső ellenzék jelent meg az evangélikus egyházon belül. Az ellenzékiesség megnyilvánulása elsősorban írásokban fogható meg, mégpedig valamikor az 1610-es évek kezdetétől, amikor Valentin Weigel és híveinek addig csak kéziratban terjedt művei nyomtatásra kerültek. Ezzel egy olyan hulláma indult el a heterodox publicisztikának, melyet semmilyen hatalom nem volt képes megállítani, és a végpontját, egyben megszelídülését a pietizmusban találta meg. A „hivatalos” részről a probléma érzékelését jelezte egyrészt a heves elleniratok megjelentetése, másrészt az ún. weigeliánus perek sokasága¹, melyekkel gátat igyekeztek szabni a tőlük elhajlóknak. Az alábbiakban olyan röpiratok és traktátusok kerülnek bemutatásra, melyek tartalmukban az egyházak, köztük is elsősorban az evangélikus egyház szerepét firtatják a közállapotok romlásában, az erkölcsök hanyatlásában és a háború kirobbanásában, emellett pedig egy bensőséges, Krisztus-követő, apostoli vallásgyakorlatra buzdítják az olvasókat.

a. Joachim Betke: *Mensio Christianismi*

MENSIO CHRISTIANISMI ET MINISTERII GERMANIAE: Das ist, Geistliche Abmessung vnsers heutigen Christenthumbs vnd Predigampts, ob beydes Christisch vnd Apostolisch sey. O Jesu HErr mein Gott, dir dieses ich verehere, Behüt all Obrigkeit, dem Krieg vnd Auffruhr wehere, Zerstore du in vns deß Sathans Lasterreich, Daß wir dir mögen seyn, an Sinn, Geist, Tode gleich. Getruckt im Jahr 1636. 8o. pp. 3-142.²

¹ Több kutatócsoport is dolgozott vagy dolgozik a perek forrástörténeti feldolgozásán, az egyik Ulrich BUBENHEIMER vezetésével a tübingeni egyetemen 1621-ben lefolytatott weigeliánus per a nyomdász Eberhard Wild és társai ellen, ld. Uő: *Streittheologie*, ott további irodalom, magyar nyelvű összefoglalója és hatása ld. Németh N.-Schaffer A.: *Adalékok*. A másik Carlos GILLY feldolgozásában a marburgi egyetemen 1619-1620-ban Philipp Homagius és Georg Zimmermann ellen indított pert veszi nagytó alá. A nürnbergi weigeliánus perhez ld. R. van DÜLMEN: *Schwärmer und Separatisten*.

² Az általunk használt példány jelzete: FS 12E7

A német spiritualisták, ezen belül is a radikális Arndt-követők között számon tartott³ Joachim Betke (1601-1663) a viszonylag ismertebb német szerzők közé tartozik, aki az 1630-40-es években az evangélikus egyház megújítására törekedett, és igen éles kritikai hangot ütött meg a műveiben. Majdnemhogy egész életét Mark Brandenburgban töltötte, ezen belül is Linumban (Berlin közelében), ahol harminc éven keresztül lelkipásztorkodott, emellett kapcsolatban állt a berlini udvarral. Már első művei miatt (elsősorban a *Mensio*-ra kell gondolni) jelentős problémái támadtak a továbbiak kiadását tekintve, mert erős kritikai hangot ütött meg bennük. Brecklinggel való barátságát Theodor Wotschke dolgozta fel részletesen⁴, míg Christian Hoburghoz fűződő viszonyát egy disszertáció foglalta össze⁵. Elsősorban Amsterdamban, Breckling kiadásában jelenhettek meg a korábban írott és még kiadatlan művei élete vége felé, de halála után is viszonylag népszerű maradt, egészen a XVII. század végéig ismertek műveinek a kiadásai⁶.

A mű

Mivel a művet tartalmilag ismertette Bornemann⁷, ezért csak az általa figyelembe nem vett pontokra térnénk ki. Betke *Mensio*-ja két jól tagolható részből áll. Az első az egész kereszténység, a második a papság kritikáját tartalmazza fejezetekre bontva. Az első résznek, amelynek egyébként jóval nagyobb teret szentel, mint a másodiknak (14 fejezet szemben 5-tel) a kiindulópontja a saját falujában tapasztalható állapotok voltak: az emberek teljes tunyaságban élnek, nemhogy Bibliát olvasnának, de azzal nem is rendelkeznek, vasárnap és ünnepnapokon a bűnbánat és istentisztelet helyett táncolni és mulatni járnak. Ezért felteszi a kérdést: tényleg keresztény és apostoli-e a mai kereszténység Németországban? Úgy találja, hogy nem, s az

³ Id. M. BRECHT: Die deutschen Spiritualisten, 221-223.

⁴ T. WOTSCHKE: Der märkische Freundeskreis Brecklings

⁵ Evamarie GRÖSCHEL-WILLBERG: Christian Hoburg und Joachim Betke, Diss. Erlangen, 1954.

⁶ Betkéről nincsen újabb monográfia. A legtöbbet idézett szakirodalom egy disszertáció 1959-ből, mely nem sok újdonságot nyújt, és sok tekintetben hiányos. Id. M. BORNEMANN: Der mystische Spiritualist Joachim Betke, Diss. Berlin, 1959. Betke műveinek bibliográfiai adatai megtalálhatók Dünnhauptnál, igaz a lista nem teljes, például az 1638-as *Mensio* kiadást nem ismeri. Id. G. DÜNNHAUPT: Personalbibliographien, 1. kötet, Joachim Betke, 544-549. Az Amsterdamban kiadott Betke-műveket ld. Brucknernél. J. BRUCKNER: A Bibliographical Catalogue, 71., 89., 90., 114., 266. tételek. Az újabb tanulmányok kevés használható adatot tartalmaznak, többnyire a már említett disszertáción alapulnak. Id. Ernst FRITZE: Michael Fritze (1603-1691), Joachim Betke (1601-1633) und Arndts „Wahres Christentum”, In Jahrbuch für Berlin-Brandenburgische Kirchengeschichte 53 (1993) 22-70. Bizonyára érdeklődésre tarthat számot, hogy a berlini Staatsbibliothek-Preussischer Kulturbesitz levéltárában még jónéhány kiadatlan Betke-levél és vele kapcsolatos dokumentum található, és ugyancsak az ismeretlen források közé kell besorolni azt a három levelet, melyeket Georg Lorenz Seidenbecher írt Betkenek 1650-ben és 1651-ben, s 1739-ben Albert Meno VERPOORTEN adta ki őket a *De Georgii Lavrentii Seidenbecheri Vita et institvtis* c. művében (Danzig, 1739) 214-219.

állapotokat a legrosszabbnak a falvakban ítéli. Mert mit kellene tenni, hogy valaki jó keresztény és apostoli legyen: Krisztust követni, róla beszélni, tanítani és prédikálni, különösen otthon, bűnbánást tanúsítani és bűnt megbocsátani. Aki nem tud megbocsátani, az nem keresztény, s maga sem tud megújulni. A megújulást pedig úgy kell érteni, hogy a külső embert (eusserlicher Mensch) magunkban minden hívságával együtt meg kell ölni. Betke minden kereszténytől az aktív részvételt követeli: minden keresztény egyben lelkész is. Prédikáljon és tanítson, vigasztaljon és figyelmeztessen, büntessen és térítsen, ez a dolga. Ahogy nem szakács az, aki nem tud főzni, s nem orvos, aki nem tud gyógyítani, úgy nem keresztény az, aki ezeket a feladatokat nem viszi véghez. Ein Christ muss dieses nicht allein können, sondern auch üben und verrichten⁸ (egy kereszténynek ezt nem csak tudnia kell, de gyakorolni és végrehajtani is). Betke kifejezetten kiemeli a nőket is, mint akik nem maradhatnak el ezekben a tennivalókban. De az emberek között a teljes tudatlanság uralkodik, senki nem hallott arról, hogy ő pap, akinek prédikálni kellene, vagy a Bibliát olvasni, és azon meditálni.

De vajon mi a helyzet a papsággal, az keresztényi és apostoli-e, folytatja Betke az elmélkedést a mű második részében. Nem szenvedünk hiányt sem lelkészekben, sem könyvekben. Vannak számtalan nagy kommentárok, glosszák, magyarázatok, de ezek kinek használnak. Egy tudós, aki latinul ír, az csak egy másik tudósnak fogalmazza a gondolatait, de nem a köznépek. Emellett azz anyanyelven kellene írni, de még inkább beszélni, mert abból ért mindenki, s ezzel lehet az embereknek segíteni a megismerésben és az igazságkeresésben.

A könyvét azzal zárja, hogy bárcsak Isten minden szolgálója építőmester lenne, és az élő köre, Krisztusra építené az egyházát (auff dem lebendigen Stein Christo zum Geistlichen Hause ... bawen sollen⁹).

A *Mensio*-ból talán azt az alapgondolatot érdemes kiemelni, hogy Betke itt egészen egyértelműen az egyetemes papság radikális - Lutherétől eltérő - felfogását képviselte. Ez a kifejezés Luther által nyert jelentőséget a reformáció első éveiben. Szerinte minden keresztény egyben pap, mégpedig a hite és a megkeresztelése miatt. Ezért minden hívőnek lehetősége van, hogy a felebarátjának szolgáljon, érte könyörögjön, bajait meghallgassa és segítsen rajta. Betkénél a hívő viszont olyan feladatokra is jogosult, melyeket Luther az Istentől és a gyülekezettől hívott, és a hivatalt betöltő egyházi személynek tulajdonított (bizonyos

⁷ M. BORNEMANN: Der mystische Spiritualist, 15-25.

⁸ (Joachim Betke) Mensio, 110.

⁹ Uo. 155.

szentségek szolgáltatása). Betkénél világosan megmutatkozik, hogy a mérleg nyelve a radikális reformátorok felfogása felé billen: ők fontosabbnak vélték a megvilágosodott laikusok írásmagyarázatát, mint a hivatalos egyháziakét, valamint a belső elhivatottságot, szemben a külső felszenteléssel¹⁰.

Permeier és a *Mensio*

Permeier Berlinben Grammendorf révén ismerkedhetett meg Joachim Betkével¹¹. Bár közvetlenül levél Betkétől nem maradt fenn Permeierhez, Grammendorf mindig beszámolt az amúgy sokat betegeskedő linumi lelkész állapotáról és írásairól. Egy alkalommal azért Betke is kanyarított pár meglehangú sort Grammendorf egy leveléhez, ebben a nehézségeit említette a berlini konzisztóriummal, amely előtt már másodszor kellett megjelennie a *Mensio* miatt. Alle Lutherische vnd Calvinische, wider Mich *uno oro* gestritten¹² (mind a kálvinisták, mind a lutheránusok egyhangúlag ellenem támadtak), írja. A *Mensio*-t is Grammendorf küldte meg Permeiernek három példányban 1637 nyarán¹³, s egy levelében még arról is beszámolt, hogy Betke a *Spiegel dieses Krieges* című traktátusát cenzúrázás és nyomtatás végett Frankfurtba irányította (tartalma: egy kereszténynek sincs joga ehhez a háborúhoz), de az ottani teológusok mindent élesen elutasítottak azzal, hogy Isten- és felségellenes, hogy a nemesek és a keresztényi szeretet ellen szól. Betke az egészet finoman megcáfolta, s a cáfolathoz még egy-két nyomtatott mellékletet is csatolt. Mostanáig még nem érkezett erre válasz Frankfurtból, írta Grammendorf¹⁴.

Az *Acta Regni Christi*-ben legelőször a már sokat idézett legelső levélben (Beringertől Permeiernek) találkozunk a könyv említésével, amikor is Beringer dicséri a *Mensio*-t, s azt írja, hogy még a helybéli tanítónál van kölcsön¹⁵.

A legrészletesebben Betke és Permeier kapcsolatáról a Meriannak küldött levélben olvashatunk. Ebben Permeier tulajdonképpen a *Mensio* utánnymására kérte meg a frankfurti nyomdászt, érdekessége miatt egy kissé hosszabban idézzük: Item die *Mensio Christianismi et Ministerii Germaniae* (welcher ein sehr köstlicher Tractat vnd dem Herrn zu seinem Vorhaben insonderheit

¹⁰ Id. az Allgemeines Priestertum című szócikket In TRE, XXVII. kötet, 402-406.

¹¹ Az alábbi idézetek közül a legfontosabbakat közli Wotschke, igaz különösebb magyarázatok nélkül. Id. T. WOTSCHKE: Die Polnischen Brüder, 17-18.

¹² B17a III2h

¹³ Ezt a levelet Permeier nem veszi fel az *Acta*-ba, idézi T. WOTSCHKE: Die Polnischen Brüder, 36-38. jelzete: B17b f91-92.

¹⁴ Uo.

wol anstunde), ist mir aus der Marck Brandenburg zugeschickt worden, dauon Ich iüngstlich 1. exemplar dem jungen Endtner Buchdrucker zu Nürnberg, der alhie sein Buchgewelb hat vnd ietzo wider hinauff reiset, neben andern sachen zum ersehen communicirt, ob solches etwan droben nachgedruckt werden könnte: Ich will schon verordnen das solches hernach dem Herrn auch zu kommen möge, welcher es gewiß vor vielen andern Büchern hoch halten wird, maßen Ich es auch zu Preßburg vnter den ministerialn vmbrefiren gemacht, die ihren Text sambt den Zuhörern wol daraus zuerlernen haben, was iedes Ambt vnd Beruff eigentlich erfordere: der es gemacht ist selber ein Evangelischer vnd vornehmer Prediger mein guter Freund in der Marck, welcher es nun öffentlich wider die *Consistoria*, vnd *Universiteten* nach aller notturff verthädiget, auch zuuerthädigen nicht allein mit Menschlicher Kunst sonder auch mit der Crafft *Christi* gnugsam befestiget ist: Es haben Ihme anfangs die *Sociniani* als zu diser Zeit subtiliste Sectirer vnd vernunfft disputanten wegen seiner besondern Geschicklichkeit vnd Eyfers sehr nachgestanden, aber wie Ich Ihme ihr grundwesen eigentlich vorrathen, vnd dagegen andere gute Geistreiche Bücher (darunter auch des Daniel Fridrichs seel. opera gewesen,) zubringen laßen, hat Er sich durch die Gnad Christi noch mehrer *corrigirt* vnd *excoliret*, also das Er zu diser Zeit für ein hohen Werckzeug Gottes zurechnen ist, vnd den Arndt seel. mit der schärffe vnd vnterschied seiner Schrifften in vielem übertrifft¹⁶. (A *Mensio*-t (amely egy kiváló traktátus, s az Úr terveihöz is különösen illik) egyébként most küldték meg nekem Mark Brandenburgból. Egy példányát éppen most adtam fel más dolgokkal együtt a fiatal nürnbergi könyvkereskedőnek, Endtnernek, átnézésre. Neki ott van egy könyvesboltja, s éppen most utazott oda. Talán a fenti művek utánnyomatásra kerülhetnének. Úgy akarok intézkedni, hogy ezek aztán az Úrhoz is eljussanak, aki ezt a művet biztosan többre fogja tartani a többinél. Pozsonyban köröztettem az egyháziak között is, akik a hallgatóikkal együtt tanulságosnak találhatták a szöveget atekintetben, hogy mit követel meg a hivatal és a foglalkozás. Aki ezt írta, maga is evangélikus és nemeslelkű lelkész, jó barátom Markban. Neki most ezt a művét a konzisztórium és az egyetemek előtt meg kell megvédenie, nemcsak emberi művészettel, hanem Krisztus erejével is kellőképpen felfegyverkezve. Kezdetben a szociniánusok (ebben az időben a legkörmönfontabb szektások és az értelemre ható vitázók) akarták megnyerni maguknak ügyessége és szorgalma miatt, de aztán én feltártam neki az alapvető jellemüket, és ellenük más jó, szelleműs könyveket (köztül a megboldogult Daniel Friedrich műveit is) hozattam a számára. Így Krisztus kegyelmével Betke korrigálta és átdolgozta a nézeteit. Jelenleg Isten nagy eszközei közé számít, és a megboldogult Arndtot művei erősségében és különbségében sokban fölülmúlja).

1637 legvégén Grammdorf számolt be Betke meghurcoltatásáról a konzisztórium előtt, s Betke levelét még annyiban kiegészítette, hogy megírta a vádlók nevét: Johann Bergius és Johann Koch, a berlini konzisztórium legtekintélyesebb tagjai. Er soll sich in etlichen Puncten ercleren schriftlich in 4. Wochen, das wird Er thun vnd nicht endern, wie Er ihnen dann seider der *Mension* noch ein *Tractälein Sacerdotium inscribirt*, sambt starcken Brieffen übersandt, dadurch Sie also ergrimmet¹⁷ (Írásban kell néhány pontot megmagyaráznia négy héten belül, ezt ő meg fogja tenni, és semmit nem változtat meg, sőt a *Mensio* óta még egy traktátust megírt *Sacerdotium* címmel, s ezt is átküldte nekik éles hangú

¹⁵ B17a III2a

¹⁶ B17a III2f

¹⁷ B17a III2h

levelekkel, melyen szintén bosszankodnak). Egy 1638. februári levélben Beringer írta, hogy a *Mensio* még mindig Herr Götznel van, s elutasítólag reagált Permeier tudakozódására az ottani kiadással kapcsolatban, vagyis a *Mensio*-t nem lehet Pozsonyban megjelentetni, mert a nyomda a jezsuiták kezében van, így várni kell egy megfelelő alkalomra, nachdem Landtag vnd deßen glücklichen Außgang sich an einem nahe gelegnen Ort, etwan gähling ein Buchdruckerey eröffnet wird, alsdann mags wol geschehen¹⁸. (az országgyűlés és annak szerencsés kimenetele után egy közel fekvő helyen megnyílik egy nyomda, és akkor megtörténhet ez).

Pár nappal később Grammendorftot értesítette Permeier, hogy 27 művet, köztük Grammendorféit és a *Mensio*-t is Nürnbergbe küldte, hátha valami kiadásra kerül belőlük, sőt, talán gleichfallß mit der Zeit in Hungarn vnd Sibenbürgen, wie Ich iüngst von Preßburg vertröstet worden (idővel Magyarországon és Erdélyben is, ahogy ezzel újabban Pozsonyból vigasztaltak)¹⁹. Beringernek úgy hivatkozott a *Mensio*-ra, mint amiből szépen lehet látni, hogy milyen erőszakkal élnek a papok hivataluk gyakorlásakor²⁰. Március végén Daniel Rudolff kérte arra Permeiert, küldené meg a *Mensio* pontos címét és szerzőjének a nevét, mert bár Danzigban még nem látták, de nagy igény van rá (tregt groß Verlangen)²¹.

1638. júliusában egy Grammendorfnak címzett levélben afölötti örömét fejezte ki, hogy a *Mensio*-t újra kiadták, még hozzá jobb minőségben, s hogy a Frankfurtból származó példányokat már mind szétosztotta, hogy nur das der rechte vnd nicht falsche *Christus* bekant gemacht vnd imitirt werden möchte²². (az igaz és ne a hamis Krisztust ismerjék meg, és kövessék a példáját). Wilhelm Schwartz Lazarus Henckelen keresztül jutott hozzá egy példányhoz, azt köszönte meg, igaz, már korábban olvasta²³. Schwartzon keresztül pedig Dobricius is a megajándékozottak között volt, s Permeier megemlítette azt a szándékát, hátha Dobricius a további kiadást is támogatni tudná Breslauban²⁴. A *Mensio* a Schallenberg-listán a második helyen szerepel²⁵, míg Beringerén a kilencediken²⁶, de itt meg kell jegyezni, hogy Betkének egy prédikációját is felvette Permeier a tizenegyedik helyre *Predigt vom Heidnischen Christenthumb* címmel (Prédikáció a pogány kereszténységről). Beringernek egy újabb ötlettel állt elő szeptember elején, szerinte érdemes lenne a *Mensio*-t és egy másik traktátust magyarra

¹⁸ B17a III2k

¹⁹ B17a III2n

²⁰ B17a III3d

²¹ B17a III3i

²² B17a III4n

²³ B17a III5a

²⁴ B17a III5c

²⁵ B17a III5d

²⁶ B17a III5e

is lefordítani²⁷. Johann von Hoverbecket pedig arra kérte, ha nincs tovább szüksége a *Mensio*-ra és a többi elküldött dologra, úgy szeretné visszapakarni őket, mert van egy újabb jelentkező Hans Ludwig Wolzogen személyében, aki elolvasná ezeket a műveket²⁸. Októberben arról értesítette Meriant, hogy van még tartaléka a jónak ítélt *Mensio*-ból és a *Speculum Fidei*-ből²⁹. Végül kettő nem ebbe a csoportba tartozó levelet idéznénk 1643-ból: az elsőben Grammdorf számolt be arról, hogy kész Betke *Excidium Germaniae* művének a másolata, az írás igen erős (scharf)³⁰, s aztán Schwartz is megírta Permeiernek, hogy Grammdorftól jött a hír H. Joachim Bettke eine Schrift gefertiget de Excidio Germaniae, sehr ausführlich, was die ursach solches verterbens, und wer daran schuldig, Gott gebe, daß es publiciret werden³¹ (Betke egy könyvet írt *Excidio Germaniae* címmel, benne nagyon részletesen, hogy a romlásnak mi az oka és ki a bűnös benne, Isten adja, hogy publikálják).

Nézzük tehát, milyen képet nyertünk Betkéről a levelezés alapján. A berlini ismeretség, sőt barátság, személyes levelezésben nem maradt meg, de Permeier szorgalmas olvasója és terjesztője volt a linumi lelkész műveinek. Itt egy pillanatra álljunk meg, hiszen maga Permeier említette Meriannak, hogy a szociniánusoktól ő térítette el Betkét. Az unitáriusokkal való kapcsolatot egy másik forrás is megerősíteni látszik: Laurentius Grammdorff ein gelehrter Advocat in Berlin ... hat diesen Betkio erst zu lesung im Socinianischen v. weigelianischen schriften anlaß gegeben, solches pflog er zu rühmen³² (L.G., egy tanult ügyvéd Berlinben, indította Betkét szociniánus és weigeliánus írások olvasására, ezeket dicsérgette ő). Permeier Daniel Friedrich könyveit hozatta meg Betkének 1634-ben, mint hasznos olvasmányt a szociniánusok ellen, mégpedig Nürnbergből, Johann Kuhfußtól. Grammdorf további példányokat is kért a nürnbergi barátától, mert ahogy írja, ich befinde, daß bei diesem Diener Gottes eine wahre geistliche Erkenntnis Gottes und Christi gewesen³³ (úgy találom, hogy az Úr e szolgálójánál Isten és Krisztus igaz lelki ismerete nyilvánult meg).

A *Mensio* első kiadásában Betke egy szójátékkal jelölte meg szerzőségét, így a berlini előljáráóság is könnyen rájöhetett az író kilétére, mint ahogy ezt meg is tette, sőt, tovább is mentek, és eljárást indítottak Betke ellen. A Permeier-életrajzánál felhasznált berlini krónika a következőket jegyzi fel erről az esetről az 1636. évben: Bald hernach ward sonderlich alhier zum Berlin disseminiret ein *Scriptum anonymum virulentissimum* mit der Uberschrift: *Mensio Christianismi et Ministerii Germaniae*, were datirt aus *Munil*, umgekehrt heiß es *Linumb*, ein Dorff jenseits Spandow und eine Meile wegs dißeits der Fehre Berlin, am Tage *Pauli* bekehrung, ohne des *Autoris* und Orths, wo es gedrucket,

²⁷ B17a III5o

²⁸ B17a III6l

²⁹ B17a III6q

³⁰ idézi T. WOTSCHKE: Die Polnischen Brüder, 60., jelzete: B17b f100-101.

³¹ B17b f196.

³² Staatsbibliothek - Preußischer Kulturbesitz Berlin. Ms. Boruss. fol. 2o.154.

Nahmen. Nachdem aber viel Unwesen dadurch entstunde, ward es lautbar, daß der Pfarrer zu Linumb, Nahmens *Joachim Betke Berlinensis*, für den *Author* wolte gehalten seyn.³⁴ (Nem sokkal ezek után Berlinben egy mérgező névtelen írás került terjesztésre *Mensio* címmel, Munilból dátumozták, amit fordítva Linumnak neveznek, ez egy falu Spandau túloldalán, s egy mérföld Berlinnek erről az oldaláról, Pál megtérésének a napján, a szerző neve és a nyomtatás helye nélkül. S mert nagy felfordulás keletkezett miatta, nyilvánvalóvá vált, hogy a linumi lelkész, a berlini születésű Joachim Betke a szerző). Betkét behívták a konzisztórium elé, ahol beismerte a szerzőségét, mire a könyvben leírtak visszavonására szólították fel, különben az állásából való elmozdítással fenyegették meg. Mint kiderül, ezt valószínűleg nem tette meg, mert újra beidéztek a Johann Bergius és Johann Koch elnökletével üléselő bizottság elé, és írásbeli magyarázatot vártak tőle, ehelyett egy újabb keserű hangú művel (*Sacerdotium*³⁵), s támadó levelekkel jelentkezett. Betke nehézségei mindenképpen összekapcsolódtak Permeier, Trappe és Grammendorf megtámadásával is, hiszen ezek a „weigelianus” ügyek párhuzamosan folytak a berlini egyház és fejedelmi udvar előtt³⁶.

A *Mensio*-nak két éven belül két kiadása is megjelent (1636-ban és 1638-ban), de ez a kutatásban eddig nem volt világos³⁷. A nehézséget az okozza a kettő elkülönítésénél, hogy a második kiadásnál Merian, a nyomdász, 1638 helyett ugyancsak az 1636-os évszámot nyomtatta a címlapra, valamint az a tény is, hogy az első, ténylegesen 1636-ból származó kiadásból nem maradt fenn példány. Hogy honnan tudjuk, hogy a két példány között mégis volt valami különbség? Wilhelm Schwartz jelezte Permeiernek, hogy ő olvasta már a *Mensio*-t, de negyedréti formátumban³⁸, míg Merian nyolcadréti formátumban adta ki³⁹. Egy forrásban sikerült végül ennek a negyedréti formátumú *Mensio*-nak a leírására rátalálnunk, mely a következő: *Mensio Christianismi et ministerii Germaniae h.e. Geistliche Abmessung unsers heuttätigen Christenthumbs unnd Predigampts, ob beydes Christisch und Apostolisch sey. Gedruckt im Jahr 1636. 4o. 88 számozatlan oldal*⁴⁰.

³³ Idézi T. WOTSCHKE: *Die Polnischen Brüder*, 8-9., jelzete: B17b f89.

³⁴ Staatsbibliothek - Preußischer Kulturbesitz Berlin. Ms. Boruss. fol. 484. 42v.

³⁵ SACERDOTIUM, HOC EST, New-Testamentisches Königliches Priesterthumb, auß dem Typischen fleißig herauß gesucht, vnd vnsern fast Priesterlosem Christenthumb zum Vnterricht vnd Nutzen auffgesetzt. Von IOACHIMO BETKIO Pastorn zu Linumb in der Marck Brandenburg. Gedruckt im Jahr Christi M.DC.XL. 8o. ld. G. DÜNNHAUPT: *Personalbibliographien*, 1. kötet, Joachim Betke 4.

³⁶ A Grammendorf ellen indított eljárásról ld. a róla szóló fejezetet.

³⁷ ld. J. BRUCKNER: *A bibliographical Catalogue*, 67., ahol az 1638-as frankfurti kiadást vette föl az Amsterdamban megjelentek közé.

³⁸ B17a III5a

³⁹ ld. Merian kiadói katalógusát: *Mensio Christianismi & Ministerii Germaniae*, das ist, Geistliche Abmessung deß heuttigen Christenthumbs vnnd Predigampts, in 8. In L. H. WÜTHRICH: *Das druckgraphische Werk von Matthaeus Merian* 3. kötet végén hasonló kiadásban.

⁴⁰ P. HOHENEMSER: *Flugschriftensammlung*, 192.

Permeier Grammendorftól kapta meg a *Mensio* első, 1636-os amsterdami kiadását, mely már Berlinből való eljövele után terjedt el ott. A tetszését olyannyira megnyerte, hogy megküldte egyrészt Beringernek olvasásra, másrészt Endtnernek Nürnbergbe azzal a céllal, hogy újra kinyomtassák. Nem sokáig várt azonban az Endtnernek késlekedő habozására, hanem továbbította Frankfurtba Meriannak, aki szinte rekordgyorsasággal a piacra hozta (a megküldés és a megjelenés között kb. három hónap telt el). Hogy Permeier mennyi darabot kaphatott Meriantól, azt sajnos nem tudjuk pontosan, de becsléseink szerint 15-20 körül mozoghatott a szám az elosztogatott és még tartalékban levő példányokat is figyelembe véve.

A távolabbi területek meghódításán is gondolkodott Permeier, amikor Breslauban Johann Dobriciust, Pozsonyban pedig Beringert akarta a *Mensio* további kiadásának megnyerni. Sőt Beringernek a magyar nyelvű megjelenését is fölvetette, aki ezt megfelelő nyomda hiányában nem támogatta, de sok reményt fűzött az éppen akkor zajló országgyűléshez, ahol az evangélikusok eredményességeképpen esetleg egy új nyomda is felállhatott volna Pozsony közelében. A *Mensio* tartalmát illetően az egyházi emberek, azon belül is az evangélikus lelkészek bírálatával mélységesen egyetértett Permeier. A *Mensio*-ról való ítéletét Anna Maria Breunernek fejtette ki részletesebben⁴¹: sok igazán értő és pártatlan ember véleménye, hogy a lutherság majdnem minden helyen elveszett, s hogy a hívők ugyan teli szájjal dicsérik a hitet, de tettekben pont az ellenkezője bizonyítható: a szívükben lakozó erőtlenség (einwohnende Crafft im Herten ermangle). Az ilyenfajta vallás igazi tan- és életformabeli megreformálására törekedett Betke a *Mensio*-ban, mind a világiakat, mind az egyháziakat beleértve a reformra szoruló körbe. Az ilyen alapvető és hasznos könyvből kellene a híres új Senecának tanulnia, mondja Permeier, vagyis Elias Schillernek, aki 1637-ben tette közzé *Probstain der reformirt Evangelischen Lehr, vnd Glaubens Artickeln* című művét Bécsben. Betke könyvéből láthatná Schiller, hogy az ún. augsburgi valláson lévő hívők nem mind ellenségei a katolikusoknak, s nem lehet őket mindet egy kalap alá venni. Mert el kell ismernie Doktor Schillernek is, hogy ein warer aus Gott geborner *Christ* (ob Er schon weder die Stadt Augspurg noch die daselbst übergebne *Confession* niemalen mit Augen gesehen, noch den Luther oder andere ihre *autores* gekennt,) dennoch wol dem Heiligen Geist vnd in Ihme die rechte seeligmachende *Religions*-Erkändtnus wircklich empfangen haben kan⁴². (egy igaz, Istenből született keresztény (lényegtelen, hogy sem Augsburg városát, sem az ott átadott konfessziót saját szemével nem látta, sem Luthert vagy más szerzőket nem ismer) magába fogadhatja a Szentlelket és az igaz üdvözítő vallási megismerést). A Schiller terjesztette gyűlölködés helyett (ami azért is rendkívül kellemetlen, mert Schiller ifjúkorától a császár nevelője volt) az egész keresztény

⁴¹ B17a III4a

egyházközösségnek, és itt ismét Betke gondolatai csengenek vissza, tiszta törvényeken és Isten szaván alapuló, felfogható útmutatást kell adni, de erőszak nélkül⁴³. Permeiernek tehát az a véleménye, hogy a népszerűsége és ismertsége miatt veszélyes Schiller könyvével a Betke-féle *Mensio*-t lehet szembeállítani, mely nem pártosságra és gyűlölködésre buzdít, hanem felvázol egy reformkoncepciót az egyetemes papságra és egyáltalán a kereszténységre vonatkozóan.

A *Predigt vom Heidnischen Christenthumb* című művet illetően valószínűleg a *CHRISTIANISMUS ETHNICUS, Eine Predigt, Darinn gezeigt wird, Wie wir Christen, die wir zu-vor Heyden gewesen, heut zu Tage nicht Christisch, sondern noch Heydnisch leben*⁴⁴ (Egy prédikáció, amelyben megmutatkozik, hogy mi keresztények, akik ennekelőtte pogányok voltunk, manapság sem keresztényi módon, hanem pogányokként élünk) című munkájáról van szó, mely prédikációt 1633-ban tartott, de először csak 1677-ben jelent meg Amsterdamban, s ezek szerint nem nyomtatott, hanem kéziratos másolatban terjesztett Permeier. Ennek az előszavában „A keresztény olvasóhoz” megszólítással nem mást nevez meg első helyen az igaz tanúk között Betke, mint a der geistreiche und hocherleuchtete Theologus Johann Arndt (szellemdús és megvilágosodott Johann Arndt-ot). A prédikációt a Bibliában megrajzolt keresztény gyülekezetek ideális állapota és a valóságban tapasztalható pogány viszonyok ellentétére hegyezte ki: Krisztushoz méltó, igaz keresztényi életet szinte senki nem él. A szívekben vakság és hiúság lakozik, s az ördög vezeti az embereket.

Betkének egyébként nemcsak Berlinben, hanem Frankfurtban is elutasítással kellett szembenéznie a művei kiadását illetően. A frankfurti teológusok által cenzúrázott, majd nem engedélyezett fent említett mű a címe alapján az a *FORTITUDO PACIS*⁴⁵ lehet, mely az akkor zajló háború jellegét foglalta össze, s 1640-ben végül is megjelent névtelenül⁴⁶, majd négy évvel később egy egészen más cím alatt újra kiadták⁴⁷. (A levelezés alapján így a megírás időpontját

⁴² Uo.

⁴³ Schiller személyisége egyébként annyira izgatta Permeiert, hogy külön információkat gyűjtött róla. Salamon Lenz, a regensburgi szuperintendens válaszolt Permeier ezen kérésére, s úgy festette le Schillert, mint a bécsi udvar és az egyházi rendek által is igen nagyra tartott személyt. ld. B17a III5k

⁴⁴ *CHRISTIANISMUS ETHNICUS, Eine Predigt, Darinn gezeigt wird, Wie wir Christen, die wir zu-vor Heyden gewesen, heut zu Tage nicht Christisch, sondern noch Heydnisch leben. Gehalten auff das grosse Heyden-Neue Jahr, Oder Fest Epiphanius (Anno 1633), Zu Linum. Durch JOACHIMUM BETKIUM, Past. doselbst(!) Amsterdam 1677. ld. G. DÜNNHAUPT: Personalbibliographien, 1. kötet, Joachim Betke 10.*

⁴⁵ *FORTITUDO PACIS, Nach dem wahren Reiche CHristi JESu Jm Krieg deß Friedens, So Einem jeglichen Christlichen Ritter ein geruhiges Gewissen gebären kan. Gestellet vnd an Tag gegeben Durch Beatum Ioachimi Predigern zum Lambspringe. Getruckt im Jahr 1640. ld. G. DÜNNHAUPT: Personalbibliographien, 1. kötet, Joachim Betke 5.1*

⁴⁶ Ezt a Betke-művet nem ismeri Bornemann.

⁴⁷ *IRENICUM, Das ist, Trewhertzige Vermahnunge an das Gantze Christen-Volck von dem gegenwärtigen Türckischen Kriegen, Würgen, Morden, Todschlagen, Rauben, Verheeren, Placken, Schänden, Armen fressen*

1637-nek vehetjük.)

A levelezésben még egy művéről írnak, előbb Grammendorf, majd Schwartz Permeiernek, ez pedig az *Excidium Germaniae*⁴⁸, melyet végül Breckling adott ki 1666-ban. Az előszóban a következőket jegyezte meg: Betke a végrendeletében bízta meg azzal, hogy ez a műve napvilágot lásson. Ezért ő, Breckling, egy régi példányból újra lemásolta az egészet, kijavította, s az *Antichristenthumb*-bal együtt nyomdába adta. Tehát az *Excidium* megírásának az időpontja 1642-ben lehetett, s Schwartz kívánsága a megjelenésre nézve 24 évvel később teljesült. A műben Betke Németország romlásának az okait kutatja, párhuzamba állítva az ótestamentumi Izrael és az újtestamentumi Németország sorsát. Egyetlen okra térnék ki, mely feltűnő hasonlóságot mutat Permeiernek az *Error Triumus*-ban megfogalmazott gondolatával, ez pedig az, hogy a németek büntetése a római császár háborúja ellenük: Also hat Gott zwar auch den Römischen Monarchen in dieser letzten Zeit zu seinen Zorns-executorem geheiligt, und sanctificiret, und ihm sein Rachscherd in die Hände gegeben, damit ins Deutschland zu fallen, und dasselbe zu verderben⁴⁹ (Isten tehát ebben az utolsó időben a római uralkodót szentesítette haragja végrehajtójának, s a kezébe adta a bosszú kardját, hogy megtámadja és tönkretegyje Németországot). Permeier a következő személyeknek küldte meg a *Mensio*-t a levelek alapján: Melchior Beringer von Königshofen, Michael Endtner, Matthaeus Merian, Wilhelm Schwartz, Lazarus Henckel von Donnersmarck, Johann Dobricius, Johann von Hoverbeck, Johann Ludwig Wolzogen, Daniel Rudolff, Anna Maria Breuner, Clara Benigna von Rauchenstein, Johann Vetterer, Christoph von Schallenberg, és szándékában volt Elias Schillert is megtisztelni vele.

etc. ... Durch Einen Friedwünschenden Evangelischen Predigern verfertigt. Gedruckt im Jahr M.DC.XLIV. Id. G. DÜNNHAUPT: Personalbibliographien, 1. kötet, Joachim Betke 5.2

⁴⁸ EXCIDIIUM GERMANIAE h.e. Gründtlicher und warhafftiger Bericht, Wer davon Ursach, daß zur Zeit des Alten Testaments, das Judenthumb, und zur Zeit des Newen Testaments, Deutschland, zum zehenfachen Sodom worden, und Gott deßwegen mit Schwerdt, Krieg, Hunger und Pest, als seines Zornsplagen, dasselbe verderben, außbrennen, schleiffen, zur Wüsten machen, ... Durch Joachimum Betkium, ... In Amsterdam, Druckts Christoffel Cunradus, Buchdrucker alda Anno 1666. Id. G. DÜNNHAUPT: Personalbibliographien, 1. kötet, Joachim Betke 8.

⁴⁹ Az *Excidium Germaniae*, akárcsak Betke többi műve (különösen az *Irenicum*), megérdemelne egy alapos forráskritikai elemzést. A Betke által a könyvben felhasznált szerzők sora Tauler, Kempis, Sebastian Franck, Arndt, Hermes Trismegistos, Erasmus, Kálvin, Luther, a Theologia Deutsch, Besoldon át egészen Gifftheilig terjed.

b. Ludwig Friedrich Gifftheil röpiratai

Ludwig Friedrich Gifftheil (1595-1661) különös alakja a harmincéves háborúnak Németországban. A kézikönyvek által Permeier mellett említett háborúellenes utazó próféta¹ sajátos módszerekkel élve az égvilágon mindenkit levelekben és röpiratokban támadott meg, aki szerinte a háborúnak és a viszálykodásoknak az okozója volt. Viszonylag feldolgozott az életrajza az irodalomban², annál nagyobb hiányosságok mutatkoznak a műveit illetően. Egy bibliográfiát, s egyáltalán a munkásságát értékelő tanulmányt már Horst Weigelt is szükségszerűnek tekintett³. Mindenféle tekintetben a legtöbbet nyújt egy 1922-es Eylenstein-tanulmány, ebben a szerző az általa ismert összes Gifftheil-művet felsorolja, figyelembe véve a hallei kéziratok anyagokat is⁴, ugyanakkor az ugyanabban a könyvtárban lévő, két vaskos negyedréti kötet tele Gifftheiltől és másoktól származó röpiratokkal mindmáig ismeretlen a kutatók számára⁵. A problémát az is jelenti, hogy egyáltalán a szerzőség rendkívül nehezen tisztázható a névtelenül megjelent iratok esetében, s alapos szövegkritikai vizsgálat lenne szükséges, ami a röpiratok mennyiségét tekintve nehéz és időigényes feladat. Eylenstein is csak feltételezésekre szorul ebben a kérdésben, Wotschke is tévesen jelöli meg Gifftheilt szerzőnek⁶, de maguk a kortársak és például Gottfried Arnold a XVII. század végén⁷ sem voltak mindig tudatában, hogy kitől származik az adott röpirat, mint ezt rögtön látni fogjuk.

Permeier és Gifftheil

Permeier módszeresen gyűjtötte Gifftheil röpiratait: a B17a kódex első része az ő nyomtatott vagy Permeier által lemásolt műveiből áll. 18 nyomtatott és 28 kézzel, főleg Permeier másolta röpirat szerepel itt, amennyire a dátumozást nyomon lehet követni az 1626-1638 közötti időszakból. A B17b kódexben pedig az eredeti Gifftheil-kéziratok mellett Johann Friedrich

¹ M. BRECHT: Die deutschen Spiritualisten, 219-220.

² Az életrajzához ld. a Brecht által megadott irodalmat.

³ H. WEIGELT: Ludwig Friedrich Gifftheil und die Schwenckfelder in Schlesien, In *Traditio-Krisis-Renovatio aus theologischer Sicht. Festschrift Winfrid Zeller zum 65. Geburtstag*, Kiad. B. JASPERT és R. MOHR; Marburg, 1976. 273-283. itt 274.

⁴ E. EYLENSTEIN: Ludwig Friedrich Gifftheil, 1-62.

⁵ A Franckesche Stiftungen könyvtárában található két kötet jelzete: 61D21 és 76D5. Az első 101, a második 43 röpiratot tartalmaz.

⁶ T. WOTSCHKE: Johann Ludwig und Johann Friedrich Münster, 105. Itt egy Gram mendorf-röpiratot *Schlüssel der Hölle* tulajdonít Gifftheilnak.

⁷ G. ARNOLD: Kirchen- und Ketzer-Historie, 100-103. Itt felsorolja a Gifftheilnak vélt írásokat.

Münstertől és Permeiertől származó másolatokkal találkozhatunk szintén a legelső részben (16 kézirat).

De nemcsak egyszerű gyűjtésről van itt szó. Permeier azt is fontosnak tartotta, hogy a röpiratok végére odaillessze az „effectus”-t (hatást), vagyis hogy a Gifftheil által megjósolt események, fenyegetések bekövetkeztek-e, s ha igen, akkor hogyan. Grammendorftot is arra kérte, hogy segítsen neki az összes Gifftheil-röpiratot felkutatni, mert *zusammen gebracht vnd in ordnung gerichtet auch die maisten effectus ihnen beygefüget werden möchten*⁸ (szeretné összegyűjteni, rendbe tenni s megjegyeztetni őket). Máshol egy kicsit bővebben így foglalta össze a véleményét: *Die überschickte Mitternachtstimme des Gifftheils hab Ich zwar vor disem empfangen, aber seine Sachen sein nicht für iederman tüglich ... sonst weiß Ich wol, das Er nicht ein geringer Werckzeug Gottes ist, vnd das Ihne der Höchste nach seinen Worten sehr scharff verthädiget hat, wunschte auch alle seine vornembste Brieff zuhaben, die Er souil Jahren seit seiner Göttlichen Auffforderung hin vnd wider fast in meisten theilen Europae gethan, Ich wolte die Mühe selber daran wenden, solche in Ordnung aufeinander zurichten, vnd die effectus so allerseits darauf schon erfolget, wie Ich in etlichen, sonderlich Ao. etc. 1631. an den Fürsten seines Vatterlands Wirtenberg, Item an König aus Schweden vnd andere abgangen, gethan, souil Mir bewust, vnd in erfahrung zubringen möglich, darzu setzen, damit man wiße, das Warheit Warheit vnd keine Lugen seye.*⁹ (A megküldött *Mitternachtstimme*-t Gifftheiltől már ezelőtt megkaptam, de az ő dolgai nem mindenki számára alkalmasak, ..., különben jól tudom, hogy ő az Úrnak nem csekély eszköze, s hogy őt a Legfőbb a szavaival igen erősen védelmezte. Szeretném az összes kiváló levelét magaménak tudni, melyeket ő oly sok éve (isteni felszólítása óta) Európa nagy részére szerteküldött. Magam akartam fáradságot szentelni annak, hogy ezeket sorba állítsam, s a hatást, mely bekövetkezett (mint ahogy pár darabnál 1631-ből, így a hazájába, a württembergi hercegnek, s a svéd királynak címzetteknel már megtettem) amennyire lehetséges és megtapasztalható, hozzájuk fűzzem. Ezáltal nyilvánvaló lenne, hogy az igazság igazság, és nem hazugság).

Hogy pontosabban mit jelent egy-egy ilyen „effectus”, azt egy példával világítjuk meg. Permeier egy 1629-ben Tillynek és Wallensteinnak címzett röpirathoz a következő megjegyzést tette: *Effectus - Tylly ist erschossen oder vom empfangenen Schuß gestorben Ao. 1631. Wallensteiner zu Eger schändlich erstochen 15,25. Febr. 1634.*¹⁰ (A hatás - Tillyt lelőtték vagy a kapott lövéstől halt meg, Wallenstein szégyenteljesen megfulladt Egerben).

Permeier és Gifftheil kapcsolatáról keveset tudunk. Találkoztak-e személyesen? Nem maradt fenn róla dokumentum. Hogy Gifftheil Berlinben járt nem sokkal Permeier előtt 1631-ben, arról Permeier értesülhetett berlini ismerősei révén. Mégis, bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy már Berlin előtt ismerte Gifftheilt. Ha kézbe vesszük Gifftheil röpiratait,

⁸ B17a III4n

⁹ B17a III4p

feltűnő a sok stílus- és megfogalmazásbeli hasonlóság közte és az osztrák írásai között: „Gotts Königlichen Triumphgesellschaft vnd Christ-Evangelischen general-reformatorn”¹¹ áll az egyik Gifftheil-címlapon, „Gotts Königlichen Triumph Gesellschaft vnd Christ-Evangelischen Vniversal-Reformatorn”¹² található a Permeier íráson. Ugyanazokat a címeket, amiket Gifftheil használt, eltekintve a „Krigesfürst Michael”-tól, Permeier is felaggatta magára, igaz még számos másikkal is kiegészítette.

Mindenesetre Gifftheil nagy hatást tett Permeierre, s nem zárható ki, hogy egyenesen az ő példája nyomán érzett elhivatottságot a prófétaságra. Mivel Permeier 1630. novemberét tette meg a prófétasága kezdetének, így már azelőtt kezében járhattak a Gifftheil-féle röpiratok, talán éppen Hollandiában ismerkedhetett meg velük. Erre bizonyíték az egyik kézzel másolt röpiratra tett megjegyzés Permeiertől: NB. Dises Schreiben hat Ludwig Fridrich Gifftheil (welchen Gott im Nahmen seines Sohns des Newen König Davids zu verkündigung deßen Vorgerichts auf Erden Dan.7. seit ohngefahr Anno 1624. an die vornembsten Könige Chur: Fürsten, Ständ vnd Städt zuzuforderist auf der genant Evangelischen seiten, außgesandt, vnd wegen Repraesentirung solches Titul oder Ambts, ins gemein von den Soldaten der vnterschiedlichen Armeen, der König David, schimpffsweise genennet wird,) im verschinenen 1629. Jahr an einen Menonisten in Holland ... abgehen laßen¹³. (Ezt az írást L.F.G. (akit Isten a Fiú nevében mint az új Dávid királyt a földi előbíróság megjövendölésére az előkelő evangélikus királyokhoz, fejedelmekhez, rendekhez és városokhoz küldött kb. 1624-től, s mert ilyen címet vagy hivatást képvisel, a különböző hadseregek katonái Dávid királyként szidalmazták) az elmúlt 1629. évben egy mennonitának adta). Tehát Permeier ezt a röpiratot 1630-ban másolta, amikor még Hollandiában volt. Közele információkkal rendelkezett Gifftheilről, hiszen tudta, hogy Gifftheil kb. 1624-től küldözgette figyelmeztetéseit, hogy ismert ebben a szerepében, mert gúnynevet is adtak neki a katonák. Egy másik megjegyzésében azt is tudni vélte, hogy ki közvetítette Gifftheil egy levelét II. Ferdinándnak¹⁴, vagy hogy Drezdában Gifftheil személyesen nyújtotta át az iratot a szász kancellárnak 1627-ben¹⁵.

Ha Gifftheil munkásságát fontosnak is tartotta, személyiségét és a módszereit már erős kritikával illette, ahogy ez az egyetlen megmaradt Gifftheilnek írt leveléből kiderül¹⁶. Ebben egy rendkívül magabiztos, önmagát Istentől felszentelt prófétának tekintő Permeier nyilvánul meg, aki már a bevezető mondatokban azzal biztosít legitimációt magának, hogy ő Luther

¹⁰ B17a I16

¹¹ B17a I8a

¹² B17b 76r

¹³ B17a I13

¹⁴ B17a I14a

¹⁵ B17a I11

¹⁶ B17a III1 A levelet közli R. van DÜLMEN: Prophetie und Politik, 454-459.

művének a folytatója (durch meine Hand das Werck ... zu continuiren), annak a Lutherének, aki a római Antikrisztust nyilvánosan megtámadta, és hatalmát megsabdalta (den Römischen groß-Antichrist mit öffentlicher ... Feder ... angreifen). Mint ilyen, feladatának tekinti, hogy más, Istentől felkent tanúkat szorgalmasan tanulmányozzon (in den Schriften anderer von Gott erweckter Mitzeugen fleissig zu prüfen), s hogy ami megfelelőnek látszik tőlük, azt nyilvánosságra hozza. Így találta Gifftheilt igaz prófétának, s ezt írta: Ich ebenfalls von des Herrn nahmen etliche briefe angetroffen, welche Ich mir sehr wol gefallen lassen, auch weil sie schriftmäßig befunden, sambt andern beylagen an vnterschiedliche principal-örther in Teutschland, ja nicht weniger jüngsthin über Leipzig vnd Nürnberg gar nach Wien an vornehmes Stands Leute vnd die bey dem Kayserlichen Hoff ihren freyen accessum haben, zu versenden. (Én is kaptam az Ön nevével jelzett levelekből néhányat, ezek nagyon tetszettek nekem, mert a Szentírásnak megfelelőnek találtattak. Más mellékletekkel együtt különböző fontos németországi helyekre, sőt újabban Lipcsén és Nürnbergben keresztül Bécsbe is megküldtem őket előkelő rendi képviselőknek, akiknek szabad bejárásuk van a császári udvarba). De most barátságosan figyelmeztetni szeretné Gifftheilt, hogy a brandenburgi udvarnak és népnek szóló legújabb levelei magyarázatra szorulnak. Gifftheil feltehetőleg Permeier "prófétái" érdekeit sértette a berlini udvarnál, amikor újabb röpiratokban támadta meg a tartományban fellépő hamis prófétákat. Ezért Permeier egyrészt arra szólítja fel az egyébként kedves barátjának címzett Gifftheilt, hogy bizonyítsa be, valóban ő az egyetlen és igaz Isten küldötte (persze Permeier sértve érzi magát, hogy míg ő elismeri Gifftheilt, a másik nem fogadta el őt), másrészt figyelmességre és óvatosságra hívja fel őt, hogy a nehéz művet véghez tudják vinni (so hohe, schwere vnd gefährliche werck mit so gnugsamer Fürsichtigkeit ... vorgenommen werde), s egyben felajánlja neki a segítségét (hierzu meiner feder gebrauchen kan, soll Ihme dero möglichkeit ... gegeben werden.) Hogy nem csupán a saját véleményét képviselte Permeier, ezt azzal akarta megerősíteni, hogy az aláírásba belefoglalta Trappét és más igaz keresztényeket is (thue damit sambt den Herrn Trappen wie auch andern beywesenen rechtschaffenen Christen). Ha ez nem is Trappe és a többiek egyetértésével történt, Permeier tudta, hogy Gifftheil fontolóra veszi, vajon mennyire gondolkodnak Permeierhez hasonló módon a berlini rajongói. Később is kapcsolatban állt a két önjelölt próféta (ha a köztes években nem is leveleztek), mert 1644 őszén Permeier egy régi ismerőse Emdenből azt írja neki, hogy Gifftheil éppen ott időzik, s Permeier levelét átadták neki, melyet bizonyosan meg fog válaszolni¹⁷. A levél aztán meg is érkezett¹⁸, ez az egy, ami a Gifftheiltől Permeiernek írottak közül megmaradt.

¹⁷ A levelet idézi T. WOTSCHKE: Johann Permeier, 580., a jelzete: B17b f220.

Az 1638-as levelezésben nem sokat fordul elő Gifftheil neve. Grammendorf utalt az egyik levélben Gifftheil egy röpiratára, melyben Carl Gustav Wrangelnek jósolta meg a bukását, illetve hogy új írásokat is kapott tőle¹⁹. Egy a fiának szóló levélben csak röviden megjegyezte, hogy Gifftheil Hollandiában tartózkodott akkoriban²⁰.

Gifftheil tekintetében fontosabbak azonban Permeiernek a kiadókhöz írt levelei. Ezekben azt a szándékát nyilvánította ki, hogy szeretné Gifftheil műveit nyomtatásban látni. Az első ilyen röplap, fogalmazta meg Meriannak²¹, egy kleines geschribnes Tractätlein von dem Gerichte Gottes über dise Virtte Monarchiam (egy kis traktátus Istennek a negyedik monarchia feletti bíróságáról). Ezt, mint már feljebb említettük, Permeier az *Error Triumus*-hoz nyomtatná kettő másik röpirattal együtt. A négy nappal későbbi Michael Endtnernek szóló levélben szintén a ugyanerre a röpiratra adott megbízást, igaz teljesen más írások társaságában, s itt is magára vállalta a költségeket²². Ugyanitt megnevezett újabb hat traktátust, melyeket hasznosnak látna kiadatni, köztük a *Göttliche Aufforderung an alle Generalen*-t és az *Aufforderung an alle Universitäten*-t Gifftheiltől.

Három hónap múlva pedig azt írta Meriannak, hogy Endtner visszautasította azt a több mint 30 darab írást, amit megküldött neki, mivel alkalmatlannak tartja az időt erre most Nürnbergben, és ezért az egész anyagot Meriannak irányítja, hátha ő segíteni tudna. Von dem Tractätl Aufforderung an alle Priester etc. so neben den andern hiebey ligt, hab Ich noch etliche *exemplaria*, also das es meinetwegen keines nachdruckens damit bedarff, Ich schick aber dises darumb das es der Herr auch andern guten Freunden communiciren kan, vnd wer lust hat, wird es an fernere ort zubefürdern wißen²³ (A *Felhívás minden paphoz* című traktátusból, mely ott található a többi mellett, van még néhány példányom, így felőlem nem szükséges az utánnomása. De azért megküldöm az Úrnak, hogy jó barátjainak odaadhassa, s akinek kedve van hozzá, támogathatja a kiadását a távolabbi helyeken is). A tábornokoknak illetve az egyetemeknek szóló követeléseket külön megküldte Meriannak, hátha megfelelőnek tartja a kiadásra és a könyvvásáron való terjesztésre²⁴. Októberben afelől érdeklődött Meriannál, hogy megkapta-e az írásokat, s ha igen, vajon mit lát jónak kiadni²⁵.

A művek

¹⁸ B17b f10.

¹⁹ B17a III2h

²⁰ B17a III5l

²¹ B17a III2f

²² B17a III2g

²³ B17a III4i

²⁴ Uo.

²⁵ B17a III6q

Lássuk most a levelezésben leggyakrabban szereplő és biztosan Ludwig Friedrich Gifftheilnak tulajdonítható röpiratokat:

1. Erkenntnuß Der Zergehung diser Vierten MONARCHIAE, Dan:2&7. Vnd wie das Gericht Gottes auff die Völcker dringet, welche dieselbe inne haben, wie solche Deduction auß Göttlichem Antrieb, zur nothwendigen Prüfung diser Zeit Beschaffenheit, vnd als ein prodromus Famae seiner verordneten Christ-Evangelischen Universal-reformatorn Ps:2&149. Apoc:5&17. den vornembsten Chur: Fürsten vnd Ständen selbigen Reichs, noch Anno 1627. unterschiedlicher weise Schrifftlich insinuirt worden. 4o. pp. 1-7.²⁶

2. Eine Aufforderung an alle Höhen 2. Corinth.10. oder Universiteten im Römischen Reich, Matth.24. 4o. pp. 1-7.²⁷

Permeier kérésére Grammdorf tisztázott néhány szerzőségi kérdést. Ezek szerint ez a röpirat Gifftheilé, de Panthaleon Trappe egészítette ki.²⁸

3. Eine Göttliche aufforderung an alle Generalen, Obersten vnd Soldaten zu Roß vnd Fuß. 4o., pp. 1-8.²⁹

4. Aufforderung, und Ermahnung An alle Priester, Propheten, SchrifftGelehrten, Lehrer vnd Prediger, so hin vnnd her im Deustchen Lande vnter dem Volcke GOTTES der Blinden vnnd Vnwissen den Leiter vnd Lehrer, vnd von Gott Gesandten seyn wollen. (...) Gedruckt im Jahr M.DC.XXXI. [A röpirat végén: Geschrieben aus Roma Nova 1.Januarij Anno XXXI. Durch L.H. H.H. vnd E. Gedruckt vnd Verlegt.] 4o. pp. 1-14.³⁰

5. Erstlich Gott im Himmel. Für das ander Die grosse Noth der armen Leute allhie auff Erden. Zum dritten, Die starcke Grundveste der Erden, Berge vnd Hügel, nemlich die gewaltige Häupter vnd Regenten, Oberste vnd Kriegs-Leute betreffende, als durch welche der Sathan, der Fürst dieser Welt nun loß, ledig, oder außgelassen.

²⁶ B17a I8c

²⁷ B17a I35

²⁸ B17a III6n

²⁹ B17a I36

³⁰ B17a I25

Von wegen des Vnwesens in dem Römischen Reich, an den Churfürsten von Sachsen, vnnnd des Schwedischen Reichs Amptleute, zuvorderst aber an deroselben Feld-Marschalck, Panier gelanget. Gedruckt im Jahr, M.DC.XXXVII. 4o. pp. 1-6.³¹

6. An die Schwedische, Chur Sächsiche und an die Kayserische Ampt, Sap.6. Oberste vnd Kriegesleute zugelangen, Apoc.6. 16. 20. ANNO 1637. 4o. pp. 1-3.³²

7. Posaun, Den Tag des HERRN, Gottes Gericht, vnd das Ende der Welt betreffend. An die Völcker dieser jtzigen vnnnd letzten Welt zugelangen, So dieser obschwebenden Entpöhrungen halb, durch welche der Sathan, der Fürst dieser Welt loß, oder außgelassen, in einem Streit versamblet, (...) ANNO: M.DC.XXXVII. 4o. pp. 1-5.³³

8. Copia Oder Inhalt eines Sendbriffs, welcher alß Gottes Wortt für etlichen Jahren an den König auß Schweden abgangen, so sich deß armen Menschlichen Geschlechts gar niemahlen nach dem Grunde deß waren vngeferbten Glaubens vnd der Liebe Gottes nach anzunehmen begehret, (...) Neben einem andern Schreiben, so deß vberteufflichen Mord vnd Raubwesens halber itzundt erst an die Schweden gelanget. Abgefertiget Durch den Kriegs Fürsten Michael Apoc.12. (...) Gedruckt im Jahr Jesu Christi , 1637. 4o. pp. 1-7.³⁴

9. STIMME Durch welche der HErr Zebaoth auß Zion also brüllet. 1 folio oldal³⁵

Giftheil apokaliptikus hangnemű, rövid terjedelmű írásainak az alapvetése, hogy a végidők közelednek (Vnd weil wir itzund gewiß vnd warhafftig vor dem ende der Welt seynd), s mindenki készüljön fel a leszámolásra. Giftheil szerepe a prófétáé, aki az embereket arra figyelmezteti, hogy az üdvösségük érdekében (ernstlich ermahnet, wol für sich zusehen, seine Seele vnnnd Gewissen, anders in acht zu nehmen), és amit még mindig hozzátész, a szegények szüksége érdekében (vmb der grossen Noth willen der armen Leute), tekintsenek magukba és bánják meg a bűneiket. Minden nép a földön abba a bűnbe esett, hogy Isten szeretetének a

³¹ B17a I33b

³² B17a I34

³³ B17a I31

³⁴ B17a I32

³⁵ B17a I14a

szövetségét felbontotta, és az ártatlan lelkeket is az ördög uralmának vetette alá. Az utolsó idők jele a mostani véres, mindent tönkretévő háború.

Gifftheil végigvesz a vádjában mindenkit, aki szerinte a világ romlását okozta, legyen az uralkodó vagy hadvezér, egyszerű katona, lelkész vagy tudós. Egy jóra való keresztény katonának például nemcsak a bibliai parancsolatoknak kell megfelelnie (legfőképp a szeresd felebarátodatnak), hanem tudnia kell döntenie az igazságos és igazságtalan háború közt. Pontosan ugyan nem fejt ki Gifftheil, hogy mit is ért ezalatt, de a szövegből kiolvasható, hogy a mostani keresztények közötti szakadás és háborúság lázadás a szeretet szövetsége ellen, és semmilyen keresztény hiten belüli vita nem adhat okot arra, hogy bárki háborúba kezdjen felebarátja ellen. Egy keresztény katona ne bántson, ne félelmitson meg, ne kínozzon, ne raboljon ki és legfőképp ne öljön meg egy másik keresztényt.

Az egyetemekhez és az egyháziakhoz intézi dörgedelmeit, amikor arra figyelmezteti őket, hogy csupa istenteleséget követnek el. Az igazi lelkész hivatás abban áll, hogy előkészítse, és az igaz hit alapján a szellemben és a szeretet szövetségében egyesítse az embereket (Dem wahren Predigampt nach sollen die Leute zubereitet, in Gott erbawet, einander dem waren glauben nach im Geist, vnd dem Band der Liebe vereiniget sein). Vak vezetőknek és a szeretet köteléke elválasztóinak nevezi az egyháziakat és a tudósokat, akik a saját jólétük és hasznuk érdekében léptek egymással hamis szövetségre.

Összegzés

Röviden tekintsük át tehát a Permeier-Gifftheil kapcsolatot. Permeier intenzíven foglalkozott Gifftheil írásaival, a hatás elsősorban hollandiai tartózkodása alatt érhető. A prófétai szerepek feltűnő hasonlóságát (azonos vagy közel ugyanazon megnevezések és címek, az uralkodóknak, rendeknek, birodalmi gyűléseknek küldött levelek) figyelembe véve Permeier Gifftheil nyomán indult el ebben a szerepében. Ez feltűnt Gifftheilnek is, aki egy indulatos röpiratban mutatott rá a brandenburgi fejedelemlen és udvarának a hamis prófétára: Copia eines Schreibens, welches an den Churfürsten von Brandenburg, seine Rätthe oder Amtleute ... übersendet worden, wegen einer großen Gotteslästerung, welche von einem falschem Propheten, greulichen und reißenden Seelenwolf allda ausgegangen³⁶. (Egy írás a brandenburgi választófejedelemlen és a tanácsosainak, valamint hivatalnokainak, melyet amiatt az istenáromlás miatt küldünk, melyet egy hamis próféta, szörnyűséges, marcangoló, lelki farkas

³⁶ Ezt a nyomtatott röpiratot Eylenstein ismerteti egy, az akkori breslauer egyetemi könyvtárban található Gifftheil-kolligátumból, de megvan a hallei anyagok között is, jelzete: FS 61D21

követett el). Permeier, mert ki másról lehetne szó, találva érezhette magát, s jóval visszafogottabb hangnemben, de határozottan visszautasította Gifftheil azon nézetét, mi szerint csak ő az egyedüli igaz próféta. A Gifftheilnak írt hosszú 1636-os levélnek tehát megvan az indítéka a fenti röpiratban, és Permeier békülékeny hangja, a közös ügyben felajánlott segítsége, elismerése Gifftheil felé, valamint az a tény, hogy valóban addig is terjesztette az írásait feltehetőleg lecsillapították Gifftheil haragját. Egyébként is Permeier aztán visszatért Bécsbe, más ügyekkel foglalkozott, és a távolság is megnőtt köztük. Igaz, Permeier továbbra is szem előtt tartotta Gifftheil tevékenységét, s gyűjtötte a röpiratait. Szándékában állt azokat kiadni, sajnos nem tudjuk, hogy milyen sikerrel. A röpiratok ugyanis névtelenül, évszám és nyomdahely, valamint a nyomdász megjelölése nélkül jelentek meg. A *Zergehung*-nak több kiadása ismert, az egyik legnépszerűbb Gifftheil-írásnak számított. A B17a kódexben is két különböző nyomtatvány és még egy másolat Permeier kézírásával található belőle. De a többi röpiratnak is számos kiadása van. A legnagyobb a reneszánszuk egyébként az 1640-50-es években, ekkor fordították le őket angolra, latinra, hollandra, állítólag Gifftheil híre Moszkvába és Törökországba is eljutott³⁷. A két próféta kapcsolata 1644-ben folytatódott, amikor levelet írtak egymásnak.

A hasonlóságokról már beszéltünk esetükben, de különbségek is adódtak. Gifftheil emocionálisabb, túlfűtött közelítése a dolgokhoz gyakrabban keltett visszatetszést, mint Permeier szenvedélyes, de racionális érvelése (Permeier érve igaztalan volt Gifftheillal szemben, amikor azt írta, hogy nem ismeri eléggé a Szentírást). Míg Gifftheil módszerei hatásosabbak voltak tekintetben, hogy elérte velük, hogy udvari körökben fogadják, mégha szent örültek is tekintették, írásait ismerték és terjesztették, addig Permeier egész életén át azért küzdött, hogy levelei eljussanak a német-római birodalom császárához, de ez soha nem sikerült neki. Viszont az eszmetársak, hasonló gondolkodásúak körében Gifftheil radikalizmusát veszélyesnek tartották (ehhez elég Franckenberg értetlenséget kifejező véleményét idézni az egyik leveléből³⁸, vagy a Münster-testvérpár levelezését megnézni, hogy

³⁷ G. ARNOLD: Kirchen- und Ketzer-Historie, 102.

³⁸ J. TELLE: Abraham von Franckenberg, 242-252. Franckenberg ebben az 1649-es levelében egy 13 évvel korábbi Gifftheillal való találkozásáról ír. A württembergi próféta karddal próbálta az igazát megvédeni, s rátámadt egy helyi (mindez Sziléziában játszódott) lelkészre. Franckenberg megjegyzése ehhez: inkább szavakkal és szellemi karddal, nem pedig valóságos fegyverekkel kell az Antikrisztust és a derékhadát megsemmisíteni.

Gifftheil milyen lekezelt figura volt egyes körökben³⁹), míg Permeier szelídebb terjesztői munkásságával viszonylagos népszerűségnek és ismertségnek örvendett.

³⁹ T. WOTSCHKE: Johann Ludwig und Johann Friedrich Münster, 141. Wotschke itt Johann Ludwig Münster levelét közli testvéréhez, Johann Friedrichhez, aki egy életen keresztül Gifftheil rajongója és kísérője volt, és szorgalmasan feljegyezte szavait. Ludwig igyekezett Gifftheiltől eltéríteni az öccsét, mert szerinte Gifftheil inkább akadályozza, mintsem segíti az evangéliumi igazság kiderülését.

c. *Lorentz Grammendorf és művei*

Lorentz Grammendorf a Permeier-féle kör legizgalmasabb személyisége. Igaztalanul a háttérbe szorult a barátaihoz és eszmetársaihoz képest, a kutatásban eddig semmilyen méltatást vagy tanulmányt nem szenteltek neki. A legtöbbet Wotschkétől tudhatunk meg róla, de ő is csak más rajongókkal kapcsolatban érinti Grammendorf szerepét. Ezért ebben a fejezetben egy kicsit bővebben térünk ki rá, hogy az olvasó is meggyőző képet kapjon a fenti állításról.

Grammendorf már Arnoldnál kiérdemelt egy külön kis bekezdést, ebben Arnold két művét említi, az *Ernste Wehklage*-t, s az *Apologia*-t, mint a lutheránus lelkészek ellen szánt kritikus hangú írásokat¹. Ugyanitt, a Breckling által írt részben, Gifftheil után a második helyen szerepel: Cammer-Gerichts-advocat in Berlin, hat mit seinem seligen brueder und frauen dem Gifftheilen treulich bis in den tod beygestanden, und viel herrliche zeugnissen vonder welt-Babel und ihrem fall öffentlich drucken lassen, darüber er von den Priestern sehr verhasset und von ihren Kirchhoff auch nach dem tode ausgeschlossen, aber von dem Chur-Fürsten geschützet, und auf der Reformierten Kirchhoff mit seiner Frauen begraben, dessen zeugnisse noch bey mir beruhen.² (Kamarai bírósági ügyvéd Berlinben, aki megboldogult bátyjával és feleségével kitartott Gifftheil mellett annak haláláig. Számos kiváló tanúbizonyságot tett közzé a világ-Bábelről és a pusztulásáról, ezért a lelkészek nagyon gyűlölték, és a temetőből is kizárták. De a választófejedelem megvédte, s feleségével együtt a református temetőben leltek nyugalomra. Művei megvannak még nálam). Breckling tudni vélte, hogy Panthaleon Trappe el akarta őt téríteni a rajongóktól, de végül Grammendorf nyerte meg őt Gifftheilnek és az ügynek³. Betke megtérítésében már az adott fejezetben láthattuk a kezdeményezését. Barátjai közé tartozott Conradus Potinius lelkész Wittmundban⁴, Johann Paul Ludwig clevei tanácsos⁵, Nicolaus Wolff berlini aranyműves⁶, aki a Grammendorf elleni praktikák miatt maga is tollat ragadott, s írásaiban védte meg őt. Rathardus Hoffmann, aki berlini ügyvéd volt, szintén kiállt Grammendorf nézetei mellett, amiért börtönbe vetették, s végül elszegényedve ő is a református temetőben lelt nyugalomra⁷. Breckling többször megemlítette, hogy amikor Gifftheil halála után magához

¹ G. ARNOLD: Kirchen- und Ketzer-Historie, 152.

² Uo. 1090.

³ Uo.

⁴ Uo.

⁵ Uo. 1091.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

vette Johann Friedrich Münstert, nagyon sok kéziratot megkapott tőle, köztük Grammdorféit is⁸.

Az egyetemi matrikula szerint 1592-ben iratkozott be az Odera melletti Frankfurtba jogot tanulni, mégpedig a választófejedelem támogatásával⁹, s aztán az ő szolgálatába lépett ügyvédként. A tisztos polgári foglalkozás mögött azonban igazi eretnek lélek rejtőzködött. Ismeretségi körébe tartozott szinte az összes valamire való önjelölt próféta és disszidens, és rengeteg szál futott össze a kezében. Kapcsolatban volt Betkével, Gifftheillal, Franckenbergékkal, Johann Paul Ludwiggal, a Münster-testvérekkel, a nürnbergi rajongókkal, köztük Nicolaus Pfaff-fal, Paul Felgenhauerrel, Christoph Hübnerrel. Hasonlóan Permeierhez, maga is rendezett sajtó alá műveket, s ő is írt, mégpedig szenvedélyesen.

Permeierrel baráti viszonyban állt, ez a barátság a berlini közös évek alatt bontakozott ki. Évente több levelet váltottak egymással. A levelek egy része a B17a, a másik része a B17b kódexben található (összesen 17), ez utóbbiban az eredetiek.

Grammdorf tevékenységéhez az a forrás nyújt segítséget, melyet már korábban, Permeier berlini föllépése kapcsán idéztünk. Ebben ugyanis nemcsak Permeierről számol be részletesen a szerző, hanem arról is, kik voltak a társai és milyen könyveket olvastak. A krónikás kiemeli, hogy Permeier huszonnégy tagot nevezett meg a társaságából, tizenkettő a rendekből, lovagokból és politikusokból került ki, ezekhez tartozott Grammdorf és Trappe¹⁰. Később azt tudjuk meg, hogy az előkelő ügyvéd 1635. januárjában egy újévi figyelmeztető levelet küldött a polgármesternek, Benedek Reichartnak. Ebben azt követelte, hogy a polgármester mindenki számára tegye közzé, amit ő megírt, nevezetesen: az evangélikusok eltévelyedése az oka most minden bajnak, felsorolja, hogy milyen eszközök vannak a szerencsétlenség leküzdésére, elmondja, hogy Krisztus eljövetele a küszöbön áll, hogy mit kell tenni az üdvözülésért s mit nem szabad, s ellenállást kíván az antikrisztusi birodalommal szemben¹¹. A levélhez még a következő iratokat csatolta Grammdorf: *Zeugniß des ewigen Euangelii, Schlüssel der Höllen und des todes, Classicum sacrum ad Heroes Davidicos, Auforderung und Ermahnung an alle Priester fürn Riß zustehen*¹². A polgármester állítólag engedett Grammdorf kérésének, nyilvánossá tette az írásokat, de ugyanakkor továbbította őket a

⁸ T. WOTSCHKE: Zwei Schwärmer, 148.

⁹ Aeltere Universitäts-Matrikeln Universität Frankfurt a.O., I. kötet, Kiad. Ernst FRIEDLAENDER, Leipzig, 1887. 370.

¹⁰ Staatsbibliothek - Preußischer Kulturbesitz Berlin. Ms. Boruss. fol. 484. 35r.

¹¹ Uo. 37r.

minisztériumnak is, ahol egy ülésen felolvasták azokat: Worauf bey Verlesung und gehaltener *deliberation* einhellig geschlossen, daß einer ihres Mittels in Nahmen des gantzen berlinischen Predig-Amts aufsetzen wolle *Eine Prob und Prüfung* des Grammdorffischen Neu-Jahrs-Brieffs¹³ (mire a felolvasáson és a tanácskozáson egyhangúlag úgy döntöttek, hogy egy közvetítőjük az egész berlini egyházi hivatal nevében a grammendorfi újévi levelet próbára teszi és leellenőrzi). A fent nevezett levelet elküldték egy kérvény kíséretében a konzisztóriumnak, hogy ők döntsenek az ügyben. Azonban semmilyen választ nem kaptak, s ennek az oka, ahogy a krónikás megjegyzi, bleibet bis dato unbewust (mindeddig nem derült ki).

De ezzel nem értek véget a berlini ügyvéd üldöztetései. A Permeier életrajzát ismertető fejezetben már beszámoltunk a stettini svéd kormányzó leveléről 1636. októberéből. Johann Transaeus ebben azt követelte a berlini tanácstól, hogy tartóztassák le Grammdorffot, Permeier veszélyes weigeliánus védelmezőjét és tanácsadóját. Indítsanak ellene eljárást, hogy tanait visszavonja, de vigyázzanak rá, hogy meg ne szökjön, és eskessék meg, hogy er nicht alle diejenige Brieffe, welche der *Permeier* bey einen Jahr hero an unterschiedliche Geist und weldtliche Persohnen alhier und in Dantzic geschrieben, gelesen, Rath dazu gegeben, *approbiret* und gut geheissen habe¹⁴ (azon levelek közül, melyeket Permeier egy jó évvel ezelőtt Stettinbe és Danzigba küldött különböző világi és egyházi személyeknek, nem olvasta mindet, nem adott tanácsot hozzájuk, nem hagyta jóvá és nem nevezte jónak őket). Transaeus reméli, hogy a berliniek nem hunynak szemet az ügy felett, s haladéktalanul intézkednek, mely döntésekről ő is várja az írásos választ. Sajnos a forrás itt megszakad, de Grammdorff levelei tisztázzák a történeteket. 1637. áprilisi levele szerint Transaeus szolgájától megtudta, hogy wie gar böse Praktiken derselbe wider den Herrn vnd mich vorgehabt¹⁵ (milyen gonosz praktikákkal akart Permeier és ellene Transaeus eljárni), de miután Carl Gustav Wrangel megérkezett a csapataival, a dolgok egészen másképp álltak, mint ahogy azt a svéd elképzelte. Végül Transaeust és a feleségét elkergették, a vádat pedig visszautalták az udvari kamarai bírósághoz, ahol Grammdorff is dolgozott, így elült a per. Emellett feltehetőleg komoly támogatói voltak az ügyvédnek a választófejedelem udvarában. 1638-ban azonban újra felmerült az ügy, igaz, most nem a város részéről, hanem az egyházi előljáróság akaratából (az aláírók között voltak mindkét részről, tehát evangélikusok és reformátusok is). Május 22-én egy jelentést küldtek a fejedelemnek, melyben egy új konzisztóriummi és vizitációs rendelet munkálatairól számoltak be. A nyolcadik pontban, ahol a weigeliánizmus elleni küzdelmükről esett szó, megnevezték Joachim Betkét és a *Mensio Christianismi* című írását. Betke azt

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. f44.

vallotta, hogy ezt a tudta nélkül adta ki Christoph von Erxleben, a terjesztése pedig Grammendorfnak volt köszönhető. Weigeliánus agitátorokként felsorolták még Pantaleon Trappét, Johann Sarnoviust és Andreas Detrit. De a legrosszabbnak köztük Grammendorfort tartották, akinél a találkozó is zajlottak és az írások is keletkeztek¹⁶. A fejedelmet vélhetően bosszantotta az ügy, és egyre szigorúbb rendeleteket adott ki a weigeliánusok ellen.

Hogy pár évvel később mégis egy szabályos per indult ellene, azt egyrészt a Permeierhez írt leveleiből, másrészt egy fennmaradt művéből tudjuk, ezek alapján viszonylag pontos képet formálhatunk az eljárásról. 1641. augusztus 11-én kelt levelében megemlítette Permeiernek, hogy az ellenségei ismét bevádolták a választófejedelemtől, a berlini esperessel, Johann Kochhal az élen. Grammendorf ugyanis (ismét újév alkalmából) újabb figyelmeztető leveleket küldött nekik, hogy ne legyenek olyan biztosak a dolgukban, mert itt a vég. Mellékelte hozzá egy gedruckte *Erkenntnis der Plagen Ursach*¹⁷ (nyomtatványt a „Csapások okának a felismeréséről”). 1643. február 8-án még mindig ugyanerről panaszkodott: Was ich rede, so fange ich Krieg an¹⁸ (bármit beszélek, háborúba kezdek vele), majd így folytatta. Unlängst vor den Weihnachtsferien, als B. Reichard beehrte, ihm von meinen meditationibus mitzuteilen, übersandte ich ihm am Christtage eine geistliche *Betrachtung der Geburt Christi*. Wie er nun diese dem Propst von Berlin M. Samuel Hoffmann zugesandt, hat derselbe folgenden Tags so heftig dawider gewütet, daß er dieselbe, teils aber gestümmelt, von der Kanzel verlesen, teils heftig lamentiert vnd gelästert vnd wider die wahre Beiwohnung Christi in den Gläubigen gedonnert. Ihm sind auch andere gefolgt. Ich habe ihnen aber am Neujahrsabend wieder geschrieben vnd ihre Torheit vnter Augen gestellt. Sie sollen mich abermals bei dem Kurfürsten verklagt haben (Nem régen, még a karácsonyi szünet előtt B. Reichard kérte tőlem, hogy adjak neki a meditációimból. Átküldtem neki a „*Krisztus születésének lelki szemlélése*” címűt, s ő erre továbbította ezt a berlini esperesnek, Samuel Hoffmann-nak¹⁹. Ő a következő napon oly hevesen dühöngött, hogy részben felolvasta az írásomat (közben elment a hangja), részben hevesen siránkozott és szitkozódott rajta, és a hívőkben levő igaz Krisztus ellen dörgedelmezett. Majd mások is követték ebben. Én azonban újév estéjén ismét írtam nekik, s szemük elé tártam az ostobaságukat. Állítólag megint bevádoltak a választófejedelemtől).

Valamikor ezek a vádak olyannyira megsokasodtak, hogy az udvarban a pártfogók sem tudtak mit tenni ellene. Grammendorf a konzisztórium elé került, erről egy művéből *Apologia* címmel szerzünk tudomást. Az *Apologia*-val személyesen Georg Wilhelm választófejedelemtől fordult, tudta, hogy csak az ő segítségével kerülhet ki a nehéz helyzetből. Vádlottnak nevezi

¹⁵ idézi T. WOTSCHKE: Die Polnischen Brüder, 40., jelzete: B17b f90.

¹⁶ Ezt az esetet Bonin írja le. ld. Burkhardt von BONIN: Die Versuche märkischer Kirchenrechtsreform im 17. Jahrhundert, In Jahrbuch für Brandenburgische Kirchengeschichte, 22 (1927) 173- 180.

¹⁷ idézi T. WOTSCHKE: Die Polnischen Brüder, 60., jelzete: B17b f98.

¹⁸ Uo. 40., jelzete: B17b f100-101.

¹⁹ Samuel HOFFMANN (1608-1649) evangélikus teológus. Sziléziából menekült Berlinbe, ahol hamarosan magas egyházi pozícióba került, ő lett 1637-ben a püspök.

magát, mégpedig a berlin-kölni lutheránus lelkészek üldözöttjének. Mint írja, hosszú éveken keresztül türelemmel viselte az ellene való támadásokat, azt, hogy eretneknek nevezték. A műben pontokba szedi, hogy milyen vádakkal gyanúsítják, és részletes cáfolatokat ír ezekre. A vádak lényege röviden: nem jár templomba, nem gyón, és nem vesz magához úrvacsorát (er kähme nicht in ihre Kirchen, kähme nicht zu ihrer Absolution und Abendmahl). Grammendorf felelete erre, hogy ez keresztény szabadságában áll (er stehet in seiner Christlichen Freyheit), s ilyet maguk az apostolok sem tettek. Ő egy katolikus [értsd az eredeti jelentését: általános] gyülekezetben hisz (eine Catholische und allgemeine Versammlung), s reméli, hogy Isten kegyelméből tag lehet egy ilyenben. Ezért hagyott föl a pápista fülbegyónással is, mert ennek Isten szavaiban nincsen alapja, s tudja, hogy az egyik testvér nem bocsáthat meg a másiknak (kein Bruder den andern Gott versöhnen könne). Hasonló okokból utasítja el az úrvacsorát, ehelyett ő minden nap Krisztushoz könyörög az égi kenyérért (bittet er täglich nach Christi Befehl umb das überwesentliche Himmel Brod). Azzal gyanúsítják, hogy weigeli szektához tartozik (den Beklagten einer genannten Weigelianischen Sect beschuldigen), s mint ilyen, weigeliánusokat rejteget a házában (Beklagter solte Weigelianische Rotten-Geisier beherget haben), s ez utóbbit nem is tagadja, csak máshová fekteti a hangsúlyt: Und ob er gleich nach Gottes Befehl ein oder zwey Bothen Gottes vor etzlichen Jahren auffgenommem, so sind es doch keine Sectirische, viel weniger Weigelianische Geister, ... es sind Boten der Warheit und Gerechtigkeit Gottes²⁰. (Isten parancsolatjára néhány évvel ezelőtt Isten egy vagy két követét magamhoz vettem, de ők nem voltak szektatagok, még kevésbé weigeliánusok, ... hanem az isteni igazság és igazságosság követői). Vádolják, hogy entuziaszta, aki nem mer a nézeteivel a vádlói elé állni. Új tanokat hirdet, lázít, nem tiszteli a felsőbbiséget, sőt el is veti, tiltott-titkos összejöveteleket tart, ahol egyszerű embereket térít meg a tanainak, melyek tévesek és bosszantóak. Miért ne tenném meg a kötelességemet, kérdez vissza Grammendorf, hogy figyelmeztessem embertársaimat a bűneikre, s ha összejövünk egymással beszélgetni, akkor vajon minek kellene a témának lennie, ha nem az igaz keresztény életnek. Grammendorf a cáfolatában hatásosan festi le a köztük levő felfogásbeli különbség lényegét, mégpedig ellentétpárookra építve: amazok (értsd a papság) kőépületeikben rég elvetették az élő szót, míg a többiek (értsd az igaz hívők) az élő köre, nevezetesen Krisztusra építik szellemi templomukat (jene erbawen sich auff den Lebendigen Stein oder Felß, nemlich Gott in Christo Jesu zu einem geistlichen Hause und Priesterthumb). Amazok embertől kapott hivatalokat viselnek, a Szentírást emberi vélemények után magyarázzák, a többiek a béke követeiként apostoli hivatalukat gyakorolják, és testvéreiknek a

²⁰ (L. Grammendorf): Apologia, 33.

nagy titkot magyarázzák (Jene führen ain Apostolisches Amt, als Botes des Friedens Euangeliciren und verkündigen ihren Brüdern das ... grosse Geheimnuß). Amazok csak a külső dolgokkal törődnek (irigység, gőg, pénzéhség, testi gyönyörök érdeklik őket), a többiek megmutatják, hogyan él az ember a szellemben (wie man im Geist lebet). Amazok maguk akarnak az egyház fejei lenni, akik ember és Isten között a közvetítők és könyörgők (die zwischen Gott und Menschen als Mittler und Vorbitter gesetzt), a többiek bebizonyítják, hogy minden igaz keresztény egyben Isten papja és szolgálója (alle wahren Christen alß Geistliche auch rechte Priester und Diener Gottes seyn), akiknek nincs szükségük közvetítőkre. Maga az *Apologia* elemzése megérdemelne egy külön tanulmányt, melyről itt hely hiányában le kell mondanunk²¹.

De térjünk vissza a Permeierrel való levelezésére. Permeier közvetítésével Florian Crusius és Grammdorf is kapcsolatba léptek egymással, Crusius üdvözölte Grammdorfot, mert úgy vélte, hogy auch um die Gerechtigkeit bestehet²² (szintén kiáll az igazságosságért), ő pedig egy Crusius-írást kért Permeiertől *De reformatoibus* címmel²³. Közben Grammdorf azon igyekezett, hogy nagyobbik fiának, Christophnak, aki gyógyszerész, állást szerezzen. Akkoriban a fiú Danzigban tartózkodott, s rajta keresztül mentek a levelek Berlin és Danzig között. Egyébként a svédok is órá figyeltek fel, s tőle szereztek meg aztán a Permeiert és az apját terhelő bizonyítékokat²⁴. (Később a fiú Permeier révén Bécsbe, majd Pozsonyba került²⁵.) Grammdorf a nehéz időkben végig Berlinben élt, legalábbis 1643. március végéig, ez ugyanis az utolsó fennmaradt levelének a dátuma. A nehéz idők többféleképpen értendők: egyrészt a Grammdorf elleni perre, másrészt a Berlint és környékét érő háborús dúlásokra vonatkozóan. Grammdorf oldalakat szentelt leveleiben a svédok pusztításainak, a pestis terjedésének és a hasonló csapásoknak.

²¹ Egy nagyon érdekes analóg jelenség figyelhető meg kb. ugyanezekben az években Nürnbergben. Ott 1639-től a város első lelkészének, Johann Saubertnek a vezetésével indult vizsgálat a weigeliánusok ellen. A per iratai - a vádak hasonlósága (nem járnak templomba, nem vesznek úrvacsorát, téves tanokat terjesztenek, titkos gyülekezeten vesznek részt, mindezt az ún. keresztényi szabadságra hivatkozva teszik), valamint az (evangélikus) egyházi vezetés igyekezete a weigeliánusok városból való kiutasítására, és ezzel szemben a városi tanácsnak a polgárait védelmező óvatossága - egészen megdöbbentően azonos elemeket mutatnak fel a berlini eljárással. (Az érdekességet tovább fokozza, hogy egyrészt voltak kapcsolatok a nürnbergi és a berlini rajongók között, másrészt a nürnbergi ügy annak a könyvnek a megtalálásán pattant ki, amit Matthaeus Merian adott ki 1644-ben. Egyébként Christian Hoburg *Spiegel Der Misbräuche bey dem Predigamt im heutigen Christenthum* című művéről volt szó.) ld. R. van DÜLMEN: Schwärmer und Separatisten, 122-135.

²² T. WOTSCHKE: Die Polnischen Brüder, 31., jelzete: B17b f109.

²³ Uo. 37., jelzete: B17b f91.

²⁴ Erről Transaeus ír a már idézett levélben. ld. Permeier-fejezet 44. lj.

²⁵ B17a III6c

Gifftheillal való levelezéséből csak töredékek maradtak meg²⁶, a kapcsolatuk a harmincas évek elejénél régebbre nyúlt vissza. Grammendorf azt írta 1637-ben, hogy Abraham von Franckenberg jó tíz évvel azelőtt Gifftheil révén von meiner Person berichtet worden²⁷ (értesült az én személyemről). 1641-ben arról számolt be Permeiernek, hogy Gifftheil éppen Londonban van, de rettentő zavarosak az ügyei, s már ő maga is ellenérzésekkel tekint rá. Ugyanitt említette Joachim Hübner levelét Angliából, aki az ottani egyház helyzetét elemezte neki²⁸. A Münster-testvérek is ismerték és nagyra tartották Grammendorft. A Gifftheil-kísérő Friedrichnek azt írta Ludwig bátyja, hogy Grammendorft für einen lieben frommen Mann vnd einen Freund Gottes halte²⁹ (egy kedves jámbor embernek, és Isten barátjának tartja). Végül lássunk egy másik forrásból származó adatot: 1643. augusztusában Johann Morsius³⁰ egy levelet küldött Joachim Jungiusnak³¹. Ebben elmesélte, hogy még 1629-ben Johann Valentin Andreae megtisztelte őt a *Dextera Amoris* című munkájának tizenkét példányával, majd akkurátusan felsorolta, hogyan osztotta ezeket szét barátjai és ismerősei között: Das achte Laurentius Grammendorff, Ictus et Advocatus Berolinensis Aulae praestantissimus, vir insigniter in Theologia Mystica, Medicina et Philosophia versatus, et christianissimo animo praeditus³² (A nyolcadik Laurentius Grammendorfnak, a jeles berlini udvari ügyvédnek, a misztikus teológiában, orvostudományban és a filozófiában is kitűnő férfúnak, aki a legkeresztényebb lelket birtokolja).

Mivel 1643-ból ismerjük tőle az utolsó levelet, élete további folyását nem követhettük. Brecklingtől olvastuk temetése szomorú történetét: a sok ellenségeskedés és vita következtében az evangélikusok nem voltak hajlandók a saját temetőjükben nyugalomra helyezni őt, és a fejedelem parancsára a reformátusoknál temették el.

Grammendorf adatta ki Paul Felgenhauer *Aurora Sapientiae* című művét 1628-ban³³. A szűkszavú információ a Bruckner-katalógusból származik, a Felgenhauer-mű 1629-es amsterdami kiadása kapcsán. Bruckner az első Grammendorf-kiadást Magdeburgból

²⁶ Id. T. WOTSCHKE: *Zwei Schwärmer*, 155-156.

²⁷ idézi T. WOTSCHKE: *Die Polnischen Brüder*, 39., jelzete: B17b f92.

²⁸ T. WOTSCHKE: *Die Polnischen Brüder*, 60., jelzete: B17b f98.

²⁹ T. WOTSCHKE: *Johann Ludwig und Johann Friedrich Münster*, 142.

³⁰ MORSIUS, Joachim (1593-1639) teológiát és filozófiát tanult különböző egyetemeken, egy ideig a rostocki egyetemen könyvtáros. Jól ismert a heterodox körökben, maga is rózsakeresztes ideákat követ. Legendás híri kézirat- és könyvhagyatéka volt.

³¹ JUNGIUS, Joachim (1587-1657), filozófus és természettudós, előbb matematikát, majd orvostant tanult, Rostockban és Hamburgban működött.

³² A levelet közli Heinrich SCHNEIDER: *Joachim Morsius und sein Kreis*, Lübeck, 1929. 59.

³³ *Aurora Sapientiae*, Das ist, Morgenröthe der Weißheit Von den Dreyen Principijs vnnnd Anfang Aller Dinge im Geheymnüß der Weißheit offenbahret wird: Zum wahren Erkenntnüß Gottes, deß Menschens vnd der gantzen Welt. ... Gedruckt im Jahr, 1629.

eredezteté³⁴. Egy másik érdekes kiadói adalékkal maga Grammendorf szolgált Permeiernek. Az osztrák arról lelkesedett barátjának, hogy Meriantól kapott egy csodálatos kis könyvet *Speculum fidei* címmel, melynél jobbat életében nem látott³⁵. Azt kérdezte Grammendorftól, hogy hallott-e róla. A berlini válasza ez volt: Ich habe ein Tractätlein *Speculum fidei* intitulirt, welchs Hardtwich Lohman *Syndicus* zu Flensburg, von da Er neben Nicol. Tetingen vertrieben, vor etzlich wenig Jahren drucken laßen, ... Ist es sonst noch ein anders Tractätlein, bitte Ich Mir *Titulum* zucommuniciren, oder wo möglich ein *exemplar*.³⁶ (Néhány évvel ezelőtt kiadtam egy kis traktátust *Speculum fidei* címmel, melyet Hartwig Lohmann flensburgi szindikusz írt (ahonnan őt Nicolaus Tetinggel együtt elüldözték). ... Ha ez egy másik traktátus lenne, kérném a címét, vagy ha lehetséges, egy példányt belőle).

A művek

Saját műveivel kapcsolatban nagyon nehéz a dolgunk, az eset teljesen hasonlatos Gifftheiléhoz, és segítséget csak a saját maga által adott adatok illetve egy gyűjteményes kötet (61D21) Halléból nyújt.

A levelezésben a következő művekről derül ki, hogy az övé:

1. Tractätlein: die Beschaffenheit heutiger Verwüstung in 5. Fragen³⁷

Ez a művet nem sikerült azonosítani.

2. Gründliche Erinnerung An die weltliche Ampts-Verwalter in der Christenheit. 4o. pp. 1-3.

Permeier ezt a művet megküldte Endtnernek³⁸, majd Meriannak³⁹ is nyomtatás céljából. Szerepel még a Schallenberg-féle listán a 16. helyen: An die Regimentsverwalter der genanten Christenheit, Hr. L. Grammendorffs⁴⁰.

Ami nyilvánvalóan az övé:

3. Az *Apologia*-t már említettük az előbb, itt a címlapon rajta áll, hogy ki a szerző. Két kiadása van, de a kettő nem egyforma. Az elsőben (a) az Arnold Mengeriggel⁴¹ való vitája foglaltatik benne, a másodikban (b) pedig a perben ellene felhozott vádakra válaszol.

³⁴ J. BRUCKNER, A bibliographical Catalogue, 40.

³⁵ A *Speculum fidei*-ről ld. az adott fejezetet.

³⁶ B17a III6p

³⁷ Az egyetlen, amelyről ő maga mondja, hogy az övé. ld. B17a III6p

³⁸ B17a III2g

³⁹ B17a III2f

a. APOLOGIA wayland Herrn Laurentii Grammdorffs, wegen etlichen Herren Prediger zu Berlin, beschehene Anklage und Beschuldigung, Von dem Autore Dem Durchl. Chur-Fürsten von Brandenburg, v.v.v. am fordersten übergeben. Item Warhafftige Ursachen, Woher es komme, daß die meisten Prediger ihres guten Zwecks verfehlen, und mit ihrem Predigen und Bücher-Schreiben so wenig Nützen zur Erbauung und Besserung des Lebens schaffen an ihren Zuhörern, klärlich entdeckt. Item Warhafftige Ursachen, Woher es komme, daß die meisten Prediger ihres guten Zwecks verfehlen, und mit ihrem Predigen und Bücher-Schreiben so wenig Nutzen zur Erbauung und Besserung des Lebens schaffen an ihren Zuhörern, klärlich entdeckt. In einer Erinnerung an Selig: Herrn Doctor Arnold Mengerling, über dessen bekanten Tractat einem, geschrieben. Von Weyland Herrn Laurentio Grammdorff Sel. gewesen Cammer-Gerichts Advocaten zu Berlin. Amsterdam bey dem Verleger Heinrich Neuman, Anno 1690. 4o. pp. 1-12.⁴²

b. APOLOGIA Herrn Lorentz Grammdorffs, Wegen des Abgöttischen-Heuchel- und Lügenwercks, der falschen Propheten, Miedling, und Bauchdiener: So dem Zeugnuß Gottes; Nach der Krafft und Warheit seines lebendigen Worts Widerstehen, und ihren Baal oder Zauberisches Babel Wesen vertheidigt haben wollen. Darvon anfänglich alles außwendige Vnwesen und Verderben in der Welt, nach der Lügenhafftigen Krafft und Würckung des Sathans inwendig ihnen entsprungen. Außwendig aber seinen Fortgang haben oder behalten muß. Von dem Autore dem Churfürsten von Brandenburg, auff die von den Lutherischen Schrifftgelehrten zu Berlin beschehene falsche Anklag und Beschuldigung am vordersten übergeben. (Bibliai idézetek) Amsterdam bey dem Verleger, Heinrich Neuman Anno 1690. 4o. pp. 1-69.

4. Az *Ernste Wehklage* 1691-es kiadója öt nevezi meg szerzőként. Ennek a műnek is két kiadása ismert:

a. Ernste Wehklage Vber die Hirten der Herde Gottes. Geschrieben im Jahr Christi 1631. Vnnd im Eingang des 39. Zum Druck befördert. Cum facultate Eius, qui erat & est & erit. Exod.3. Apoc.1. Hesek.19. Du aber mache eine Wehklage vber die Fürsten Israel vnnd sprich:

⁴⁰ B17a III5d

⁴¹ Arnold MENGERING (1596-1647) evangélikus teológus Halléban. Grammdorf itt arra a művére reagált, amiben Mengerling a katonák viselkedését a háborúban (öldöklés, rablás stb.) ördöginek vélte, s nem értette, hogyan következhetett ez be, amikor prédikációkat hallgatnak és könyveket olvasnak. Grammdorf mindebben a lelkészeket tartja hibásnak, akik nem elég jó pásztoraik a nyájuknak, s nem szolgálnak az embereknek példaképül. Grammdorfnak ez a műve nagy vitákat okozott még a század vége felé is, ezért vállalkozott egy bizonyos H. Wilhelm a kiadására.

Warumb ligt deine Mutter die Löwinne vnter den Löwinnen, vnd erzeucht ihre Jungen vnter den jungen Löwen? 4. pp. 1-11.

b. Ernste Wehklage Vber die Hirten der Heerde GOTTes mit einer Anmerckung Wie verkehrt ihr heutiges Wesen vnd Thun für GOTT stehet ,was GOTT im Himmel dazu saget ,vnd wie es endlich mit solchen hinauß lauffen wird. Nach GOTTes Wort auffgesetzt von Herrn Lorentz Grammdorf , Kammer-Gerichts-Advocaten zu Berlin am Churfürstl. Hofe zu Brandenburg, vnd bißher etzliche mahl in den Truck herausgegeben. Gedruckt von ANDREAM LUPPIUM privil. Buchhandlern, im Jahr 1691 Jahr. 4. pp. 1-16.

A B17a kódex ötödik, utolsó részében az ő művei vannak egybekötve. Hogy Permeier *Error Triumus*-a is idekerült, ennek az oka abban keresendő, hogy a kódex összeállítója Grammdorfnak tulajdonította azt. Tehát a következőkről van szó:

5. Erkantnus Der grossen Phantasterey Das ist Der Wider Christischen Verblendung derer, so sich vnd andere ihres gleichen auß lauter falscher Imaginationen vnd Phantastischer Einbildung für Christen, Geistliche, vnd Christi Statthalter vnd Mundbotten halten, vnd an Christi Statt als Mittler die andere, so sie die Weltlichen nennen, seelig machen wollen, vnd darüber die waren Kinder GOTTes, so in solche ihre Phantasterey nicht bewilligen, verlästern, verdammen, verketzern, verfolgen, verjagen vnd tödten, vnd vermeinen sie thuen GOTT einen grossen Dienst daran, wan sie das Vnkraut ihrer Phantasey nach aussietten, vnd die Engel in der Erndte der Arbeit benehmen wollen. Nebenst einer Erkandtnus der grossen Ertz-Huren vnd ihrer Bulen, davon der Geist GOTTes zeuget. Geschrieben im Jahr, M.DC.XXVIII. 4. pp. 1-27.

Johann Theodor Tschesch megköszönte Friedrich Münsternek 1643-ban a *Schrift von Phantasterei* holland változatát, s elmondta, hogy ismerte a korábbi német nyelvű példányt is, s a szerzőjének Trappét vélte. Ha Münster tudja a szerzőjét, írja meg neki, kérte⁴³.

6. Bericht wie Christus auß seinem Tempel ausgetrieben vnd durch die Alten vnd Newen Pábste der Grewel der Verwüstung an der heiligen Stelle gesetzt, Geschrieben im Jahre 1629. 4. pp. 1-5.

A 61D21 jelzetű kolligátumban ismeretlen kezétől származó bejegyzések a címlapon ezeket a műveket tulajdonítják még Grammdorfnak a fenti 5. jelzetű mellett:

⁴² Bruckner nem ismeri, nem vette fel a katalógusába.

⁴³ T. WOTSCHKE: *Zwei Schwärmer*, 156.

7. Felsichtiges Stein-Geschrey An alle Gottlose Priesterschaft. Gedruckt im Jahr 1656. 4. pp. 1-23. (A címlapon a következő megjegyzés található: Lorentz Grammdorff testis imper territas veritatis quae in Christo est. Solidissimum Testimonium spiritus est in hoc scripto. Davon nur dieß einige Exemplar mehr übrig ist, und were gut das es auff einen bogen contrahieret auch die heutige Zeit applicieret und in alle Welt außgesand werde Ihnen zum Zeugniß.)

8. Ob es die Fürsten, Oberrn vnd Gewaltigen in Ländern, Städten vnd Dörffern, so sich Christen rühmen, vnd Gottes Volck seyn wollen, in ihrem Hertzen vnd Gewissen vor Gott zuverantworten, vnd vor Gott recht daran thun ... Dieses Recht zuerkennen, sol nach der grund-ursachen gefragt werden, warumb Gott wieder die Völcker, so sich Evangelisch nennen, eine so schwere Zornruthe erwecket, vnd sie ihren Feinden zum Raube vbergeben. Gedruckt im Jahr M.DC.XXX. 4.

9. Schlüssel Der Hellen Vnd des Todes, Nach welchen sich ein Mensch zu prüfen, ob er bey jetzigemin der Welt verhandenem Vnwesen, dem Geist Gottes, oder der Krafft vnd Wirckung des Teuffels vnterworffen sey. Anno 1634. 4.

Permeier ezt a művet is megküldte Meriannak nyomtatásra⁴⁴.

10. Von der grossen Babel, vnd ihrem hohen Guldnen Bilde, dafür alle Völcker vnd Zungen, so durch das Sigel Gottes nicht bezeichnet, vnd versigelt seyn, sondern das Mahlzeichen deß Thiers haben, vff der Posaunen vnd Trommeten schall niederfallen vnd es anbeten. Gedruckt im Jahr, ANNO M:DC.XXIX. 4. (A címlapon a következő megjegyzés található: solidum veritatis Testimonium Grammdorff.)

Permeier ezt a művet megküldte Endtnernek nyomtatásra⁴⁵.

11. CLASSICUM SACRUM: AD HEROES DAVIDICOS. Das ist Auffmunterung vnd ernste Ermahnung, an alle wahre vnd geengste Christen, vnd Christliche Streitter sich an diesem grossen Tage Gottes des Allmechtigen wol zurüsten, zuwachen, vnd wieder die Feinde Gottes eyfrig zustreiten. Gedruckt im Jahr. Anno XXXIII. 4. pp. 1-7.

⁴⁴ B17a III2f

⁴⁵ B17a III2g

Idetartozik még egy, a 61D21-ben szereplő mű, igaz a címlapon nincs Grammendorf feltüntetve, mégis a az itt felsoroltak közül az ötödikkel való szövegbeli egyezések alapján az ő szerzőségére gondolunk.

12. Erkantnus Der grossen ErtzHuren vnd ihrer Buhlen, davon der Geist Gottes zeuget. 4. pp. 1-4.

Összegzés

Lorentz Grammendorf az 1630-40-es évek Berlinjének rendkívül sokoldalú, érdekes alakja. Permeierrel való levelezése alapján egy összetett kép bontakozik róla, melyet a sok elszórt adat csak tovább színesít. A korabeli disszidensek közül rengeteget ismert, s sokukkal állt levelezésben, igaz, ezeknek a leveleknek a nagy része elveszett.

Amennyiben igaz, hogy a Lohmann-féle *Speculum fidei*-nek ő volt a kiadója, akkor már az 1620-as évek közepétől bizonyíthatóan a heterodoxia iránt érdeklődött. Az 1628-as Felgenhauer-kiadás egy újabb állomás ebben, s nem zárható ki, hogy egy ideig barátkozott a szociniánus eszmékkel is, hiszen a berlini forrás erre a tényre utalt Betke térítésével kapcsolatban. Egy másik fontos szálát jelent a Morsius-féle levél, aki Grammendorf misztikus teológiában, az orvoslásban és filozófiában való jártasságát emelte ki 1629-re visszatekintve.

A harmincas évek elején Gifftheil berlini fellépése gyakorolt rá nagy hatást. Betke Brecklingnek szóló leveleiből tudjuk, hogy rengeteg Gifftheil-röpiratot lemásolt és terjesztett⁴⁶. Mindvégig kitartott Gifftheil mellett, még ha ebbe a hűségbe néha a kétely hangjai is vegyültek. De nemcsak Gifftheil, hanem Johann Permeier hatása alá is került. Mint Khuefußnak megfogalmazta, őket tartja legtöbbre egész Németországban⁴⁷. Bár Permeierhez fűződő barátságát is sokan megkérdőjelezték, mégsem hagyta magát megingatni, még a fenyegető letartóztatás ellenére sem 1637-ben. Egyébként Permeieren keresztül sok más kapcsolathoz jutott (de ez fordítva is igaz volt), nem is beszélve az osztrák lelkes terjesztőmunkájáról és költségvállalásairól. A negyvenes évekre elsősorban a háború és a per nyomta rá a bélyegét. Feltehetően ekkor tett szert a Hartlib-körrel is ismeretségre, mégpedig Joachim Hübner révén. (Hartlib 1639-ben ezt jegyzi fel a naplójába: Ab illo omnes libri Theosophici Prophetici etc. haberi poterunt. Miserat non ita pridem schriften Ioachimi Bechii Pastor zu L. in Marck-

⁴⁶ ld. T. WOTSCHKE: Der märkische Freundeskreis Brecklings, 5.

⁴⁷ ld. T. WOTSCHKE: Die Polnischen Brüder, 4. jelzete: B17b f89.

Brandenburg. Item schreiben von Lorens Grammentorf, Doctor Iuris zu Berlin. Item Pantel Trappens buchlein. Item von Lodowich Giftheil⁴⁸.)

A levelekben keveset olvasunk az ő munkáiról, ezekről szerényen hallgatott, inkább mindig másokat ajánlott Permeier figyelmébe. Így fordulhat elő, hogy a viszonylag sok röpirat közül csak három, a *Schlüssel Der Hellen Vnd des Todes*, a *Tractätlein die Beschaffenheit heutiger Verwüstung in 5. Fragen*, és a *Gründliche Erinnerung An die weltliche Ampts-Verwalter in der Christenheit* fordul elő a levelezésben, igaz ezeket Permeier igyekezett kiadni is.

Meglepő védettséget annak a kettős helyzetnek köszönhet, hogy evangélikus létere református fejedelem szolgálatában állt, s egy biztos állás talajáról (gyaníthatóan a fejedelem és körének szemhunyorításával) szinte napi harcban állt a város világi, de még inkább az egyházi vezetésével. A grammendorfi vallásfelfogásba a legjobb bepillantást az *Apologia* nyújtja. Ebből kiderül, hogy majdnem minden, amivel vádolták (nem jár templomba, nem gyón, nem vesz úrvacsorát, a házában gyülekezeteket tart, eretnekeket rejteget magánál, rajongó), igaz, de ő a keresztényi szabadságra hivatkozva elutasította az ellene felhozottakat, s egy egészen más, a hívők szoros közösségén, szellemi összetartozásukon, a belső ihletettségen alapuló krisztusi egyházképet rajzolt fel, amelyben semmi szükség a hívők és Isten közé furakodó papokra.

Betke barátsága és közös eszmeiségük hozta meg neki a késői, XVII. század végi elismerést, amikor több művét újra kiadták. Ekkor vált ismertté az *Apologia*, és újra megjelent az *Ernste Wehklage*. Hogy miért Betkének köszönhetően? Betke egészen élete végéig hűségesen megemlékezett róla, s ő hagyta tulajdonképpen Brecklingre a nála majdnem teljes egészében meglévő Grammdorf-írásokat⁴⁹. Feltehetően ebből a forrásból jutottak a 90-es évek elején Heinrich Neuman könyvkiadóhoz a művek.

⁴⁸ Hartlib Papers CD1-2, Sheffield, 1995.

⁴⁹ Breckling egy levelében: Joachim Betkius, mein geistlicher Vater, mir vor seinem Ende per cabalam alles radierte, was ihm auf dem Herzen lag, und mir sein Antichristenthum, Excidium Germaniae, und andere Manuskripte et testimonia veritatis bei tausend Kopien und Manuskripte bei mir versammelt und aufgehoben, darunter auch des Lorenz Grammdorf recht gesalzene Schrifften (Joachim Betke, az én szellemi apám, halála előtt mindent belém vésett, ami a szívét nyomta. Az *Antichristenthum*-ot, az *Excidium Germaniae*-t, és más kéziratokat illetve igaz hagyatékokat, összegyűjtött és megőrzött másolatokat nálam ezer oldalszámra, köztük Grammdorf igazán csípős írásait is.) Idézi T. WOTSCHKE: Der märkische Freundeskreis Brecklings, 6.

Még egy műve felbukkant egészen későn: *Hellpolierter Secten-Spiegel, samt einer Vorrede Christiani Democriti, Amsterdam, 1719.*⁵⁰. A Democritus álnév mögött egy Johann Conrad Dippel (1673-1734) nevű orvos rejtőzött, aki a radikális pietizmusban jelentős szerepet töltött be.

⁵⁰ Két példánya ismert: az egyik a Bajor Állami Könyvtár katalógusában a 4 Polem. 3364,14 jelzet, a másik Stuttgartban a Württembergische Landesbibliothek-ban a Theol.qt.2805 jelzet alatt található.

d. *Panthaleon Trappe*

Eine Christliche, beständige vnd gründliche Erklärung Auff die schweren Beschuldigungen, so heuten ohn vnterscheid, so wol über die rechtschaffene ware Glieder JEsu Christi, als auch vber meine nichtige Person also geführt werden, samb verachtete ich (wie dessen die Weigelianer, Enthusiasten, Phantasten, Neue Propheten ins gemein, vnd ein jeder insonderheit vnter disen Nahmen mit beschuldiget wird) die Heylige Schrift die Heylige Sacramenta, das ware Apostolische Predigamt, den Standt der Obrigkeit vnd alle andere Stände, vnd wartete nur auff sonderbare Raptus. Allen Christlichen Herten zur nachricht auffgesetzt, nebenst einem kurtzen extract deß S: Johan Arnts Christenthumb: Durch Pantel Trappen, gewesenen Burger zu Havelberg in der Marck vnd Chur Brandenburg. Matth. 5.v.11. Selig seid ihr, so euch die Leuthe schmähen, vnd reden allerley vbels von euch ümb meinent willen, so sie daran liegen: Seit frölich vnd getrost, es soll euch im Himmel wol belohnet werden. Denn wer mein Jünger sein will, der muß das Lästungs Creutz auffnehmen, vnd mir damit täglichs folgen, oder er ist mein nicht werth. Matth. 10.v.38.39. Luc. 9.v.23.

Gedruckt in Hollandt, 1637. 4. pp. [64]¹

2. Auffforderung[!] zu wahrer Ninivitischer Busse: Darinnen kürztlich angedeutet wird, 1. Was die wahre Busse sey? 2. Wie der Mensch dieselbe in sich zuerkennen. 3. Eine Ermahnung zur wahren Prüfung. 4. Ein rechtes Bußgebetlein. 5. Was der Glaube sey? Durch Liebhaber der Warheit, allen Menschen zu hertzlicher Prüfung auffgesetzt, damit ein jeder in sich gehen vnd forschen möge: Ob er in Christo, vnd Christus in Ihm, oder, ob er mit dem Teuffel, der Welt, vnd seinem Fleisch vnd Blut vereiniget sey? Im Jahr M.DC.XL. 8o. pp. [40]²

Panthaleon Trappe Grammendorf és Gifftheil baráti köréhez tartozott. A Berlinhez közel fekvő Havelberg polgára, sőt többször polgármestere is volt³. Míg azonban Grammendorf viszonylag a háttérben maradt ismertség tekintetében, Trappe, Gottfried Arnold révén, bizonyos hírnévre

¹ Az általunk használt példány jelzete: B17a IV.

² Egyetlen ma található példánya: ULB Halle an der Saale AB 153755. A mű másolatát Andreas de Boor barátomnak köszönhetem.

³ A leghasználhatóbb, igaz pontatlanságokban bővelkedő tanulmány hozzá Michael SCHIPPAN: Zwei Havelberger „Weigelianer”

is szert tett az egyháztörténetben. Arnold ugyanis külön közölte az egyik írását⁴, ugyanakkor Brecklingnél is szerepel az igazság tanúi között⁵. A kutatásban elsősorban a radikális Arndt-követők között említik⁶. Már a Grammendorf-fejezetben kitértünk arra, hogy Breckling szerint Trappe akarta eltéríteni Grammendorft a rajongóktól, de maga is beleesett ugyanebbe a „csapdába”. Gifftheil lelkes hívévé vált, ráadásul ő maga is írni kezdett. A különböző hercegeknek, fejedelmeknek, városoknak küldözgetett írásai miatt Betkéhez és Grammendorfhoz hasonlóan nehézségbe került, olyan súlyos vádakkal illették, mint hogy ő weigeliánus, fantazta és rajongó. A háború (vagy esetleg a vádak) elől Hamburgba menekült, ahol 1637 végén meghalt.

A művek

Az *Eine Christliche, beständige vnd gründliche Erklärung* című művében a keresztyén olvasóhoz fordul Trappe, mégpedig védelem érdekében a rázúduló gyanúsítások ellen. Ezek szerint Trappe semmibe veszi a Szentírást és a szentségeket, nem tiszteli az igaz apostoli papi hivatalt, megveti a felsőbbséget és a többi rendet. A grammendorfi *Apologia*-ban elhangzott vádak csengenek itt vissza, a mű megformálása azonban mégis eltér attól. A szöveg ismertsége miatt azonban lemondunk a részletesebb ismertetésről.

Az *Auffforderung* című traktátusában az igaz bűnbánatról fogalmazza meg a gondolatait, s arra szólítja fel embertársait, hogy mindenki mélyedjen el magában és vizsgálja meg a lelkét, hogy valóban keresztyénekké nevezheti-e magát vagy sem. A negyven oldalas művecske alaphangja, hogy a hívők Gott vnd seinen heiligen Willen, in dem innwendigen Grunde seiner Seeln verlassen, von dem alles in allen erleuchtenden Liecht der Gnaden Christo Jesu sich abgewandt, vnd deß heiligen Geistes Regierung, durch den eygen Sinn vnd fleischlichen Willen verworffen (Istent és az ő szent akaratát lelkük belsejében elhagyták, Krisztus kegyelmének mindent megvilágító fényétől elfordultak, és a Szentlélek kormányzását a saját érzékeik és testi akaratuk miatt elvetették.) A traktátus első részében a bűnbánat mibenlétéről értekezik bővebben, és arról, hogy mi különbözteti meg az igaz keresztyént a látszólagosan és csak a külsőségekben a vallását tartó hívőtől. Bírálata kiterjed az istentiszteletekre is, ahol a hívők nyomorúsága, szegénysége és vaksága nyilvánul meg lelki

⁴ G. ARNOLD: Kirchen- und Ketzer-Historie, Eine Christliche, beständige vnd gründliche Erklärung Auff die schweren Beschuldigungen, 949-972.

⁵ Uo. 1090.

⁶ ld. Wilhelm KOEPP: Johann Arndt. Eine Untersuchung über die Mystik im Luthertum, Berlin 1912. 139., August THOLUCK: Lebenszeugen der lutherischen Kirche aus allen Ständen vor und während der Zeit des dreißigjährigen Krieges, Berlin, 1859. 448-452.

értelemben, amennyiben nem ismerik fel az isteni igazságot, pedig erre különböző Istentől származó jelek (sújtások és büntetések) is figyelmeztetnek. Trappe üzenete, nem utolsósorban ismét Johann Arndtra támaszkodva és a *Négy könyv az igaz kereszténységről* harmadik könyvét idézve⁷, hogy Hiernacher wolle nun ein jeder Mensch sich recht erforschen, ob seine biß dahero getriebene Busse Göttlicher Art gewesen, nämlich, dass der alte Adam dadurch warhafftig ertödtet, betrübet, casteyet, gecreutziget, vnd also Christus warhafftig in seiner Seelen empfangen⁸ (Minden embernek meg kell vizsgálnia önmagát, hogy az addigi bűnbánata isteni természetű volt-e, vagyis hogy ezen keresztül megölte-e a régi Ádámot, elszomorította-e, keresztre feszítette-e, s hogy igazán a lelkébe fogadta-e Krisztust). A szövegbe beékel egy bűnbánó imádságot is, majd röviden érinti az igaz hit kérdését: Der wahre Glaube ... beruhet in keiner Wissenschaft der heiligen Schrift ... oder deren Artickeln, so Menschen auß der heiligen Schrift nach ihrer Vernunft auffgesetzt haben, welches man außwendig lernen, ins Gedächtnuß fassen, vnd ... dann sagen vnd bekennen kann, das glaube ich⁹. (Az igaz hit nem a Szentírás tudományán és nem is azokon a cikkelyeken alapszik, melyeket az emberek a Szentírásból saját eszük szerint szereztek, s amiket aztán kívülről megtanultak, megjegyeztek, majd azt mondják és vallják, hogy ebben hisznek.)

Permeier és Trappe

Permeier személyes ismeretségben állhatott Trappével a berlini évek alatt. Feltehetőleg ugyanabban az időben, amikor Permeier visszatért Bécsbe, költözött Trappe is Hamburgba. Azonban ott sem nyughatott, és Gifftheiléhoz hasonló hangnemű leveleket küldözött a német fejedelmeknek és hercegeknek, valamint városi vezetőknek, például Lipcsébe, Erfurtba és Jénába¹⁰. Ezekben élesen kritizálta a papságot és az írástudókat, mint minden baj és a háború okozóit (Es stehet die Schuld nicht principaliter bey den Zuhörern, sondern bey den Lehrern¹¹). Azzal vádolta őket, hogy nem teszik azt, amit az apostoli hivatal követel tőlük, vagyis nem követik Krisztust. Egy ismeretlennek a levél után szereplő megjegyzése szerint a jénai teológusok kérésére a weimari herceg egy vádiratot címzett a hamburgi városi tanácsnak, amelyben azt követelte, hogy vizsgálják ki a náluk nagy felháborodást keltő ügyet. Trappe erről értesülvén, magához a herceghez fordult egy levélben, ahol ártatlanságát próbálta bizonyítani. Lutherre és Johann Arndtra hivatkozva megismételte az egyháziakra szórt vádjait: also haben sie die Schwerter erreget, zuerhaltung ihres vermeinten Ampts, worts vnd Schulgezäncks, dardurch

⁷ Auffforderung, 11.

⁸ Uo. 8.

⁹ Uo. 31.

¹⁰ A levelek egy része megvan a Franckesche Stiftungen levéltárában, érdekes módon nem a B17a vagy B17b kódexekben, hanem teljesen más jelzetekkel.

¹¹ FS C 812.36

das Band Liebe so gar getrennet¹² (ezek a civakodók felemelték a kardokat a tévesen magukénak tartott hivatalaik érdekében, és emiatt a szeretet szövetségét felbontották). Mivel Trappe nem sokkal ezekután meghalt, valószínűleg Jénában is megnyugodtak a kedélyek.

Trappe halálának hírére nagy fájdalommal vette Grammendorftól tudomásul Permeier. Das der liebe Herr Trapp in Gott verstorben, habe Ich zwar vngern gehört, aber seines Nahmens Gedechtnus wird nicht vmbkommen sondern ewig bleiben wie es von den Gerechten geschrieben stehet: Seine Schrifften haben es meritiret, das Ich auch meines theils dieselben ietzo mit Fleiß zusammen fasse, von newem correct abschriebe vnd nach Franckfurt am Mayn sambt Vorlag zum Druck bestellen werde¹³. (Hogy a kedves Trappe úr meghalt, nem szívesen hallom, de hírneve nem fog elmúlni, hanem örökké megmarad, ahogy ezt az igazakról is megírták. Az írásai a részemről is megérdemlik, hogy szorgalmasan összefoglaljam, az újakról pontosan lemásoljam, és majd Frankfurt am Mainban az eredetiekkel együtt nyomtatásra megrendeljem őket). Permeiernek a Trappe-írások gyűjtésében és másolásában barátja, Otto Buschof is segítségére volt (die meisten abschreiben vnd aigner Person mit mir nur fleißig *collationiren* helfen¹⁴), mert igen nagyra tartotta ezeket (sonderlich hoch vnd theur gehalten). Permeier érdemesnek tartotta volna az egyik cím nélküli traktátust kiadni (die intitulirte *collationem Christi* vnd *Antichristi*, welcher schöner *Tractat* vor andern in Druck zubringen wol würdig were¹⁵), de egyelőre nem látott alkalmat rá. Grammendorftól Trappe írásainak a jegyzékét kérte egy levelében, mire a berlini így válaszolt: Herrn Trappii Schrifften sind zu Hamburg bey Herrn Kherbergen in Verwahrung, meines Wissens hat man etzliche nach Franckfurt am Meyn gesandt zum *publiciren*, darunter die *Collatio Christi et Antichristi* auch¹⁶. (Trappe úr írásai Hamburgban vannak Kherbergen úrnál megőrzésre, tudomásom szerint néhányat Frankfurtba küldtek kiadásra, köztük a *Collatio Christi et Antichristi*-t is.) Permeier rögtön tollat ragadott, és Meriant kereste meg ez ügyben, hogy ha ő kiadta Trappe valamelyik művét, feltétlenül szeretne néhány példányt belőle¹⁷.

Összegzés

Permeier, csakúgy, mint Gifftheiltól és Grammendorftól, Trappétól is gyűjtötte az írásokat, ebben Grammendorf volt a segítségére. A másolás és a rendszerezés feladatát megosztotta Otto Buschoffal, aki szintén fontosnak tartotta Trappét az igazság tanúi között. Trappe együtt dolgozhatott Gifftheillal, mert az egyik röpirat, az *Eine Aufforderung an alle Höhen oder*

¹² FS C 812.37

¹³ B17a III2n

¹⁴ B17a III4n

¹⁵ Uo.

¹⁶ B17a III6p

¹⁷ B17a III4q

Universiteten im Römischen Reich, közös művük, jobban mondva, Trappe kiegészítette Gifftheil írását¹⁸. Az *Aufforderung zu wahrer Ninivitischer Busse* című művét Permeier elküldte előbb Endtnernek, majd Meriannak, akinél végül is 1640-ben megjelent a traktátus, mégpedig névtelenül és a nyomdász, valamint a nyomdahely megjelölése nélkül, viszont rendkívül igényes és szép kivitelezésű címlappal, mely nem jellemző az anonym teológiai traktátusoknál. Ennek a műnek az azonosításában sokat segített Trappe megjegyzése, mely szerint ezt a művet ő írta (von mir aufgesetzten Ninivitischen Buße¹⁹). Míg az *Eine Christliche, beständige vnd gründliche Erklärung*-ban a mű vezérfonala az egyház és a papság bűneinek a sorravétele, addig az *Aufforderung*-ban, egészen hasonlatosan a következő fejezetekben bemutatandó Felgenhauer és Lohmann művekhez, az egyszerű hívőhöz fordul, és az önvizsgálatra, a bűnbánatra és Krisztus követésére szólítja fel az embereket. Műveiben többször idéz Johann Arndttól, elsősorban *A négy könyv*-ből, s őt sem tartalmilag, sem stilisztikailag nem tudta fölülmúlni, másképpen fogalmazva az arndti gondolatok leegyszerűsített változatával állunk szemben a munkáiban. Mint láttuk, az írásai miatt neki is problémái voltak az egyházi előjárósággal (valószínűleg már Berlinben is, de egészen biztosan Hamburgban), és egy a hangvételében Grammendorféhoz hasonlítható apológiát szerzett ártatlansága védelmében. Arnold ezt a művét tartotta a legjobbnak, és ezekkel a szavakkal méltatta őt: er wol über den gemeinen verfall schmerzliche und sehr gründliche klagen führet, und dabey mit grossem nachdruck den wahren grund des inwendigen Gottesdienstes und Christenthums bezeuget²⁰ (az általános szétesésről fájdalmasan és igen alaposan panaszkodott, s emellett nagy nyomatékkal a belső istentisztelet és kereszténység igaz alapját bizonyította).

Permeier az *Aufforderung zu wahrer Ninivitischer Busse* című traktátust nem vette föl egyik könyvjegyzékre sem, valószínűleg azért, mert nem volt neki felesleges példánya belőle, hiszen 1640-ben jelent meg először nyomtatásban. Viszont a saját, kézzel másolt darabjait megküldte Clara Benigna von Rauchensteinnak a következő megjegyzéssel: Im übrigen, weil mich den Valentin berichtet, das Eur G. vnd dero hochgeehrte Mitschwestern in Zeit ihres drausten seins noch gerne etwas von nutzlichen Schrifften lesen möchten, hab Ich nicht vnterlaßen sollen entzwischen beyligendes zuübersenden, doch das Ichs hernach wider zu sichern Handen bekommen könne. Die ersten zwey als die *Ninivitishe Buß*, vnd *Abmeßung des Heut-tägigen Christenthumbs*, hab Ich iüngstlich auch Ihr G. Herrn Hannsen Vetterer neben andern sachen *communicirt*, vnd Ihne sehr wol *contentirt*, also das Er sehr gern eigene *exemplaria* daruon hette: wie es auch in Warheit sehr hoch nutzliche vnd Geistreiche Bücher sein, die ein ieder

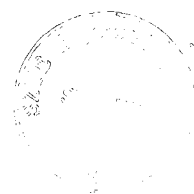
¹⁸ B17a III6n

¹⁹ FS C 812.37

²⁰ G. ARNOLD: Kirchen- und Ketzer-Historie, 108.

Christ Ihme billich wol befolhen sein laßen solle²¹ (Egyébként Valentin arról számolt be, hogy Nagyságod és nagytiszteletű Nővérei ott lent [Sopronról van szó] valami hasznosat szeretnének olvasni, ezért nem hagyhatom ki, hogy ne küldjem el a következő írásokat, de ezeket majd vissza szeretném kapni a kezeimhez. Tehát az első kettőt (a *Ninivitische Buß*, és az *Abmeßung des Heut-tägigen Christenthums*) megküldtem Hans Vetterer Úrnak is más dolgokkal együtt, aki nagyon elégedett volt velük, és szívesen vett volna saját példányokat is belőlük, mivel ezek valóban nagyon hasznos és szellemdús könyvek, melyeket minden egyes kereszténynek parancsolnia kellene magának). A másik mű, amit Permeier olvasásra ajánlott, Joachim Betke *Mensio*-ja. Mint ahogy feljebb idéztük, Beringernek is tudomása volt Trappe műveiről, de sajnos más nyoma a terjesztésnek nem maradt fenn a levelekben.

²¹ B17a III3b

3. Spiritualizmus és misztika

Ha igazán a szűkebb értelemben vett misztikáról akarunk ezekben a fejezetekben szólni, a Permeier gondozta *Seelenschatz*-on és Jacob Böhme művein kívül nem lenne más tárgyalandó eset. Ugyanis a Kemper által használt „munkafogalomnak” nem tisztán felel meg a többi, általunk idesorolt mű. Kemper szerint „a misztika a személyes hitvallástól kísért indokolt keresés és tapasztalat az ember istenivel való egyesüléséről (unio), mely magában foglalja a világ szolgálatába állított Istenszeretet gyakorlását (contemplatio et actio)”¹. Felgenhauer és Lohmann művei nem kifejezetten az unio-t állítják középpontba, mint vágyott célt, hanem az actio-t, vagyis a cselekvésre és a szeretet gyakorlására szólítják fel azokat a hívőket, akik az üdvözülésre törekednek. Ez egyébként nem áll távol a misztikusoktól, akiket nemcsak belső, mély vallásosság jellemzett, hanem intenzíven érdeklődtek egyházi feladatok iránt is. Továbbá megfelelnek a szintén a misztikára jellemző konfesszió felettségnek, forrásaik közé olyan szerzők tartoznak, mint Thomas van Kempen vagy Johann Tauler, akiket a párhuzamosan létező katolikus kiadások mellett ők is kiadnak és terjesztenek. Mindez összekapcsolódik a kegyességi irodalomban megfogalmazott Krisztus követése ideáljának a gyakorlati életbe kivetített aspektusával is, és a kegyességi irodalom, valamint a spirituális szerzők terjedése párhuzamosan lezajló és sok ponton érintkező folyamat.

a. *Paul Felgenhauer: Christianus Simplex*

Christianus Simplex. Das ist, Einfeltige Betrachtung der Wissenschaft Vnsers Christlichen Glaubens, vnd Christenthumbs, In Sieben vnderschiedene kleine Fragen getheilt, vnd nach der Warheit beschrieben, Allen Menschen zum theuren Zeugnuß auß der Heiligen Schrift Gottes, Durch den Kleinen von Gott gewürdigten Diener Christi, der Gemeine Gottes, im im (sic!) Geyst, zu Philadelphia, die da haben Christi Sinn. (Bibelzit.) Gedruckt zu Wahrenburgk. A.C. 1624. 12o. pp. [24]²

¹ A szakirodalomban folyó, magára a fogalmak (misztika és spiritualizmus) tisztázására irányuló viták ismertetéséről itt nem lehet szó, ehhez ld. bővebben H-G. KEMPER bevezetését a *Deutsche Lyrik der Frühen Neuzeit* 3. kötetében (Forschungsprobleme und Versuch einer Definition von Mystik) 1-24. A misztika definíciója ugyanott 4.

² Id. G. DÜNNHAUPT: *Personalbibliographien*, 2. kötet, Paul Felgenhauer 10.1. Az első kiadáshoz nem sikerült hozzájutni, így egy későbbi, címében megváltoztatott, és tartalmában kibővített változatát használtuk:

Paul Felgenhauer (1593-1677?) újabb érdekes fejezete a XVII. századi eretnektörténetnek. Személye és művei hasonló problémákat vetnek fel, mint Ludwig Friedrich Gifftheilé, vagyis éppoly kevésbé kutatott és feldolgozott, mint a kortárs próféta munkássága. Felgenhauer nagyon sok művet hagyott hátra, ezeknek az azonosítására történt ugyan kísérlet, de maguk a szerzők is tisztában voltak vele, hogy nem lett teljes a listájuk³. Mi ebben a fejezetben elsősorban Felgenhauernek az 1630-40-es évekbeli működésével foglalkozunk, illetve a Permeier-féle baráti körhöz fűződő viszonyával.

A mű

Egy viszonylag visszafogott hangnemű műről van szó itt, ahol a szerző hét kérdésre ad részletes választ az igaz kereszténységgel kapcsolatban. Az első, hogy melyik Krisztus igaz egyháza és miről lehet felismerni (Von der wahren Kirche). Az a gyülekezet, melyben a kiválasztottak, szentek, Isten gyermekei és hívők vannak, feleli Felgenhauer. Ennek az egyháznak a feje Krisztus, aki értünk áldozta fel magát. Nem tartoznak ide a pártok, szekták és egyéb ilyen emberi találmányok. Ezt a gyülekezetet nem lehet felismerni, mert nem épített templomokba járnak a tagjai, hanem maguk templomai az élő Istennek (selbst ein Haus vnd tempel des lebendigen Gottes), s nem emberi mondatokkal szolgálják az Istent, hanem a szellemükkel. Az ő tanítójuk az Isten, nem az ember (da seind von Gott gelehret, vnd nicht von Menschen), s Krisztus választotta ki őket, ezért tapasztaltak a tan felismerésében, s áldottak a titkos bölcsességgel.

A második kérdésben az újjászületésről (Von der Wiedergeburt) ír a szerző. Milyen legyen az ember, ha az örök boldogsághoz és Isten birodalmába akar jutni? Arra emlékeztet Felgenhauer, hogy mindnyájan Isten gyermekei vagyunk, Krisztus örökösei és mint ilyenek, részesek a mennyei létben (deß himlischen wesens theilhaftig sein) és az isteni természetben. Az újjászületés is szellemi értelemben történik (Geistlich sey), s ehhez gyerekekké kell válnunk,

CHRISTIANORVM CHRISTIANVS secundum sensum CHRISTI. Sieben Fragen vom Wahren Christenthumb, I. Von der wahren Kirche. II. Von der Wiedergeburt. III. Von Glauben vnd Rechtfertigung für Gott. IV. Vom Reich Gottes. V. Vom Buchstaben der Testamenten. VI. Von der einigen wahren Religion. VII. Von der rechten Policey im wahren Christenthumb. ... Durch Der Sechsten Gemeine zu Philadelphia beruffenen Diener. Im Jahre Anno 1630. Az általunk használt példány jelzete: HAB 1286.2Th(3). A két művet egyébként maga Felgenhauer is azonosítja a *Harmonia Sapientiae* című munkájának az indexében: Christianus Christianorum: Einfältig Christenthumb; oder, sieben Fragen vom wahren Christenthumb. 1624. auch 29. item 1630. getruckt.
³ Id. Ernst Georg WOLTERS: Paul Felgenhauers Leben ill. G. DÜNNHAUPT: Personalbibliographien, 2. kötet, itt további szakirodalom Felgenhauerre nézve.

mert a gyerekekben a Szentlélek sokkal hamarabb tud hatni. Ezért man ... sehr wohl vnterscheiden müße, vnter dem animalischen vnnnd fleischlichen alten Adam vnnnd Menschen vnnnd vnter dem Himmlischen Göttlich vnnnd Geistlichen newen vnd andern Adam (jól meg kell tudni különböztetni az állati és testi régi Ádámot, és az égi isteni és szellemi új másik Ádámot egymástól).

A harmadik fejezetben a hit és a megigazulás kérdéskört veszi szemügyre (Von Glauben vnd Rechtfertigung für Gott). Hogyan juthatunk Istenhez, és hogyan üdvözülhetünk? Istenhez való jutás és az üdvözülés csakis Krisztuson keresztül történhet. So ist nun der Glaub ein kindtliches vertrauwen, gehorsam vnd ergebung Gottes in aller gelassenheit, erniedrigung vnd absagung oder verleugnung seiner selbst (tehát a hit egy gyermeki bizalom, engedelmesség és Istennek való odaadás teljes ráhagyatkozásban, megalázkodás és lemondás vagy önmagunk megtagadása). A hit nem egyenlő a Krisztusról való tudománnyal (Wissenschaft von Christo), sem az emberek által szerzett hittételekkel, sem a vallásokkal. Gyermekké kell válni, különben nem juthat senki az égbe (ein pur lauter Kindt sein, sonst mag er nicht ins Himmelreich kommen).

Majd Isten birodalmáról (Vom Reich Gottes) folytatja fejtegetéseit Felgenhauer: mi Isten birodalma és hogyan kell azt felfogni? Isten birodalma a bennünk lakozó isteni erő és szó (Inwohnende Göttliche Crafft vnd Wort in vns). Isten birodalma nem a betűk külsődleges megjelenése, hanem az isteni betűkben, Isten élő szavában s bennünk levő igazság. Itt emlékeznünk kell arra, hogy eddig a hamis próféta és a babiloni parázna uralta a világot a sátán hatalmából, de Krisztus újra el fog jönni, s megkötözi a sátánt, majd szentjeivel ezer évig uralkodik. Ezt követi az utolsó ítélet és az általános feltámadás, utána minden időnek vége lesz, s beköszönt az örök Örökkévalóság. Krisztus személyesen fog megjelenni (sichtbare persönliche Zukunfft), és uralkodni az ezeréves birodalomban, mely birodalom a mennyei és örök képét hordozza magában. Az ember az egyik tisztaságból a másikba fog átlépni (gehen aus einer clarheit in die ander), illetve az egyik világból a másikba (aus der einen Welt in die ander).

Az egyetlen igaz vallásról (Von der einigen wahren Religion) szóló fejezetben Felgenhauer összefoglalja a hívő tennivalóit. Az egyetlen igaz vallás, ha Istennek szolgálunk, ha őt féljük, és ha őt teljes szívünkben szeretjük. Ahhoz, hogy ezt megtaláljuk, magunkba kell nézni, magunkban keresni (auf sich selbst sehen, in sich selbst gehen, vnnnd dieselbe in sich selbst suchen). Ezért ember, ismerd meg, kutasd és ellenőrizd magad (O Mensch, erkenne, erforsche vnd prüfe dich selbst). Az embernek fel kell ismernie, hogy Istenből született, s hogy csak egy vallás létezik a világon. El kell felejtene a tudósok hamis és félrevezető tudását, mert ők nem ismerik Krisztust, sem magukat.

Végül utópisztikus képet fest az utolsó, hetedik pontban a keresztény állam szerepéről: a keresztény őrsegről az igaz kereszténységben (Von der rechten Policey im wahren Christenthumb). A gyülekezet jólnevelt, szerény és erényes emberekből áll, akiket Krisztus szelleme irányít. Az emberek szent házasságban élnek, gyerekeket nemzenek és minde fölött a bölcs, igazságos kormány uralkodik.

Permeier és Felgenhauer

Felgenhauer akkor vált egyes német területeken ismertté, amikor az 1620-as évek elején több politikai-prófétai művet írt a háborúval kapcsolatban. Ezekben különféle eseményeket jósolt meg az őt ért látomások alapján, így például azt, hogy Frigyes vissza fog térni Prágába vagy a világvégét 1623-ra. Rengeteg támadás érte, maga is belátta sikertelenségét, s aztán felhagyott ezekkel a kísérleteivel. Vándorlásai során rengeteg ismeretséget kötött, így kerülhetett kapcsolatba egy berlini útja során Lorentz Grammdorffal 1628 körül, aki az *Aurora Sapientiae*-t először kiadta. Wolters utal arra, hogy 1629-ben ismét Berlinben volt, és a szociniánus Martin Ruarral disputált⁴. 1638 körül Danzigban és környékén tartózkodott, majd nem sokkal később Bederkesaban (Bréma mellett) telepedett le, és orvosként praktizált. A levelezésben ebből az időszakból találunk említéseket Felgenhaueréről, elsősorban Daniel Rudolph és Florian Crusius révén. Rudolph akkoriban Danzigban élt, orvostanhallgató volt, jó kapcsolatban állt Ruarral és Crusiussal, és ebben az időben kezdett el Abraham von Franckenberggel is levelezni.

Ő jelezte Permeiernek 1638. márciusában, hogy Felgenhauer porosz területen van, és húsvétkor ismét Brémába akar menni. Sokat írt ezen a télen, főleg *contra Photinianos: auf welche Er so gar sich erzürnet, das Er auch mit sie nit reden will*⁵ (a szociniánusok ellen, melyen annyira felizgatta magát, hogy nem is akar beszélni velük). Felgenhauer szintén felvette Abraham von Franckenberggel a kapcsolatot, majd ezzel folytatta Rudolph: *Mein judicium (si ausim appellare ita) von Ihme ist noch biß dato: Er lauffe noch zu frühe, vnd helffe zu ruck halten, souil möglich, auch ihme nit vndienstlich*.⁶ (Az a véleményem róla eddig, hogy túl korán jött, és nem ártana, ha visszább fogná magát, amennyire lehetséges). A másik levelében pedig a közben Danzigba érkezett Felgenhauernek az ott írt műveit sorolta fel Rudolph, melyeket az alábbiakban sorra veszünk. Ezek általában vitairatok voltak, és kiadatlanok maradtak. Egy részüket mégis azonosítani lehet, mégpedig két forrás alapján: az

⁴ E.G. WOLTERS: Paul Felgenhauers Leben, 83.

⁵ B17a III3i

egyik egy jegyzőkönyv 1657-ből, ekkor Hannoverben perbe fogták Felgenhauert, s ebben a perben lefoglalták és katalogizálták a műveit.⁷ A másik azonosítási lehetőség a *Harmonia Sapientiae* (Amsterdam, 1649) című művében megadott index, ahol a már kiadott és még kéziratban levő munkáit sorolta fel. Tehát a Rudolph által összeszedett művek és az azonosításuk vastagon szedve ott, ahol ez lehetséges volt:

A Daniel Rudolph által felsorolt művek ⁸	Azonosításuk
Newlichst wider die <i>Photinianer</i> vnd deren <i>Catechismum</i> von 38. Bögen.	Mysterium iniquatis, darinnen des Photinianers Osterodi Schriften und der Racowische Catechismus examinirt und refutirt werden.
Noch eine Schriff von vnd wider dieselben, des <i>animalischen</i> Vernunft entgegen gesetzt von 30. Bogen, auff die dem Herrn <i>communicirte</i> 61 <i>propositiones</i> .	Ez feltehetőleg: Prüfebüchlein auf das Photinianische Buch Kennzeichen der falschen Lehrer, Libellus probatorius pro responsione ad libellum illum Socinianorum.
Item ein Schriff von 18. Bögen Mehr von Offenbarung Gottes vnd seiner Kinder, vornemblich der 3. erstgebornen Söhne: 1. Der eingeborne Sohn vnd Mittler J.C. 2. Der erstgeborne Ißrael 3. Der <i>Regenaratus ex DEO</i> . Dieß alles aus dem alten Testament auff begerer eines Mannes, welcher durch die Juden durch viel <i>conversation</i> vn glaublich fast werden wollen.	Ezt a művet nem sikerült azonosítani.
Item viel vnd lange Brieffe zu 6. 8. 10. Bögen, gantz eng geschrieben mit Verwunderung.	Ezt a művet nem sikerült azonosítani.
Wie dann auch Ich ein <i>Controversiam</i> neben andern mit vnd wider Ihne habe.	Epistola Philadelphica ad Danielem Rudolphum contra dogmata blasphemica Photinianorum, Lateinisch, von 31 Bogen 1638.
<i>Apologia</i> wider <i>anonymum</i> (:der des <i>Oraculi Dodonaei autor</i> auch ist) ist gedruckt: in <i>causam</i> Himlischen Newen Propheten.	Apologia Christiana oder Christliche Verantwortung gegen die animalischen fleischlichen Secten ... sonderlich aber gegen das Büchlein: Gründlicher Beweis ... o.O., o.J. (Frankfurt a.M., 1637)

ahol ez utóbbi egy 1634-ben névtelenül kiadott könyv az új próféták ellen *Gründlicher Beweis* címmel, melynek szerzője Nicolaus Hunnius volt⁹.

⁶ Uo.

⁷ Wolters egy kisebb monográfiát szentelt Felgenhauernek többek közt ennek a pernek a megmaradt anyaga alapján, de a folyóiratba csak egy lerövidített változata került be. E.G. WOLTERS: Paul Felgenhauers Leben, 69-70.

⁸ B17a III3k

⁹ Erről a műről bővebben a *Cenzúra* című fejezetben.

Permeier tehát elég sok információt szerezhette Felgenhauer-ról, aki ezekben az években (1637-1638) láthatóan teljesen a szociniánusok elleni vitákkal volt elfoglalva. Permeiert is ez a tény izgatta, mert rákérdezett Rudolphnál, hogy milyen a viszony Crusius, Ruarus és Felgenhauer között: vnd möcht gern wissen ob Hr. Felgenhauer mit disen Männern rechte Kundtschafft hat, vnd was Er in specie von ihnen *judiciret*: dann seinen Eifer vmb verthädigung der Warheit *Christi* laß Ich gerne paßiren, aber die vermainten Feind müßen auch nach ihren *individuis* sehr wol vnd richtig vnterschieden werden.¹⁰ (szívesen megtudnám, hogy Felgenhauer ezekkel az emberekkel kapcsolatba került-e, s mi a véleménye róluk. Mert az ő igyekezetét Krisztus igazságának az érdekében szívesen veszem, de a vélt ellenségeket a személyiségük alapján igazságosan és jól meg kell különböztetni). Vagyis nem nézte volna Permeier jó szemmel, ha Felgenhauer megtámadná Crusiust és Ruarust, és gyűlölködő hangnemben szidalmazná őket (mint ahogy ez a hangnem nem állt távol az írásaitól). Rudolph válasza erre a kérdésre nincs benne az *Acta*-ban, de mi mégis tudjuk rá a feleletet. Felgenhauer természetesen összeütközésbe került Crusiusszal: *Photinianischer Prüfstein zur Antwort eine photinianische Privatschrift eines Photinians Doctor medicine Floriani Crusii*¹¹ a címe a bajvívó válasziratnak. Ruarral korábban, még 1629-ben volt vitája Berlinben, mint már említettük.

Mivel a levelezésben többször nem fordul elő Felgenhauer neve, így azt sem tudjuk meg, hogy miért és hogyan jutott Permeier a *Christianus Simplex* című művéhez, és hogy miért tartotta érdemesnek arra, hogy elküldje Beringernek, hiszen a könyvlistán a hetedik helyen szerepel¹². Valószínűleg Grammendorf lehetett a közvetítő ebben is. A *Christianus Simplex* többször is megjelent nyomtatásban, az 1624-esen kívül még 1629-ben Amsterdamban, s rá egy évre ugyanott¹³.

Összegzés

Felgenhauer bekerülése a terjesztett szerzők közé nem véletlen. Permeier, ha személyesen nem is ismerte a kívülálló és állandó támadások középpontjában levő prófétát, mégis sokra becsülte küzdelmét az igaz ügyért. Ugyanakkor nem szerette gyűlölködő hangnemét, mellyel ezekben az időkben a szociniánusokat illette, akik között Permeiernek több jó barátja és ismerőse volt. A Permeier által kiválasztott *Christianus Simplex* egy régebbi írása Felgenhauernek, mely

¹⁰ B17a III31

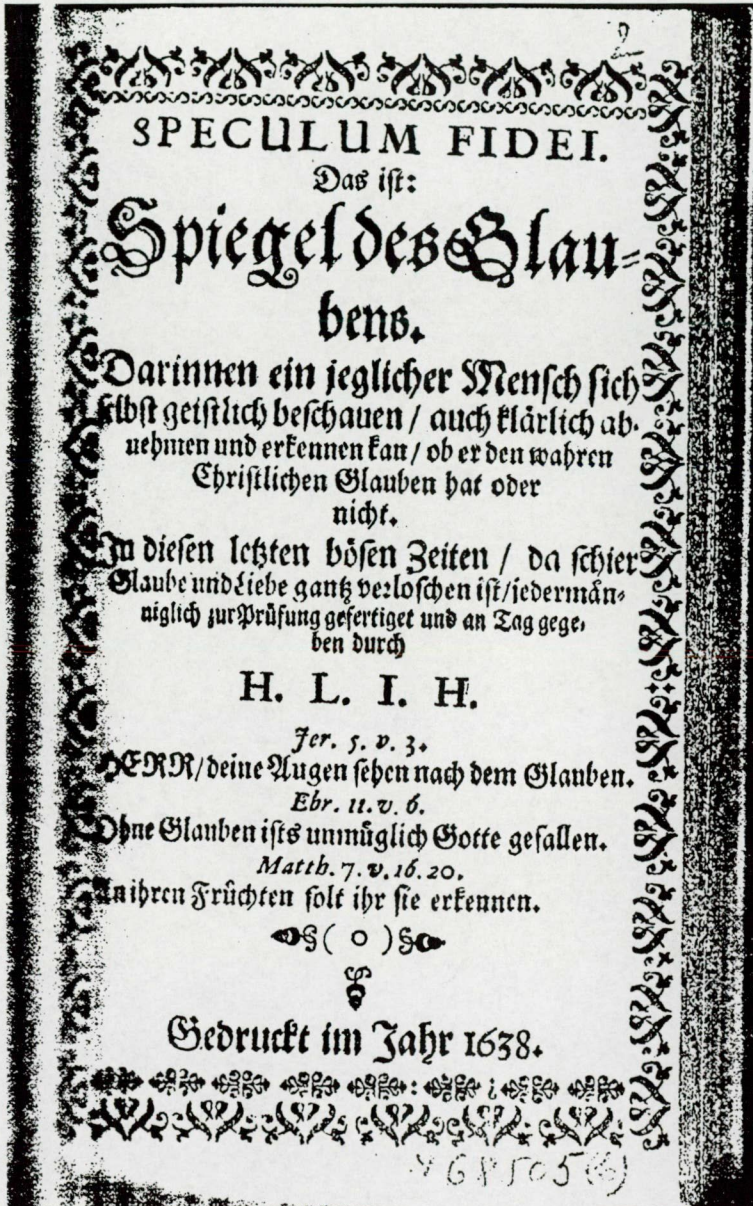
¹¹ E.G. WOLTERS: Paul Felgenhauers Leben, 83.

¹² B17a III5e

témájában eltérő volt a korábbi politikai és a későbbi vitairataitól, mert ebben az egyén vallásosságát állította gyújtópontba. A német spiritualizmus hagyományából táplálkozva, ugyanakkor annál jóval radikálisabban elutasította a vallás külsődleges jegyeit, mint a templomokat, a templomba járást, a szentségeket, magukat a vallásokat, s egyetlen igaz vallást hirdetett, a keresztényt, melynek a gyülekezetébe az isteni szellemiségtől áthatott Krisztusgyermek tartoznak. Ahhoz, hogy valaki ennek a láthatatlan gyülekezetnek a tagjává váljék, meg kell tisztulnia, meg kell tagadnia magát, a régi Ádámot le kell rontania magában, és Istennek teljes szívéből át kell adnia magát. A negyedik fejezetben felbukkanak a chiliasmus jegyei is, bár jóval konfúzabb és egyszerűbb módon, mint ahogy Permeiernél már láttuk ezt. Felgenhauer Krisztus személyes eljövételében hisz, s azt tartja, hogy az ő uralkodása fog megvalósulni a hamarosan bekövetkező ezeréves birodalomban. Ehhez társul még az utolsó fejezetben igen zavarosan kifejtett kép egy utópisztikus társadalomról, amelyben mindenki szeretetben és békében él, dolgozik és gyermeket nemz, s egy jóságos kormány uralkodik.

A *Christianus Simplex* ugyan nem tartozott a heterodoxok és rajongók sokra becsült könyvei közé, viszont magában foglal egy mérsékelt színvonalon megírt, és kérhetetlen logikával végigvitt koncepciót a belső vallásosságról. Tartalmában nem sok újdonságot nyújtott a misztikus irodalom ismerőinek, Permeier sem terjesztette tulajdonképpen, inkább arról lehetett szó, hogy a személyes példányát küldte el Beringernek olvasásra, hiszen a mű mindenképpen illeszkedett a *Seelenschatz*-féle misztika vonalába.

¹³ ld G. DÜNNHAUPT: Personalbibliographien, 2. kötet, Paul Felgenhauer 10.2, 10.3, 10.4.

a. **SPECULUM FIDEI.** Das ist Spiegel des Glaubens. Darinn ein jeglicher Mensch sich selbst Geistlich kan beschawen, auch klärlich abnehmen vnd erkennen, Ob er den wahren Christlichen Glauben hat, oder nicht. In diesen letzten bösen zeiten da schier Glaube vnd Liebe gar verloschen ist, Jedermänniglichen zur Prüfung gefertiget, vnd an Tag gegeben. Durch H.L.J.H. Ier. 5. v. 3. HERR, deine Augen sehen nach dem Glauben. Ebr. 11. v. 6. Ohn Glauben ist vnmöglich Gott gefallen. Matth. 7. v. 16.20. An jhren Früchten solt jhr sie erkennen. Gedruckt zur Newenstatt bey Ernst Freyen. Im Jahre 1625. 4o. pp. 3-32.¹

b. **SPECVLVM FIDEI,** Das ist, Spiegel deß Glaubens. Darinnen ein jeglicher Mensch sich selbst Geistlich beschawen, auch klärlich abnehmen vnnnd erkennen kan, ob er den wahren Christlichen Glauben hat, oder nicht. In diesen letzten bösen Zeiten, da schier Glaube vnd Liebe ganz verloschen ist, Jedermänniglich zur Prüfung gefertiget, vnnnd an Tag gegeben, Durch H.L.I.H. Ier. 5. v. 3. Herr, deine Augen

¹ J. BRUCKNER: A bibliographical Catalogue, 31.

sehen nach dem Glauben. Ebr. 11. v. 6. Ohn Glauben ists vnmöglich Gott gefallen. Matth. 7. v. 16. 20. An jhren Früchten solt jhr sie erkennen. Gedruckt im Jahr 1638. 8o. pp. 3-45.²

Csakúgy, mint az előző fejezetekben, ismét egy nehéz esettel nézünk szembe. Nemcsak a Hartwig Lohmannra vonatkozó kutatások hiányával, de a fent említett művek ritkaságával is számolni kellett³.

Lohmann Flensburgban élt titkárként és városi írnokként, majd az ott felbukkanó Nicolaus Teting hatására ő is írni kezdett 1622 körül. A városi polgároknak Arndt és Weigel könyveit ajánlották olvasásra, s a helyi egyházi személyeket különféle levelekben és memorandumokban támadták meg. Ezekután nemsokára kiutasították őket Flensburgból, és Lohmann különféle vándorlások után Koppenhágában bukkant föl. Valamikor 1642 környékén halt meg⁴.

A mű

A *Speculum fidei* rövid lélegzetű, a vallást és annak a gyakorlását a középpontba állító kis traktátus. Lohmann tizenegy fejezetre osztja, s minden fejezet élén egy-egy kérdést tesz fel (ebben hasonlít az előző fejezetben tárgyalt Felgenhauer-műhöz), amit a Bibliából vett idézetekkel alátámasztva válaszol meg. Ennek a gondolatmenetnek megfelelően követjük végig a mű tartalmát.

Az első fejezetben feltett kérdés. Woher der wahre Christliche Glaube komme, auch was er sey und vermöge? (Honnan ered az igaz keresztény vallás, s miben áll?) Az igaz keresztény hit egy isteni mű az emberben és Isten kegyelme egyben (Der wahre Christliche Glaube ist ein Göttlich Werck im Menschen und eine Gnaden-Gabe des Allerhöchsten). Az igaz hit nem halott, nem beképzelt örültség és nem történeti tudomány (Dann der wahre christliche Glaube ist nicht todt, oder ein egebildeter Wahn, historische Wissenschaft).

A következő négy fejezetben a hit erejét és tulajdonságait veszi szemügyre Lohmann, s a következőket állapítja meg. Az igaz keresztény hitnek vonzó ereje van, mint ahogy a mágnes is magához húzza a vasat. Az igaz hittel így jár együtt az isteni kegyelem (Der wahre Christliche Glaube hat Erstlich eine an sich ziehende Krafft, daß Er nemlich die Gnade Gottes in Christo Jesu an sich zeucht). Másodszor a hitnek tisztító az ereje (hat der wahre Christliche Glaube

² Uo. 81. Az általunk használt mű jelzete: WEK 468505

³ Míg az 1624-es kiadásból Bruckner egyetlen mára fennmaradt példányt sem tudott megnevezni, addig az 1638-asból egy Stuttgartban levőt jelzett, és a wroclawi példányt nem ismeri.

eine Krafft zu reinigen, daß er das Hertzten des Menschen von den verborgenen bösen Tücken und aller Unsauberkeit reiniget), s az ember a belső tisztuláson (innerliche Reinigung) keresztül, a hiten keresztül egy új szívhez és jószághoz jut, mellyel egész lénye megváltozik. A harmadik ereje a hitnek, hogy világít, mint a fény vagy a tűz, s magától láttatik (der wahre Christliche Glaube eine Krafft von sich zu leuchten), világít és melegít a szereteten és a jó művön keresztül. A negyedik erő lényege abban áll, hogy az igaz keresztény hit győzedelmes (hat der wahre Christliche Glaube eine Krafft zu überwinden), mint ahogy a reggel áttöri a sötétséget, úgy győzi le a hit a sötét világot, a gonoszt és az ádámí húst, és minden ellenség fölött áll.

A hatodik fejezetben a hívő embernek arra a kételyére ad feleletet, hogy lehetséges-e keresztény módra élni (Daß einem gläubigen Menschen Christlich zuleben möglich sey). Akinek az igaz keresztény hit a szívében lakozik, s a felsorolt erőket mind magában érzi, az állandóan gyarapodik a hitében, az nem fog bűnöket elkövetni, hanem Isten kegyelméből megóvja magát azoktól. Vajon miért kell a hívőnek a bűnbocsánatért esedeznie, fakad a következő kérdés (Aus was Ursachen die Gläubigen und Heiligen umb vergebung ihrer Sünde bitten müssen?). Lohmann négy pontban indokolja válaszát. Minden ember eredendő bűnös a fogantatása révén. Aztán mert megtérése előtt sok tényleges bűnt is elkövet az ember. Harmadszor mert a halandó testben bennlakozó bűnök is vannak, s végül mert még egy igaz hívőnek is sok olyan rejtett hibája van, amit sem maga, sem más ember nem ismer fel.

A nyolcadik fejezet egyfajta központi szerepet tölt be, s ebben a hívő ember bűneinek a formáját írja le Lohmann (Wie und welcher Gestalt ein anhebender gläubiger Mensch sündige?) Ehhez előbb elmagyarázza, hogy mi a különbség az igaz hívő kétféle születése között. Az első születés, mely az öreg ádámí bűnös születés, az anyától és az apától, a bűnös földi, testi magokból, melynek révén az ember egy külső, látható földi testet ölt, ez Ádám teste (die alte Adamische sündliche Geburt, von Vater und Mutter aus sündlichen, irrdischen, fleischlichen vergänglichlichen Saamen, daraus der Mensch hat bekommen einen natürlichen, alten, eusserlichen, sichtbaren irrdischen Leib oder Menschen. Derentwegen er ist Fleisch von Adams Fleisch.) A másik születés az új, szellemi, égi Istentől való, az élő szóból és a Szentlélekből (Und darnach die Neue geistliche Himmlische Geburth von Gott, aus dem lebendigen Wort und heil. Geiste), s így az ember egy természet fölötti, új, belső, láthatatlan, égi, szellemi testet ölt (daraus der Mensch hat erlanget einen übernatürlichen, neuen, innerlichen, unsichtbaren,

⁴ S. WOLLGAST: Philosophie in Deutschland, 578-579.

himmlischen, geistlichen Leib oder Menschen). Ebben az újjászületett testben az ember nem tud bűnözni (kann nicht sündigen), de a régi, külső, ádám ember, aki még haláláig magán viseli az ádám húst, követ el bűnöket. Ein wahrer Christ aber lässt die Sünde nicht herrschen in seinem sterblichen Leibe, sondern weil er Christum angehört, so bittet er täglich und stündlich Gott den Allmächtigen um Hülff und Beystand (Egy igaz keresztény azonban nem engedi a bűnöket eluralkodni a halandó testében, hanem mivel Krisztushoz tartozik, ezért naponta és óránként könyörög az Istenhez, a Mindenhatóhoz, hogy segítsen neki és álljon melléje).

A különbség az igaz hitű keresztény és a hitetlen ember között abban áll (IX. fejezet), hogy ez utóbbiaknak kedvük van a bűnökre (Haben Lust zur Sünde), hogy akarattal bűnöznek (Sündigen mit Bedachtsamkeit), örömeiket lelik ebben (Haben Freude an der begangenen Sünde) és megátalkodottak a bűnben (Beharren in der Sünde).

Hogyan lehet megvizsgálni az egyes embereket, hangzik az utolsó kérdés (X. fejezet). Mivel az igaz keresztény hit nélkül senki nem üdvözülhet, így igen fontos, hogy minden ember maga ellenőrizze, hogy hisz-e még, s ha igen, akkor mennyire gyarapodott a hitében. Eszerint különböztet meg Lohmann háromféle fokozatot a hitben: az első az erős, igaz hit. A második, amikor a hívő úgy találja, hogy a hite kicsi és gyenge. Ekkor igencsak könyörögni kell az Istenhez, hogy kegyelmezzon neki és erősítse meg. A harmadik, amikor az egyén aber noch ganz im Unglauben, und also von Gott und seiner Gnaden abgescheiden ist, der falle auf seine Knye, hebe sein Hertz sampt den Händen auff zu Gott im Himmel, und bitte den Allerhöchsten Tag und Nacht von Herten, mit Seufftzen und heißen Tränen, daß er sich seiner umb Christi willen in Gnaden erbarmen (teljesen hitetlen, Istentől és az ő kegyelmétől elvágva. Akkor ez az ember essen térdre, emelje a szívét és a kezét a magasba az égi Istenhez, és szívből könyörögjön a Mindenhatóhoz, éjjel és nappal, forró könnyeket ontva és sóhajtozva, hogy Krisztus kedvéért könyörüljön meg neki).

Az utolsó fejezetben pedig azokat a parancsolatokat (Früchte und Kennzeichen eines wahren gläubigen Christen) gyűjti össze Lohmann, melyeket minden igaz kereszténynek be kell tartania az üdvözülése érdekében. A több mint száz "gyümölcs" közül álljon itt illusztrációként pár: Ein gläubiger Mensch ist neugeboren aus Gott. Ist eine neue Creatur. Thut wahre Buße. Bekennet seine Sünde. Bereuet dieselbe innerlich im Herten. (A hívő ember Istenből újjászületett. Egy új teremtmény. Bűnbánó. Beismeri a bűneit. Megbánja ezeket szívből).

Permeier és a *Speculum fidei*

Az eddigiekben azt láttuk, hogy Permeier az általa fontosnak tartott olvasmányokat előbb Nürnbergbe, majd Frankfurtba irányította kiadás céljából. Most egy fordított eset állt fenn, ugyanis a frankfurti nyomdász, Merian, a megrendelt *Mensio Christianismi* mellé elküldött pár

példányt az éppen frissen elkészült *Speculum fidei*-ből (Neben diser *Mensione* hat mir auch Herr Merian etliche *exemplar* von einem kleinen Büchl *Speculum fidei* genant, mitgeschickt). Permeiert megdöbentő erővel érintette a könyv. Bár nem tudta, ki a szerzője, így nyilatkozott róla Grammdorfnek: darüber ich mein Tag nicht beßers vnd gründlichers gesehen hab, vnd das für alle Christnahmige Religion: oder Glaubensgenossen dienstlicher ist, maßen es auch vornehme geistlich vnd politische *Catholici* also ruhmwürdig dafür paßiren laßen müßen, vnd will sonderlich einer vom Adel alhie einem Geistlichen zugefallen (welcher der Teutschen Sprach gantz vnkündig, aber ein guter *Taulerianer* vnd Kempist sein soll,) ins Latein, ein anderer aber wie Er sich erboten, aufs zierlichste in Italianisch vertiren, damit es auch in andern Sprachen zum Nachdruck kommen möge, weil es den einigen Grund der waren Catholischen Kirchen in sich führet, vnd mit den Sectantischen opinionen oder vnnutzen Zarckquestionen gantz nichts zuthun hat⁵ (életemben nem láttam ennél jobbat és alapvetőbbet, és hogy minden keresztény vallás- és hittársnak hasznos, ezt még az előkelő lelki és politikai katolikusoknak is el kell ismerniük. Különösen egy nemesnek, egy egyházi személynek tetszett itt (aki németül nem tud ugyan, de állítólag egy jó tauleránus és kempista), s ő latinra vagy ahogy egy másik kínálkozott, ékes olaszra fordítná, hogy más nyelveken is ki lehessen adni, mert a mű magába foglalja az igaz katolikus egyház alapját, és a szektás véleményekhez és a haszontalan ... kérdésekhez semmi köze nincsen). Majd így folytatta a levelet: Wofer der Herr den obgemelten *Speculum fidei* sambt seinem schönen Kupfferstückl noch nicht gesehen, kan Er Herrn Merian darumb zuschreiben: weil es ein *universalscriptum* ist, so ein ieder Christ nach seiner besten möglichkeit zum gemainen Nutz vnd erbawung fortbringen helffen solle: Ich hab meine exemplar schon fast alle verschenckt, wiewol der Vncosten der Bücher von so weiten orten sehr groß ist: theils hab Ich auch nach Preßburg, Berckstädt, Clausenburg, Preslaw, Dantzig, Stettin, Steyrmарck, vnd an andere ort mit vncosten verschickt, vnd wann es wälsch vertirt, soll es hoffentlich auch bald Italiam vnd Hispaniam zusehen bekommen: dann mit Streitbüchern, vnd die die Christliche ware Gemeinschafts liebe verstören, ist Mir nichts gedient, sonder was erbaut vnd beßert, damit es einem ieden rechtschaffenen Hertzen zu Nutz kommen möge, vnd muß in Warheit nochmalen bekennen, das vnter den genanten Papisten mehr vnd bessere Leute von Eifer vorhanden, mit dennen man in sachen das Gwißen vnd Gottesdienst betr. sicherer vnd füglicher vmbgehen kan, als mit vnserm ins gemein höchst verdirbten epicurischen Lutherrij-hauffen, daran zwar vnser Confession per se so gar nicht schuldig ist, als der Gottlose Mißbrauch des falsch aufgefasten Wörtleins Glaub, so bey ihnen allein im bloßen Wahn vnd phantasey bestehet (ha az Úr a fenti *Speculum fideit* a szép rézmetszetekkel még nem látta, írjon Meriannak, mert ez egy egyetemes írás, mely minden kereszténynek a legjobb lehetőség szerint hasznára és épülésére válik. Én a példányaimat már majdnem mindet elajándékoztam, mert a könyvek eme távoli helyekre igen sokba kerülnek, részben Pozsonyba, Bányavárosba, Kolozsvárra, Breslauba, Danzigba, Stettinbe, Steiermarkba, és más helyekre küldtem őket nem kevés költséggel, s ha majd olaszra fordítják, hamarosan Itáliában és Spanyolországban is látható lesz. Mert a vitaművek, s azok, melyek az igaz keresztény közösségi szeretetet zavarják, nem szolgálnak nekem, hanem csak azok, melyek építenek és jobbitanak, hogy minden igaz szívnek hasznára váljanak. S be kell ismerni az igazságot, hogy az úgynevezett pápisták között

⁵ B17a III4n

több és jobb igyekvő ember van, akikkel az ember a lelkiismeretre és az istentiszteletre vonatkozó ügyekben biztonságosan és alkalmasan tárgyalhat, mint a saját igen megromlott epikureus Luther-hadunkban. Ebben persze nem a hitvallásunk a hibás, hanem a hamisan felfogott hit szónak az istentelen félrehasználása, mely náluk (értsd a lutheránusoknál) csupán tévhit és fantázia).

Viszonylag hosszan idéztünk a fenti levélből, de ennek az oka abban keresendő, hogy ekkora elragadtatással és a könyvvel kapcsolatban tele tervekkel nem sokszor szólalt meg Permeier a leveleiben. Schwartzot arra kérte egy levélben, hogy juttassa el üdvözetét Johann Dobriciusnak, s megígérte, hogy nemsokára neki is küld belőle, illetve számít rá a további terjesztésben⁶. Beringernek, amellet hogy a neki küldött katalógusban a tizedik helyen szerepel a mű (10. *Speculum fidei* vom Evangely-anfangsalten That: oder Lieb: vnd Gut-Wercks-Glauben⁷) felvillantotta a *Mensio* és a *Speculum fidei* magyar nyelven való terjesztésének a lehetőségét: meritirten wol auch in andere Sprachen zu mehrer *propagation* übersetzt zuwerden, dabey die Hungarn mit ihrer Muttersprach auch nicht træg sein sollen⁸ (más nyelvekre is lefordítják őket terjesztés céljából, és ebben a magyarok se legyenek restek).

Mint megtudjuk, Otto Buschof nem sokkal halála előtt a nála kölcsönben levő személyes Permeier-példányt adta tovább Santhelier grófnak, aki szintén nem tudott kifogást találni benne (nicht tadeln können)⁹. Permeier később azért fordult levélben a grófhhoz, hogy visszaszerezze tőle a saját könyvét¹⁰.

Grammendorf válaszelevelét már az adott fejezetben idéztük, ebben azt árulta el bécsi barátjának, hogy az első, pár évvel korábbi kiadást (pontosan 13 évvel azelőtti) ő gondozta. Megadta a szerző nevét, Hartwig Lohmann, s azt is megemlítette, hogy Lohmann és Nicolaus Tetinget elűzték Flensburgból. A traktátusról jó véleménnyel volt: das ist sehr gut, handelt vom Glauben, was Er sey, *hypohtesis*, woher Er komme, wie Er wachse, was sein Krafft vnd Eigenschafft etc. ob ein Glaubigen möglich Christlich zuleben: Warumb die Glaubigen vmb Vergebung der Sünden bitten: Was für ein Vnterscheid sey der Sünden bey einem anfahenden Christen vnd den Vnglaubigen: Item Frucht vnd Kenzeichen des Glaubens etc.¹¹ (Ez nagyon jó, a hitről szól, hogy az miben áll, hipotézis, hogy honnan jön, hogy növekszik, mi az ereje és a tulajdonságai stb, hogy egy hívőnek lehetséges-e keresztény módra élni, hogy miért kérnek a hívők bűneikért bocsánatot, milyen különbségek vannak egy hívő és egy hitetlen bűnei között, s mik a hit gyümölcsei és ismertetőjegyei). Majd megbízta Permeier, ha egy másik műről lenne szó, akkor küldje el neki.

⁶ B17a III5c

⁷ B17a III5e

⁸ B17a III5o

⁹ B17a III6a

¹⁰ B17a III6s

¹¹ B17a III6p

Pár hónappal később, a Meriannak írt levélben már Permeier lelkesedésének a csökkenését mérhetjük le, legalábbis a terjesztéssel kapcsolatban. Még a *Speculum fidei*-ből és a *Mensio Christianismi*-ből is volt neki tartaléka. Ich hab es den Leuthen mit großer Begierd frey vmb sonsten gegeben, aber dennoch ist wenig Lust vnd Eyfer zu solcherley *materi* vorhanden, weil die Wollusten vnd Sorgen der Nahrung wie *Christus* sagt, gemainiglich allen guten Saamen vnterdrucken vnd erstiecken¹² (Az embereknek szívesen és ingyen adtam a könyveket, de kevés a kedv és az igyekezet bennük ezekhez a dolgokhoz, mert a gyönyörök és a gondok (ahogy Krisztus mondja) közösen nyomják el, s fojtják meg a jó magvakat). Pedig Isten gyermekeinek a cselekvő szeretet (thätige Liebe) gyakorlásába nem szabad belefáradniuk, zárja a gondolatait Permeier.

Összegzés

A Matthaeus Meriantól valamikor 1638 koranyarán kapott művecske mélyen megérintette Permeiert, aki addigra éppen befejezte a *Seelenschatz* kiadását, de még az új előszóval nem készült el. A két mű között sokféle párhuzamot fedezhetett fel a belső vallásosság gyakorlásával, az egyénnek a saját magában való elmélyülése, megtisztulása, Istenhez való megtérése kapcsán. Lohmann egyszerűen, a katekizmusok mintája alapján, kérdésekre adott feleletekben tanítja a hívő embert a hite erősítésére. A felsorolt keresztényi erényeknek a katalógusa az egyszerű hívőknek is gyakorlati segítséget nyújtott az eligazodásban. A sorokban elrejtett kritika a "köegyházak" és prédikátoraik, az iskolák és a tudósaik ellen azt szolgálja az egyszerű hívő embernek bizonyítani, hogy nem a külsődleges jegyeiktől és nem a tanultságtól függ az üdvözülés, hanem az Istenben való hittől és Krisztus követésétől. Nem véletlen, hogy Permeierben is Tauler és Kempis gondolatai idéződnek fel a *Speculum fidei* kapcsán. Ha színvonalában nem is, de szándékában ugyanazt a képet közvetíti Hartwig Lohmann a hívő felé, amit Tauler és Kempis is megfogalmaztak a műveikben: Krisztust követni és a hit által üdvözülni.

Permeierben azonnal tervek sokasága fogant meg, mert úgy vélte, hogy a *Speculum fidei* pontosan azokat az ideákat fogalmazza meg, amit ő is minden írásában, de talán pártosabban és hevesebben mondott el: egy igaz vallás van, a keresztény, egy igaz egyház, az általános (katolikus), s minden hívőnek cselekvő szeretetben és békeességben kell együttélnie, és Krisztust követnie. A tervek arra vonatkoztak, hogy milyen nyelvekre kellene a kis értekezést lefordítani, hogy tovább lehessen azt terjeszteni. Beszélgetések során felmerült a latin, az olasz,

¹² B17a III6q

a magyar fordítás esélye, sőt még a távoli Spanyolországba is szándékozott Permeier példányokat küldeni később. Lelkesen osztogatta barátainak és ismerőseinek a könyveket, magára vállalva a költségeket is, és aztán csalódással kellett észrevennie, hogy a csodálatát nem sokan értik.

A felsorolt városok megengedik a következtetést, hogy kiknek ajándékozhatta a *Speculum fidei*-t. Pozsonyban Beringernek, Kolozsvárott sajnos nem tudni, hiszen Alstedék Gyulaféhérvárott vannak, Danzigban Crusiusnak és Rudolphnak, Breslauban Schwartznak, Dobriciusnak és Franckenbergnek, Bányavárosban esetleg Henckelnek, Stettinben például Scultetusnak, Steiermarkban osztrák nemes barátainak. De nemcsak elküldte szerteszét, hanem Bécsben is beszélgetéseket folytatott a műről, mégpedig jobbra művelt katolikusokkal, akikben több fogékonyságot és megértést talált, mint a saját felekezetéhez tartozókban.

c. *Begierer Oder Der Seelenschatz*

Begierer Oder Der Seelenschatz, Darinn ein jeder Christen Mensch vnter einem lieblichen vnd gantz lustigen Gespräch, gelehrt vnd vnterwisen wird Gott recht zuerkennen, zuförchten, auß grund seines Herten zu lieben, vnd durch solche Gottseelige Mittel den allerbesten Schatz nemblich die ewige Seeligkeit zuerlangen. Von dem Auctore erstlich in Spanischer Spraach verfertigt, nachmals in die Wälsche, Frantzösische, Niderlendische vnd in vnser Hochteutsche, von vnterschiedlichen verdolmetschet: Jetzo aber auff's neue fleißig vbersehen vnd nachgedruckt. *Cum facultate Superiorum*. Gedruckt zu Wienn in Oesterreich, Bey Gregori Gelbhaar, Röm: Khay: Mtt: Hoff- vnd einer Löbl: Landschafft vnder der Ennß Buchdrucker. Im Jahr 1638. 12o. pp. 1-428.¹

A mű

Már a régi ajánlásból, melyet Permeier szintén beleillesztett a könyvbe és az új ajánlás mögé csatolt észrevehető, hogy a régi példány, ami Permeiernek megvolt, az a Sebald Mayernál 1551-ben Dillingenben megjelent, és egy bizonyos Justus Blanckwald által kiadott *Seelenschatz* volt, vagy ennek egy esetleges későbbi kiadása. Ebből Permeier átvette Justus Blanckwaldnak a spanyol nemesembereknek szóló ajánlását a könyv eredetéről és hasznáról (Alte Dedication Auß dem Exemplar mit Röm. Kay. May. Freyheit gedruckt zu Dillingen durch Sebalden Mayer, im Jahr, 1551.), s hozzátette a saját ajánlását és előszavát.

Permeier ajánlása (Dedication An Herrn Hannß Paul Freyherrn von vnd zu Rauchenstain,
An der Frawen Clarae Benignae von Rauchenstain gebornen Freyin von Puchhaimb)

Tehát Paul és Clara Benigna von Rauchensteinnak, mint nagytiszteletű és kegyes urának és úrnőjének a támogatásával jött létre ez a hasznos és szellemdús könyvecske, mely a Vágyakozó vándorlása avagy utazása, hogy elérje az igaz isteni szeretetet, s ezen keresztül egyesüljön Krisztussal. Sok nyelvre lefordították, köztük németre is, de most az egész kereszténység hasznára, felébresztésére és megerősítésére újra kiadják. Az oly kedves tartalma miatt a költségeket a Rauchenstein-házaspár vállalta magára. Permeier kigondolt egy másik

címet is neki „*Newzionischen Schwester OrdensBüch*”, (vagyis egyfajta szabályzatnak tekintette), ugyanakkor arról is tudott, hogy más rendeknek is kézikönyvül szolgált már korábban, így például a Szent Szűz Mária Testvériségnek. Az ajánlás végén az Apokalipsziszból vett idézetekkel, mint Krisztus igaz követőit dicséri a pártfogóit, és az örök életet ígéri nekik az égi birodalomban.

Permeier előszava (Vorred. An den Gottliebenden vnd wahrer Gottseeligkeit begierigen Leser)

Permeier az előszóban az istenszerető és az üdvösségre vágyó olvasóhoz fordul, akit arra figyelmeztet, hogy nemcsak a világiak, de Isten szolgálói között is sok az olyan, aki az üzletekkel törődik a belső elmélyedés (innerliche Prüfung) helyett. Ezért ennek a könyvnek az a célja, és itt Permeier a misztika egy bevett toposzára az Ádám-Krisztus ellentéppárra alapoz, hogy az olvasó a segítségével a megromlott régi Ádámot lerontsa, s az új krisztusi embert pedig felépítse magában (seines alten verderbten alten Adam ab- vnd durch die rechte Zucht- oder Creutzschärffe zu dem neuen Menschen in Christo führen).

A továbbiakban erős kritikával illeti az egyházakat, mert az istentiszteletek és a ceremóniák tele vannak álszenteskedéssel (Heucheley) és istentelenkedéssel (Abgötterey), Krisztus drága áldozatát lábbal tapossák, a régi, jó keresztény szokásokat elhagyják, s a nép között a csalás és a hamisság uralkodik. A sötétség fejedelmének a birodalma egyre terjed, az igaz cselekvő hívők (Thatglaubigen) egyre kevesebben, míg a rossz úton álló ostobák egyre többen vannak. Nincs mit azon csodálkozni, hogy Isten haragja mindenkit kivétel nélkül sújt. Bár Isten a prófétáin keresztül figyelmeztet a bosszújára, mégsem hisznek ezeknek az embereknek. Holott Isten törvényeit a szívükben kellene megtartaniuk, nem pedig csak azt a látszatot kelteni, mintha Istenhez hűségesek volnának. Egyik ember sem üdvözítheti (salviren) a másikat, egyik testvér sem válthatja meg (erlösen) a másikat, egy ember sem képes arra hogy a másikat Istennel megbékítse (versöhnen) vagy a lelkét pénzzel (das Löse-Geld für seine Seele) megváltsa. Mindenkinnek saját magának és saját magáért kell a célért megküzdenie, s ehhez nem elég a szorgalmas imádkozás (fleissig Betten), hanem az igaz jámborságot is gyakorolni kell (vbung aller wahren Gottseligkeit). Itt ezen a helyen Permeier beékel az előszóba két hosszabb

¹ Egyetlen (általunk) ismert példánya a Wroclawi Egyetemi Könyvtárban van a 47493 jelzet alatt. A mű megtalálásában köszönöm barátom, Leslau Sychala segítségét.

kivonatot Johann Tauler² két prédikációjából arról, hogy miben áll az igaz bűnbánat, és a felkészülés Isten szeretetére (Doctor Joh: Taulerus in seinen Predigten auff vnser lieben Frawen Geburtstag, worin die ware Buß vnd Bereitung zu der Liebe Gottes bestehe)³. Mindkettő teljes összhangban áll a *Seelenschatz* tartalmával: hogyan kell az embernek magában a bűnöket (úgy mint a kevélységet, a tisztátalanságot, a mohóságot, a haragot s a szív minden világi bujaságát) megsemmisítenie, majd Istenhez teljes akaratával megtérnie. Ahhoz, hogy a szeretet nőjön, az élvezeteket (Lust) csökkenteni kell, mert ezek valódi akadályt jelentenek az Istenhez vezető úton.

Az előszó második felében a Tauler-prédikációk értelmét magyarázza Permeier. Ő is úgy határozza meg a szeretetet, mint a legfőbb adomány és erény (die höchste Tugend), melyért a Vágyakozó (Begierer) mindent megtesz: Isten szent törvényeit igaz kedvvel és szeretettel kell szemlélni, bennük elmélyedni s gyakorolni. Permeier hatásosan ábrázolja a misztikus hármas utat: *purgatio-illuminatio-unio* vagyis a megtisztulást, a megvilágosodást és az egyesülést Istennel. A Krisztustól megvilágosodottak (von Christo erleuchteten Werckzeugen) szavára figyelni kell, mert ők részesei az isteni titkos művészetnek, a bölcsességnek és igazságnak. Az üdvözüléshez a régi embernek a bűneivel együtt (der alte Mensch mit seiner Sünden) a halandó testben el kell pusztulnia, s az új embernek a maga istenszerű képével (der neue Mensch mit seinem Gottförmigen Ebenbild) az ő örök egységéből és belsőjéből (aus dem Grund seiner ewigen Einig- vnd Innigkeit) elő kell törnie. A vágyakozót semmi nem tántoríthatja vissza attól a komoly és jó céltől, hogy az Úr birodalmába eljusson, s ott neki szeretetét s hódolatát bizonyítsa (die rechte Lieb vnd erbhuldigung gelaistet). Hogy mi is hasonlóképpen követhessük őt, s részesülhessünk az örök boldogságban, ahhoz Krisztus végtelen kegyelme segítsen bennünket, fejezi be Permeier a fejtegetését.

Az előszó végén elnézést kér, hogy a bibliai helyeket nem jelölték meg a műben, de erre nem jutott hely a könyv formátuma miatt, ugyanakkor talál egy másik okot is erre: így inkább az együgyűek (Einfeltigen) és kicsik (kleinen) kedvére tesznek, akik Isten dicséretét megsokszorozni segítenek, és így Isten birodalmában is osztozni fognak, szemben a tudósokkal. Ez az érvelés emlékeztet egy másik *Seelenschatz*-kiadás előszavára⁴, ahol a kiadó

² TAULER, Johann (1300?-1361) strassburgi dominikánus szerzetes, a német misztika egyik óriása, akinek írásai a korai újkorban is rendkívül népszerűek.

³ A prédikációkat ld. Auff vnser lieben Frawen geburt. In Postilla Johannis Tauleri... gedruckt zu Hamburg, durch Hans Mosen. In Verlegung Michael Herings. Anno M.DC.XXI. 334. Az általunk használt példány jelzete: HAB 404.5 Theol.2.

⁴ Begierer, Oder Der Seelen Schatz, Darinn ein jeder Christ, vnder einem lieblichen vnd gantz lustigen Gespräch gelehret vnd vnderwiesen wirdt, GOtt zuerkennen, zufürchten vnd auß Grundt seines Herten

szintén alkalmasnak találja a művecskét mind az alacsonyabb, mind a magasabb rétegek számára olvasásra, bár ő elsősorban a katolikus olvasóközönséget célozza meg, nem titkolva, hogy az evangélikusok is sokat tanulhatnának belőle.

Permeier egy Beringernek írt levélben fogalmazta meg pontosabban, hogy kiknek szánta a könyvet: so wol den genant Evangelischen Religions Parthey, als den *Catholicis* Ja ins gemein allen vnd ieden Menschen so die rechten Grundtugenden erlangen vnd in ihrem Christenthumb fruchtbar werden wollen, sehr nutz vnd dienstlich fürschein⁵. (mind az úgynevezett evangélikus vallási pártnak, mind a katolikusoknak, összességében mindenkinek, minden egyes embernek, aki az igaz erényekre vágyik s kereszténységét gyümölcsözővé akarja tenni, nagyon hasznosnak és szolgálattevőnek tűnik).

A mű egy vadonban élő áhitatos emberről szól (Begierer-Vágyakozó), akinek egyszercsak vágy keletkezett a lelkében és a szívében, hogy az igaz tökéletes tudást és Isten szeretét megszerezze. Ezért elhatározza, hogy bejárja az egész világot, s felkutatja, hogy van-e valaki, aki megtanítja ezt neki. Útja során különböző, férfiak és nők alakjában megszemélyesített erényekkel találkozik (Demut-Alázat, Gehorsamkeit-Engedelmesség, Reuschheit-Megbánás, Einfeltigkeit-Együgyűség, Armut-Szegénység stb.), akik új tanítványuknak leckét adnak abból, hogyan lehet a bűnöktől megtisztulni, s hosszú, fáradságos és veszedelmes vándorlások közepette a vágyott lovaghoz, Isten Szeretetéhez (Liebe Gottes) eljutni.

A Vágyakozó a lelki gyakorlatok és a beszélgetések során fokozatosan megtisztul (purgatio), s készen áll Isten Szeretetével való találkozásra. Mikor ez megtörténik, a boldogságtól és a félelemtől ájultan zuhan a földre, majd zokog, mígnem Isten Szeretete megvigasztalja, s tanításaiban előkészíti Istennel való egyesülésre. Ehhez a lelkének három fokozaton kell keresztüljutnia. Az első, hogy képes legyen a következő parancsolatoknak megfelelni: ne követelj (fordert nichts), ne vágyakozz (begehrt nichts), ne gondolkodj (dencket nichts)⁶. Ezeket állandó imádkozással, önmagába tekintéssel el kell sajátítani. A második, hogy mindent, amit az Úr parancsol, meg kell tenni. Minden gondolatot és cselekedetet, aszerint kell mérlegelni, hogy vajon ez Istennek tetsző-e, mindent, amit ő szeret, szeretni kell, mindent, amit ő gyűlöl, gyűlölni kell. Ez a szeretetnek a harmadik állapota.

zulieben, vnd durch solche Gottselige Mittel die ewige Seligkeit zuerlangen. Auß Frantzösischer in Hochteutsche Sprach vbergesetzt. Gedruckt zu Cöln, In Verlegung Conradi Burgenii, 1619. Az általunk használt példány jelzete: HAB Xb 3390

⁵ B17a III4d

⁶ Begierer oder der Seelenschatz, 290.

Az Úr két legnagyobb ellensége a Világ és a Hús⁷. Ezért Isten Szeretete gyűlöli ezeket tiszta szívből, s a világtól teljesen visszavonultan a vadonban él, imádkozással és önsanyargatással töltve az idejét. A Vágyakozót, miután mindent megtanult ennél a lovagnál, a legmagasabb tisztségű társukhoz vezették, akinek a neve Isten Vágya (Begier Gottes), s akinek a tanítása a következőkben áll: Az ember az önmegismerésen keresztül eljut az öngyűlöletig, majd még több tapasztalatot és megismerést követően Isten Vágyához (Begier Gottes), s aki eddig elért, az már nem vágyik semmilyen világi dologra, hanem a legnemesebb s legfőbb jóra, Istenre magára.⁸ Ennél a lovagnál megtanul a Vágyakozó énekelni, s a muzsikával Istent tisztelni és dicsérni, neki köszönetet mondani, a zenéből vigasztalást nyerni.⁹ Ezzel a Vágyakozó teljesen megtisztult, s lelke olyan felfokozott állapotba került, hogy csak az Istennel való találkozásra tud gondolni (illuminatio).

El is nyeri a legnagyobb jutalmat, mert az Úrhoz vezetik¹⁰ (unio), tőle pedig egy szép tanítást hallgat végig, amelynek a lényege négy szóból áll: Ich vnd Du, die seynd die ersten, vnd die andern zween seynd, Sclave vnd König, wann ihr dise vier Wörter wol werden können üben vnd zu werck stellen, so werden sie euch zu grosser Volkommenheit vnd Sauberkeit deß Hertzens helffen.¹¹ (Én és Te, ezek az elsők, Rabszolga és Király ez a másik kettő szó. Ha te ezt a négy szót gyakorlod és megvalósítod, akkor ezek a szíved tisztaságához és tökéletességéhez segítenek neked). Az Én és Te szócskák jussanak mindig az eszedbe, mondja az Úr, mi ketten léteünk csak ezen a világon, minden mást el kell felejtened. A Király és a Rabszolga szavak pedig a társaiddal való együttélésben segítenek, mert minden Rabszolgák vagytok, ezért engedelmesnek s alázatosnak kell lennetek. Ugyanakkor mindnyájan Királyok is vagytok, és gazdaggá teszlek benneteket, öröm és jószág lesz az életetek. De ehhez Isten szeretetét mindig ki kell érdemelni, újra és újra küzdeni kell érte. Ezekután az Úr elbocsátja a Vágyakozót, aki a tanítással a szívében egyfolytában a négy szót gyakorolja: Ich sag recht, sprach er, Dann ich bin vmb die Liebe meines HERRN ein Sclave. Darnach namm er das ander vnnnd sprach, Ich König bin, der Ich Gottes Diener bin, Dann ihm zu Dienen, ist Regieren vnnnd Herrschen, vnnnd also muß ich König seyn¹². (Így beszélt ő, Isten szeretete kedvéért egy rabszolga vagyok, majd ízlelgette a másik szót, Király is vagyok, mert Isten szolgálja vagyok, mert ahhoz, hogy neki szolgáljak, kormányozzak és uralkodjak, Királynak kell lennem).

⁷ Uo. 346.

⁸ Uo. 361.

⁹ Uo. 376.

¹⁰ Uo. 389.

¹¹ Uo. 396.

¹² Uo. 406.

A mű rövid jellemzését és elemzését egy spanyol kutató adta közre, mégpedig *Angelus Silesius és a spanyol misztika* című cikkében¹³. Ő figyelt fel arra, hogy Silesius legnagyobb hatású művében, a *Cherubinischer Wandersmann*-ban, maga a költő jelöli meg forrásként a *Seelenschatz*-ot a II. könyv 178. versénél egy utalás formájában: „Besihe den Begirrer am Ende”¹⁴, majd közelebbről is szemügyre vette azokat a rímpárokat, melyeket közvetlenül a *Seelenschatz* ihletett. Tarraco felteszi a kérdést, hogy a *Seelenschatz*-nak vajon melyik kiadását használhatta Angelus Silesius, majd egy másik tanulmányra hivatkozva megadott egy 1618-ból Bécsből származó és Hans Permeier által gondozott kiadást, sőt még arról is tud, hogy ennek egy példánya a breslauer egyetemi könyvtárban található¹⁵. Nyilvánvalóan vagy elírásról vagy tévedésről van szó az évszám kapcsán, hiszen a Permeier által kiadott könyv 1638-ból datálódik. Az közismert tény, hogy Abraham von Franckenberg könyvtárát Silesius örökölte meg¹⁶, és minden valószínűséggel Franckenbergnek megvolt a *Seelenschatz* Permeier-féle kiadása, tehát Silesius ebből a forrásból juthatott hozzá. Sajnos a levelezésben nem találtunk konkrét utalást arra, hogy Permeier Franckenbergnek is küldött a könyvből, de elképzelhetetlennek tartanánk, ha nem így tett volna ebben az esetben is.

A következőkben röviden összefoglaljuk a Tarraco által feltárt eredményeket¹⁷: Tarraco szerint a mű szerzője ismeretlen, de a témából és a közlés módjából egy (egy korai címlapábrázolás alapján ferencesnek látszó) szerzetes alakja rajzolódik elénk, aki feltehetően a Ramón Llull-féle misztikus iskolához tartozott. A pontos keletkezési ideje sem adható meg, csupán az látszik biztosnak, hogy a XV. század végéről származik a mű. A ma ismert első kiadása 1515-ben Barcelonában jelent meg katalán nyelven *Spill de la vida religiosa* címmel, de ennek a végén megemlíti, hogy ez is egy fordítás egy öreg kasztíliai könyvből. A XVI. században többször megjelent, ezekből párat említ Tarraco: Zaragoza 1535, Lissabon 1541, Alcalá de Henares 1554. Ez utóbbi kettő spanyol nyelvű *El Desseoso* címmel. Bár nagy hatású és széles körben elterjedt, több európai nyelvre lefordított alkotásról van szó, a spanyol irodalomtörténet eddig teljesen figyelmen kívül hagyta. A mű szerkezetét tekintve már maguk a spanyol kiadások sem felelnek meg egymásnak, kisebb-nagyobb eltérések találhatók köztük. Hogy

¹³ Jaime TARRACO: *Angelus Silesius*

¹⁴ *Angelus Silesius: Cherubinischer Wandersmann*, Kiad. Luise GNÄDIGER, Stuttgart, 1985. 97. Az említett kétsoros a következő: *Alls steht im Ich und Du (Schöpffer und Geschöpfe) Nicht ist als Ich und Du: und wenn wir zwey nicht seyn. So ist Gott nicht mehr Gott und fällt der Himmel ein.*

¹⁵ A tanulmány, amelyre Tarraco hivatkozik Jean Orcibaltól származik 1937-ből és kiadatlan!

¹⁶ ld. 13. l. 361.

¹⁷ J. TARRACO: *Angelus Silesius*, 106-110.

aztán a német kiadások melyik spanyolt (vagy más nyelvűt) veszik alapul, azt nagyon nehéz eldönteni. Eddig Tarraco eredményeiről.

E spanyol misztikus mű fő célja, hogy hogyan lehet Isten szeretetét elnyerni, s ezen keresztül Istennel Krisztusban egyesülni. Permeier szavaival: sehr anmüthige, auch Nutz- vnd Geistreiche gedicht vom Tugendt-Wandel oder Reise deß genannten Begierers vmb erlangung der wahren Liebe Gottes, vnd damitelst verainigung mit ihme¹⁸ (nagyon kedves, hasznos és szellemdús költemény a fent nevezett Vágyakozó erény-vándorlásáról avagy utazásáról, hogy Isten igaz szeretét elérje, s ezen keresztül egyesüljön vele). A mű forrásai közé Permeier a legtökéletesebb tanokat és regulákat, a Szent Bibliát, s a legmegvilágosodottabb egyházatyák írásait sorolja (einen Zusammenzug aller vollkommenen Lehren vnd Reguln so wol aus der Heiligen Bibel, als der erleuchtetsten Vätter Schrifften).¹⁹

Egyébként a művecske a németek közt is népszerűnek számított, s elsősorban katolikus területeken jelent meg, ismert kiadásai: 1551 Dillingen, 1578 Dillingen, 1610 Köln, 1619 Köln, 1680 Sulzbach. Az 1668-as hamburgi (ratzeburgi) kiadásban Johann Naumann könyvkereskedő megjegyezte, hogy nagyon keresett a könyv, de már nem lehetett német nyelvű példányt elérni, ezért újra kiadják, több példány alapján kijavítva, s megtisztítva a gyanús szerzetesi szövegektől (*verdächtigen Münchischen Reden*)²⁰.

A kiadás történetéhez

A *Seelenschatz* első említése 1638. február 4-én egy Grammendorfnak címzett levélben történt: Also hab Ich auch alhier ein sehr schönes geistreiches Büchl (Begirer oder der Seelenschatz genannt so erstlich aus der Spanischen Sprach in andere *translatiret* vnd vnter einem anmuthigen Gedicht die vollkommensten Lehren zu erbawung des menschlichen Gemüths, nach anleitung des hocherleuchten *Tauleri* vnd *Thomae* de Kempis in sich begreiffet.) bei dem *Consistorio* censuriren laßen, so alberait zum nachdrucken schon verwilligt vnd vnterschrieben, auch dem Hoffbuchdrucker p. 50 angedinget worden: dauon Er vns allein 200 *exemplaria* einlifern solle: Wan solches fertig, will Ich auch des Herrn vnd anderer rechtschaffener Mitbrüder mit einem *exemplar* gedencken, das Sie die Ordensreguln der Newzionischen Schwesterschafft mit mehrerm daraus observieren mögen: Der es verlegt, ist ein Freyherr dises Lands, vnd ist fürnemblich durch sein Fraw Gemahlin

¹⁸ Begierer oder der Seelenschatz, Vorrede

¹⁹ B17a III4d

²⁰ Schatz der Gott-begiereigen Seelen, Das ist, Eine sehr lehrhafte Unterrichtung darinnen ein jeder Christ unter einem gantz lustigen und über allemaß lieblichen Gespräch gelehret und unterwiesen wird Wie er der Sünder absterben, Sein Adamisches, fleischliches Leben hassen, Sich selbst verleugnen und Christo leben soll, auff daß er zu der wahren liebe Gottes und seines Regsten gelangen möge. Bereits vor 200. Jahren in der Castiliansichen Sprach geschrieben, und nachmals in die Frantzösische, Italiänische, Lateinische, Teutsche und Niederländische Sprachen übertragen. Nunmehr über in vielen unteutschen und verdächtigen Reden geändert, und verständlicher in diese richtige Ordnung gebracht. In Verlegung Johann Naumanns Buchhändlers in Hamburg vor S. Joh. Kirch. Ratzeburg auffm Dohm, Druckts Niclas Nissen, Anno 1668.

darzu bewogen worden, die es hernach vnter ihre gute freundinnen hin vnd wider auch bey beeden kayserlichen Hoff frawzimmern mit zierat gebundener außtheilen will. Vielleicht bekommen die Berlinischen Hoffdamen hernach auch lust sich mit dem Orden diser heiligen Schwesterschaft vmb souil desto williger vnd wircklicher zuerbinden. Vnd wen Sie etwan noch weiter darzue nachsich ziehen helfen werden.²¹ (Van itt egy nagyon szép, szellemdús könyvecske (A vágyakozó avagy lelki kincs címmel, spanyolból fordították a többi nyelvre, s magában foglal egy kedves verset is a legtökéletesebb tanokról az emberi lélek épülésére, Tauler és Kempis bevezetésével), melyet a konzisztóriumnál cenzúráztattam, s már engedélyezték az utánnomást, a fő udvari könyvnyomtatónak már át is adtak 50 florenust, ebből csak nekünk 200 példányt kell szállítania. Ha ez kész van, akkor Uramról és más derék testvérünkről is meg akarok egy-egy példánnyal emlékezni, hogy az „Újcioni Nőtestvériség” rendszabályait ebből tanulmányozhassák. A kiadója egy osztrák báró, akit a felesége ösztönzött erre, és aki aztán a jó barátnőinek és mindkét császári asszonyszemélynek szét akarja osztani. Hátha a berlini udvari dámák is kedvet kapnak ahhoz, hogy kapcsolatba kerüljenek ezzel a szent testvériséggel). Később több barátjának is írt róla, és a következő érdekes történet kerekedik ki az információkból. Egy kicsi, hasznos és kellemes könyvecskét készített elő kiadásra Permeier, mégpedig Clara Benigna von Rauchenstein kezdeményezésére. Történt ugyanis, hogy Permeier kölcsönadta neki az ő régi példányát olvasni, és ez az előkelő hölgynek annyira megtetszett, hogy le akarta másoltatni (Sie es sonsten durch eine ihrer Freylen mit aigner Hand von meinem exemplar abschreiben laßen wollen²²). Valószínűleg ekkor merült fel Permeierben az ötlet, mi lenne, ha nem másolni kellene, hanem mások is gyönyörködhetnének a műben saját épülésükre. Clara Rauchenstein megbeszélte a férjével a dolgot, s úgy döntöttek, hogy magukra vállalják a kiadás költségeit, mely 78 florenusra rúgott, s ezért 200 példányt szállított nekik az udvari könyvnyomtató, Gregor Gelbhaar²³. Permeier barátja és szomszédja, Otto Buschof segítségével (aki Leopold Wilhelm herceg titkára és alkancellárja volt) kijavította a régi példány hibáit (das Er Mir gemeltes Büchl von Neuem alles fleißes übersehen vnd corrigiren helfen, selber zu addiren sich erboten²⁴), s cenzúrázás végett az egyetemre adták. Amikor az engedélyt megkapták valamikor 1638. februárjában, a könyv nyomtatásra került. Ugyanakkor hiányzott még az ajánlás a Rauchenstein-házaspárhoz, és az előszó, melynek elkészítésére Buschof vállalkozott, de időközben meghalt, így Permeierre maradt ennek a megírása. Ő eleinte a már készen levő kötetlen példányokat ajándékozta ismerőseinek és barátainak, s csak később csatolta hozzá az ajánlást és az előszót.

²¹ B17a III2n

²² B17a III5m

²³ B17a III2n

²⁴ B17a III5m

Még egy érdekességet meg kell említeni a könyvvel kapcsolatban. Permeier adott neki egy másik címet is, *Neuzionisches Ordensbüchl* (Újcioni rendkönyv). Még a Clara Benigna von Rauchensteinnal folytatott beszélgetések során gondolhatott először arra, hogy az éppen reneszánszukat élő régi és új szerzetesrendek mintájára egy női rendet is létre kellene hozni, melynek e könyvecske lenne a „szabályzata”. Ez az „Újcioni nővérek” rend túlnyúlna Bécs határain, Berlin, Varsó, Koppenhága nemes hölgyeit is sorai közé hívná azzal a céllal, hogy a pártos veszekedéseken és megosztottságon felülemelkedve bűnbánatot gyakoroljanak, s felkészüljenek az isteni szeretet fogadására, s az Istennel való egyesülésre. Permeier ezért a könyvét olyan ismerőseinek és barátainak küldte el (feltehetőleg több példányban), akik jó szívvel továbbadták előkelő és áhítatos hölgyeknek. Így tudomásunk van, hogy Berlinben Grammdorfot²⁵, Varsóban illetve Lengyelországban Johann von Hoverbecket²⁶, Dániában Christian von Pentz grófot²⁷, Pozsonyban Beringert²⁸ kérte meg a terjesztésre. Voltak természetesen Permeier által közvetlenül kiszemelt célszemélyek is, például Beringerhez fordult Harrach grófnő megnyerésére, akit szintén alkalmasnak tartott a tagságra abból kifolyólag, hogy a Bruck an der Leitha-i szerzetesrend is neki ajánlotta új reguláskönyvét, mint kegyes és mélyen vallásos pártfogónak²⁹.

Összegzés

A mű kiadása kiváló példája annak az állapotnak, hogy egy még az evangélikus vallásában is gyanús osztrák egy mélyen misztikus katolikus (keresztény) műhöz nyúl vissza annak érdekében, hogy hittársait megtérésre, igaz bűnbánatra buzdítsa, hogy őket Krisztus eljövetelére előkészítse. Az előszóban hevesen bírált közállapotok leírása akár az *Error Triunus* folytatásának is tekinthető Permeier keserűségét szemlélve, de az evangélikusokat sújtó kritikáját kiterjesztette az egész kereszténységre.

Egyébként a középkori misztika megjelenése, jobban mondva a kiadása és recepciója, a XVII. századi evangélikus irodalomban viszonylag új jelenség. Azért kell a viszonylagosságot kihangsúlyozni, mert például az evangélikus meditációs irodalomba már a XVI. század során bekerültek ennek és a kortárs katolikus misztikának az elemei minden nagyobb felzúdulás

²⁵ B17a III4n

²⁶ B17a III5m

²⁷ B17a III6f

²⁸ B17a III4d

²⁹ Uo.

nélkül³⁰. Wallmann a XVII. századi német irodalom egyik legnagyobb hatású írójának, Johann Arndtnak tulajdonítja ezt a közvetítő szerepet³¹. Arndt volt az, aki nem saját (protestáns) misztikából építkezett, hanem visszanyúlt a középkori misztikus forrásokhoz, és vagy újra kiadta őket, mint például 1621-ben Tauler postilláját³², 1597-ben és 1605-ben a *Theologia Deutsch*-ot, és Thomas van Kempentől a *Nachfolge Christi*-t (amit maga fordított le újra), vagy beépítette őket a saját műveibe, mint például Angela da Foligno egyes dialógusait saját fordításában, Bernhard von Clairvaux írásait. Wallmann megjegyzi, hogy ugyanakkor Arndt maga nem volt misztikus, s a fent említett szövegeket erős kritikának, sőt cenzúrának vetette alá, s ahogy egy találó mondatban megfogalmazza: Arndts Tauler ist - sit venia verbo - ein lutherisch kastrierter Tauler³³. (Arndt Taulerje - elnézést a kifejezésért- egy lutheránus módon kasztrált Tauler). Voltak egyébként protestáns oldalról korábban is misztikus szövegkiadások, s most tekintsünk el a fiatal Luther *Theologia Deutsch* kiadásától, helyette említsük Caspar von Schwenckfeld és Sebastian Castellio szöveggondozásait, de ők az egyház szemében mindig gyanúsak voltak, és eretnekként kezelték őket.

Arndttal szemben Permeier nem nyúlt bele a szövegbe, nem tompította a misztikus csúcsmondatokat, mint például az „Én” és a „Te” szócskákhoz kötődő istenélményt, ennyiben újdonságot jelent. Permeier előszóbeli érvelése erősen emlékeztet a *Theologia Deutsch*-ban megjelenő gondolatokra: Der alte Mensch ist Adam vnd vngehorsam, selbheit vnd ichheit (das ist eigen wille, vnd eigene liebe) vnd dergleichen, Aber der neue Mensch ist Christus, vnd der Gehorsam. Wenn man auch redet vom sterben vnd verderben, vnd deßgleichen, so meynet man, daß der alte Mensch sol zu nichte werden. Vnd wenn vnd wo das geschicht in einem wahren göttlichen Liecht, so wird der neue Mensch widergeboren³⁴. (A régi ember Ádám és engedetlen, önösség és "énség" (saját akarat és önszeretet) és hasonlóak, de az új ember Krisztus, aki engedelmes. Amikor az ember halálról, romlásról és hasonlókról beszél, azt gondolja, hogy a régi embernek meg kell semmisülnie. Amikor és ahol ez az igaz isteni fényben

³⁰ U. STRÄTER: Meditation und Kirchenreform, 3.

³¹ J. WALLMANN: Johann Arndt und die protestantische Frömmigkeit, 9.

³² Ennek az előszóában Arndt abban találja Tauler nagyszerűségét, hogy a szerzetes minden tanítását arra alapozta, hogy a "húst" háttérbe szorítsa, s a szellemet és az új embert felépítse a hallgatóiban, majd így folytatja: vnd lehret das Hertz Gott allein ergeben, welches er mit einem alten Deutschen Wort nennet die Gelassenheit, vnd ist nicht anders als daß man sich dem Willen Gottes gantz lasset, die Welt verlesset, Gott von Gantzem Herten anhenget, sich selbst verleugnet, sein eigen fleischlich Leben hasset, vnd seinen willen Gott gantz auffpffert, welches das rechte Creutz ist, so ein jeder tragen soll, vnd Christo nachfolgen (s azt tanítja, hogy a szívet egyedül Istennek kell adni, amit egy régi német szóval, a Gelassenheit-tal fejez ki, s ez nem más, mint hogy az ember teljesen átengedi magát Isten akaratának, magát megtagadja, saját testi életét gyűlöli, s a saját akaratát teljesen feláldozza Istennek. Ez az igazi kereszt, melyet mindenkinek viselni kell, s Krisztust követnie). A kiadás adatait ld. 2. lj.

³³ J. WALLMANN: Johann Arndt und die protestantische Frömmigkeit, 17.

³⁴ Die Deutsche Theologia, Das ist: vom rechten Verstande, was Adam vnd Christus sey, vnd wie Adam in vns sterben, Christus aber in vns leben soll. Das vierzehende Capittel. Was der alte vnd neue Mensche sey. A kiadás adatait ld. Postilla Johannis Tauleri.

megtörténik, akkor és ott fog az új ember újra megszületni). Tauler prédikációinak a befűzése, és a *Theologia Deutsch*-hoz való hasonlatosság miatt felvetődik az ötlet, hogy Permeier vajon nem pont azt a Tauler-postilla kiadást használta fel forrásként, amely 1621-ben jelent meg Hamburgban, és a fentiekén kívül még magában foglalta még Kempen *Die Nachfolge Christi* című művét és a *Theologia Deutsch*-ot is³⁵. Maga az előszó egyébként stílusbeli meggyőző erejével és megkomponáltságával messze felülmúlja például Arndt bevezetését a Tauler-postillához, s Permeiernek a kevés igazán olvasható írásai közé tartozik. Rendkívül biztosan bánt a misztikus anyaggal, s láthatóan jól kiismeri magát a forrásokban is.

Tarraco a *Begierer* misztikáját tekintve megállapítja, hogy a misztikus irodalomban két fontos irányzat is Spanyolországból eredeztethető: az egyik a jezsuita, mely az aszkézist tekinti a misztika előudvarának, a másik a karmelita, mely a misztikus élmény titokzatos világából indul ki. De létezik egy harmadik ezeken kívül, a népi misztika (*volkstümlich*), mely legerősebben az *El Desseoso*-ban nyilvánul meg, s mely nagy hatást gyakorolt Silesiusra is³⁶.

Permeier a könyvvel minden embert megcélzott, propagandaműnek tekintette, s szerette volna, ha mindkét császári nőszemélyhez (feltehetően a császár feleségére, Maria Anna von Spanien-re és a császár mostohaanyjára Eleonora Gonzaga-ra gondolt) eljutna a már említett nőtestvériségnek a tagjain kívül, sőt, tervezte, hogy a Sterneknél Lüneburgban *Zweifele nicht, man werde auch forthin an Evangelischen orten mehreren lust darzue bekommen, solches in weitem Nachdruck zubringen, sonderlich wan es in der Druckerey der Sternen zu Lüneburg solcher gestalt ersehen wurde*³⁷ (nem kétséges, hogy más evangélikus helyeken is kedvet kapnának az emberek, az ilyen művek utánnyomására, különösen, ha ez a lüneburgi Sterne nyomdájában megvalósulhatna), vagy Meriannál Frankfurtban³⁸ is megjelenteti, hogy az ottani evangélikus területeket is el lehessen látni vele. Úgy vélte, hogy a világ a felkészülés időszakában van, Krisztus eljövetele nyilvánvaló. Ezért le kell mondani a világi örömről, s megtisztítani a lelkeket a bűntől, hogy átadhassuk magunkat az isteni szeretetnek, és ezzel megnyíljon az út az örök üdvösség felé. Mivel ez a tény nem az egyháztól függ, nem az egyház szolgáitól, nem a sokféle vallási párttól, így mindenkinek hasznos lehet a könyv olvasása. Beringernek még írt egy másik okról is, mely fenyegetően ott tornyosult minden nem katolikus osztrák felett: *wan es zur Verfolgung oder Außzug kombt, kan man leichtlich ein Biblisch: oder ander gutes schriftpüschl, als ein Steiner: oder Höltzerne Kirchen mittragen, vnd*

³⁵ Ez az 1621-es Tauler-Theologia Deutsch-Kempis kiadás más szempontból is érdekes. A már többször emlegetett tübingeni Wild-ügyben ez is a Wild által terjesztett „weigeliánus” könyvek közé tartozott, melyből Wild 20 példányt adott el, többek között Christoph Besoldnak. ld. U. BUBENHEIMER: Wilhelm Schickard, 87.

³⁶ ld. J. TARRACO: Angelus Silesius, 6.

³⁷ B17a III4r

durch deßen erweckung seine *exercitia pietatis* im innern Herten-Chor anstellen vnd verrichten, wie sich viel sonderlich zu diser Angst: vnd *Tribulationszeit* damit behelffen müßen³⁹. (ha üldözésre vagy kivándorlásra kerül a sor, akkor az ember könnyebben visz magával egy bibliai vagy más jó írott könyvet, mint egy kő- vagy fatemplomot, és a jámborság gyakorlását benn a szív kórusában kell elkezdni s megvalósítani, mert ezekben a félelmetes és gyötredelmes időkben ezzel segíthetünk magunkon).

Kikhez juttatta el még a könyvet? Mint fentebb említettük, több példányt terjesztésre küldött jó ismerőseinek, de rajtuk kívül sokan mások is kaptak belőle: Anna Maria Breunernek, ő hármat, hogy nővéreinek s sógornőjének is juttasson belőle⁴⁰, pártfogójának, Johann Ehrenreich Geyernek⁴¹, a nyomdász Endtnernek Nürnbergbe⁴² és Meriannak Frankfurtba⁴³, éppen elhunyt barátja, Otto Buschof özvegyének⁴⁴. Meglepő módon a katalógusokban nem szerepel a *Seelenschatz*, de Beringer is kaphatott belőle, hiszen az ő közvetítésére számított Harrach grófnőnél. Egy érdekes tényre világít rá Florian Crusius levele 1641. decemberéből. Mint írta, Adam Hirtenius, a svéd birodalmi kancellár orvosa tudatta vele, hogy Permeier könyvét bemutattata a svéd királynőnek: es wäre nicht angenehm gewesen, weil es für ein päpstisches Büchlein gehalten worden⁴⁵ (ez nem volt kellemes, mert pápista könyvnek tartották), mely abból eredt, hogy bécsi kiadóhely szerepelt a címlapon, s mint ilyen, a svédeknél visszatetszést keltett. Vagyis a svéd királynő, Krisztina bevonása a *Seelenschatz* révén a Permeier tervezte női rendbe nem sikerült. A műnek a már említetteken kívül más visszhangjáról nem tudunk.

³⁸ B17a III4n

³⁹ B17a III4d

⁴⁰ B17a III4g

⁴¹ B17a III4h

⁴² B17a III4r

⁴³ B17a III4n

⁴⁴ B17a III6r

⁴⁵ A levelet idézi T. WOTSCHKE: *Die Polnischen Brüder*, 50-51., jelzete: B17b f122., de nem azonosította a művet.

d. *Jacob Böhme*¹

1. IOSPEHUS REDIVIVUS Das ist Die Vberaus Lehr vnd Trostreiche Historia von dem Erztvatter Joseph, welches die allerschönste Figur von dem New- vnd Wiedergebohrnen Menschen auß dem Alten Irrdischen ADAM ist; anzeigendt: Wie ein jeder Christen-Mensch insonderheit, inn gleichen Proceß mit Jospheh eintredten, vnd der new Himlische Joseph in jhme lebendig thätig vnd herrschend werden müsse, Auch wie die Welt mit jhme vmbgehe ehe Er zum Fürsten über daß Adamische Reich seiner Irrdischen Natur gemacht werde: Gestellet Vber die letzten 15. Capitt. deß ersten Buch Mosis, zu mehrem Verstande was Adam vnd Christus, der Alte vnd Neue Mensch sey: Ist Ein Spiegel worinnen sich ein jeder beschawen vnd pruffen kan welches Geistes Kind Er sey? Durch IACOBVM BÖHMEN. Sonst TEUTONICUS genandt. Anno Christi M.DC.XXXI. 12. pp. 1-261.
2. Der Weg zu Christo, In zweyen Büchlein. Das erste, Von wahrer Busse, Wie sich der Mensch im Willen vnd Gemüte in sich selber erwecken müsse, vnd was seine ernste betrachtung vnd fürsatz seyn solle. Nebenst angehengten gar ernsten Gebeten. Von wahrer Gelassenheit, wie der Mensch in Göttlichem vertrawen wandelen solle. Gestellet durch Jacob Böhmen, sonst Teutonicum Philosphvm. Gedruckt im Jahr deß Herrn Christi, M.DC.XXXV. 12. pp.5-248.²

Jacob Böhme első könyve - a *Der Weg zu Christo* - még életének utolsó évében, 1624-ben jelent meg Görlitzben³. Halála után barátai és tisztelői gondozták tovább az életművét, a második és egyben hosszú időre utolsó hazai kiadás 1628-ban látott napvilágot, szintén Görlitzben Johann Rhambánál⁴. A következő években, sőt évtizedekben Hollandia, mindenekelőtt Amsterdam vált a német és holland nyelvű Böhme-kiadások központjává, illetve nemcsak az övé, hanem más misztikus szerzőké is, akik vallási és/vagy politikai okokból nem jelenhettek meg Németországban⁵.

¹ Ez a fejezet már egy korábban megjelent cikk javított és kibővített változata. ld. VISKOLCZ N: Egy Böhme-olvasókör

² A felsorolt Böhme-művek ismertetését elhagytuk, hiszen ezek mai, modern kiadásban is könnyedén elérhetők.

³ Werner BUDECKE: Die Jakob Böhme-Ausgaben, Nr. 14.

⁴ Uo. Nr. 15. Ez ismét a *Der Weg zu Christo* volt.

⁵ Ehhez érdemes végiglapozni a Hollandiában kiadott német nyelvű könyvek korántsem teljes katalógusát a XVII. századra vonatkozóan. ld. J. BRUCKNER: A Bibliographical Catalogue

Az 1630-as évektől fokozatosan jelentek meg Böhme művei németül, és ezzel párhuzamosan lefordították és kiadták őket hollandul is, sőt némely munkája hamarabb jött ki hollandul, mint németül. Az újabb kutatási eredmények szerint a recepcióban nagyobb szerepe volt a hollandoknak, mint a németeknek („miért éppen a hollandok fektettek pénzt és időt a gondolatvilágában nehezen megközelíthető Böhme” - teszi fel a kérdést van Ingen⁶), közülük is egy holland kereskedőnek, Abraham Willemszoon van Beyerlandtnak, aki a Böhme-kéziratokat fáradhatatlanul gyűjtötte és kiadásra előkészítette. De az egyik legújabb monográfia nemcsak a holland, hanem még az angol recepciót is korábbra teszi a németnél: „Angliában Németországnál hamarabb keltett érdeklődést Jacob Böhme, akinek 1663-ra, 39 évvel a halála után, gyakorlatilag minden művét lefordították angolra”⁷.

Pedig sok a tisztázatlan kérdés. Először is biztos, hogy a hollandiai német nyelvű kiadások létrejöttében jelentős német értelmiségi csoport bábáskodott⁸. Másodszor: erőfeszítések folytak a németországi megjelentetésre is, ami azonban továbbra is nehézséggel járt⁹. Harmadszor: nagy mennyiségű Böhme-kézirat volt forgalomban a német Böhme-rajongók között, akik nem sajnálták sem a pénzt, sem a fáradságot a művek lemásolására, majd terjesztésére. Ezen állítások igazolására azonban nem lehet megelégednünk csupán a Böhme-kiadások történetének a vizsgálatával, hanem a kutatásnak ki kell terjedni más forrásokra is: így hagyatéki leltárakban szereplő könyvjegyzékekre, az aukciókon résztvevő magánkönyvtárak összeírására, s a korabeli levelezésekre. Ez utóbbira szolgálnak példaként a Permeier-levelezésben előforduló utalások a Böhme-művekre.

Permeier és a Böhme-művek

Az első levél, amelyben Böhme neve felmerül, hat évvel az ő halála után, 1630-ból származik. Permeier arról értesítette egy barátját, Anton von Hoecket, hogy Böhme bekötött írásait megkapta, ugyanakkor figyelmeztette őt a hamis másolatokra, melyek nem Böhme saját írásai,

⁶ Ferdinand van INGEN: Jakob Böhme in Holland, In *Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung*, 11. (1983) 227. (Weshalb fanden sich gerade Niederländer, die Zeit und Geldmittel in die schwer zugängliche Gedankenwelt Böhmes zu investieren bereit waren.)

⁷ Christoph GEISSMAR: *Das Auge Gottes. Bilder zu Jakob Böhme*, Wiesbaden, 1993. 13. (Früher als in Deutschland stieß Jakob Böhme in England auf lebhaftes Interesse, 1663, 39 Jahre nach seinem Tod, waren praktisch alle seine Schriften auch ins Englische übersetzt.)

⁸ Például Abraham von Franckenberg, Johann Angelius Werdenhagen, Heinrich Prunius.

⁹ 1642-ben Drezdában jelent meg Heinrich Prunius kiadásában hamis nyomdahellyel, év nélkül. ld. W. BUDECKE: *Die Jakob Böhme-Ausgaben*, Nr. 169. 1652 és 1654 között Thornban jött ki pár Böhme-mű.

és rengeteg hibával kerültek forgalomba¹⁰. A következő, még szintén korai levél, nagyon érdekes. Egy bizonyos Johannes Saccus Amsterdamból számolt be ebben az Emdenben lévő Permeiernek arról, hogy testvérével egy nyomdát akarnak létesíteni Böhme műveinek a kiadására, mindenekelőtt a *Iosephus Redivivus*-ra. Már sikerült is pénzhez jutniuk jó emberektől, s arra kéri Permeiert, hogy szerezzen nekik pénzt és támogatást a további munkálatokhoz (den *Josephum Redivivum* betreffent, Deßen Titul der Herr inliedndt finden wirdt, dehn Wir schon angefangen haben Etzliche guetthertzige Leutte daß gelt darzu Alhier verschossen, nemblich daß Setz Vndt Drucklohn wie auch Deß Papier zukauffen, wan sich nun nach dem Willen Gottes zue Embden auch, Wie der Herr gedencket, Solche Liebhaber finden wollen die diß Vorhergehende vom *Mysterio Magno* Auch Verlegen wollen, Vndt daß Papier Setz Vndt Drucklohn bezahlen sehe Ichs hertzlich gerne¹¹). Végül azt állította Saccus, hogy minden előkészületet megtettek, és az egyik traktátust már el is kezdték kinyomtatni (dan Wir auch Albereidt nach dem Willen Gottes Eine Preße nebst anderen zugehörigen Sachen Verfertigen Vndt setzenn laßenn, auch schon den letzten Theil des *Mysterij Magni* Nemblich die schöne lehr Vndt Trostreiche *Historiam* des Josephi, auß Raht begehren Vorschub Etlicher Christlicher Herten zu Trincken angefangenn¹²). 1631-ig a *Iosephus Redivivus*-nak két kiadását ismerjük, 1630-ból és 1631-ből, mindegyik Heinrich Veits nyomdájában jelent meg Amsterdamban¹³. Az 1631-esnek a kiadója feltehetőleg Abraham von Franckenberg volt, mert egy appendix is található tőle a mű végén. Azt nem tudjuk, hogy a Saccus-testvéreknek sikerült-e végül a kiadás, mert nem maradtak fenn példányok, amelyek ezt igazolnák. Tény viszont, hogy Permeier már az 1630-as évek elején jelentős mennyiségű Böhme-kézirattal rendelkezhetett. Ezt erősíti meg egy másik forrás is: Samuel Hartlib jegyzi föl 1634-ben, hogy Hans van Keerbergen, Joh. Permeier Ioh. Suchius these are of the fraternity et have some ms. of Iacob Bohmen¹⁴ (a fentiek egy testvériségben vannak, és birtokolnak néhány Böhme-kéziratot), itt nyilvánvalóan a Suchius név alatt Saccust kell érteni, a testvériség pedig a Permeier-féle társaságra vonatkozhatott.

Ezek után az *Acta Regni Christi* leveleiben találunk Böhmére újabb adatokat: előbb Wilhelm Schwartz köszönte meg Lazarus Henkel von Donnersmarcknak a pénzt, amelyet a neki

¹⁰ B17b f69.

¹¹ B17b f218.

¹² Uo.

¹³ Az 1630-as kiadás hiányzik BUDECKÉ-nél és BRUCKNER-nél, csak DÜNNHAUPT ismeri. in: G. DÜNNHAUPT: Personalbibliographien, 1. kötet, Jacob Böhme 8.1.; A második, 1631-es kiadásra ld. BUDECKE, Die Jakob Böhme-Ausgaben, Nr. 166.

¹⁴ The Hartlib Papers, CD1-2, Sheffield, 1995.

megküldött *Iosephus Redivivus*-ért kapott¹⁵. A *Iosephus Redivivus*-nak ekkora már létezett egy harmadik kiadása is 1635-ből¹⁶. Majd Melchior Beringer von Königshofen kérte Permeiert ugyanennek a könyvnek a megküldésére Pozsonyba¹⁷, és a barátja valóban eljuttatta neki a *Der Weg zu Christo*-t, mely addigra szintén a harmadik kiadását élte meg¹⁸. Ez a mű a Beringer könyvlistán a 12. tételként van feltüntetve: *Weg zu Christo, nemblich von der rechten Buß, vnd 2. von der Glassenheit Jacob Böhmens*¹⁹. Pár nappal később Permeier elmesélte Beringernek, hogy Von dem Fürtrefflichen, Hochgelehrten vnd Geistreichen Mann Herrn Abrahamen von Franckenberg zu Ludwigsdorff in Schlesien, (:sonsten vornehmes geschlechts:) hab Ich heut wider ein schönes Schreiben aus dem Fische Brun des bewusten Schusters Weißheit empfangen, darin vngezweifelt das gesambte *Ministerium* zu Pressburg viel nutzliches zumeditiren haben wurde²⁰ (ma Abraham von Franckenbergtől (aki különben nemes), a sziléziai Ludwigsdorfból ismét egy szép írást kaptam az ismert cipész bölcességének a halaskútjából, s ezen kétségtelenül az egész pozsonyi minisztérium sok hasznosat elmélkedhetne). Vagyis Beringer minden bizonnyal megosztotta Böhme-olvasmányait a pozsonyi előjárósággal, ami kisebbfajta szenzációnak is minősülhet. Berlinből Lorenz Grammendorf írt Permeiernek, és elmondja, hogy a következő művei vannak Böhmének már nyomtatásban²¹: a *Iosephus Redivivus*, a *DE SIGNATURA RERUM*²², a *Der Weg zu Christo* és az *AURORA*²³. Permeier aztán megkérte Grammendorft a *Iosephus Redivivus* illetve a *Viertzig Fragen von der Seelen Vrstand* megküldésére²⁴, ami feltehetőleg meg is történt, mert egy évvel később Lazarus Henkel arról tudósította Permeiert, hogy még nem tudja visszaadni a *Viertzig Fragen*-t, mert mindenképp le akarta másoltatni, de a másoló rengeteg hibát vétett, majd a javító végzett nagyon lassú munkát²⁵. Tehát Permeier ekkor már a saját példányát adta kölcsön Henkelnek.

1641-ben egy katalógust küldött Permeier Beringernek Böhme műveiről, és mellékelte neki is a *Viertzig Fragen*-t. Figyelmeztette Beringert, hogy egy arra alkalmas másolót találjon, mert ez a könyve valószínűleg nem fog olyan hamar nyomtatásban kijönni németül, mint a többi²⁶. S

¹⁵ B17a 35a

¹⁶ W. BUDDECKE: Die Jakob Böhme-Ausgaben, Nr. 167.

¹⁷ B17a 35f

¹⁸ W. BUDDECKE: Die Jakob Böhme-Ausgaben, Nr. 16. 1624 és 1628 után 1635-ben Amsterdamban jelent meg a harmadik kiadása.

¹⁹ B17a 35e

²⁰ B17a 35g

²¹ B17a 36o

²² W. BUDDECKE: Die Jakob Böhme-Ausgaben, Nr. 145. 1635-ben jelent meg.

²³ Uo. Nr. 115. 1634-ben jelent meg.

²⁴ B17a 36p

²⁵ B17b f146

²⁶ B17a 37c

valóban, a *Viertzig Fragen* először 1648-ban jelent meg németül, szintén Amsterdamban²⁷. Vagyis ebben az esetben kéziratos példányokat olvastak, és másoltak tovább. (Ennek a műnek létezett ugyan egy latinra fordított, és 1632-ben Johann Angelius Werdenhagen által Amsterdamban kiadott változata²⁸, melyről azt írta Franckenberg Werdenhagennek pár évvel később, hogy 40 darabot Rómába juttattak belőle kitűnő emberek kérésére²⁹, ami szintén megdöbbentő tény már csak a mennyiséget is nézve, a rendeltetési helyről nem is beszélve.) A két utolsó Böhmet is érintő levélben Wilhelm Schwartz számolt be a Franckenbergtől hallott érdekességekről Permeiernek. Franckenberg szerint van Beyerland, a holland üzletember, csak nyereségvágyból adja ki Böhmet³⁰. Később pedig David Guilbertus durva támadásáról tudósított Böhme és van Beyerland ellen³¹.

Összegzés

A levelekben magáról Böhme filozófiájáról kevés szó esik. Beringer többször írta, hogy ez neki túl nehéz, nem érti, sokszor el kell olvasnia, idő kell hozzá, *sonderlich die 40. Fragen, welches mir doch gar ain verschloßnes Buch ist, vnd mir nicht erlauben will, nur das A.B.C. darinnen anfangen zu lernen, doch lese Ich im Gottes Nahmen gemach fort, da dann bisweilen etwas wenigs kleben bleibt*³² (különösen a 40 kérdés zárt könyv nekem, s nem akarja megengedni [a megértést], csak az ábécé tanulásának az elkezdését rajta, de csak azért is tovább olvasom Isten nevében, mígnem egy kevéske rám nem ragad). Permeier ezt megértéssel fogadta, de véleménye szerint ha Böhme elveit egyszer valaki felfogta, akkor ugyanezeket találja meg a többi művében is. Sőt, volt egy ötlete is: *Es ist zwar sein des Schusters Philosophia etwas hoch aber nicht weitleuffig vnd könte mit einem richtigen methodo in eine gar kurtze form gebracht werden, dann wer einmal seine principia versteht, der findet in allen Schrifften immer einerley gleich wie der Apostel Paulus geschrieben, vnd die Warheit nach ihrer Volkommenheit für sich nicht anderst kan oder vermag*³³. (a cipész filozófiája egy kicsit nehéz, de nem széles körű, és egy helyes módszerrel rövid formába lehetne önteni, mert aki egyszer megértette az alapvetését, minden más írásában ugyanazt találja, mint ahogy Pál apostol írta, és az igazság a maga tökéletességében egyszerűen nem lehet más).

Nem mindig egyértelmű a levelekből, hogy nyomtatott könyvről vagy kézzel írott másolatról van-e szó. Többször leírták azonban a levelezőpartnerek, hogy vagy egy megbízható írnnokkal

²⁷ W. BUDDECKE: Die Jakob Böhme-Ausgaben, Nr. 129.

²⁸ W. BUDDECKE: Die Jakob Böhme-Ausgaben. Die Übersetzungen, 2 Teil, Göttingen, 1957. Nr. 1.

²⁹ Uo.

³⁰ Idézi T. WOTSCHKE: Wilhelm Schwartz, 107. jelzete: B17b f196

³¹ Uo. 124. jelzete: B17b f197

³² B17a 37d

³³ B17a 37e

lemásoltatták az adott művet, vagy maguk tették ugyanezt, mint Wilhelm Schwartz is: vnd meiner inniglichen Beliebung, Mir mit solchen guten Christlichen Schrifften einen Schatz zusamen, wie Ich dann auch vorhabens bin, vnd da Mir Gott dz Leben so lange fristet alle des tewren Mannes Jacob Böhmes seel[igen] Hochachtbare Schrifften abzuschreiben, denn der Vngedruckten noch zimlich viel³⁴ (belső készítésem, hogy magamnak ilyen jó keresztény írásokkal kincset gyűjtsek, és szintén a terveim közé tartozik, hogy amíg az Isten engedi, a drága Jakob Böhme minden tiszteletreméltó írását lemásoljam, mivel még elég sok kiadatlan). Emellett igyekeztek megszerezni a már kinyomtatott példányokat is. Erre példa ugyancsak az előbbi levél egy részlete, Schwartz írta Böhme műveiről Lazarus Henckelnek 1638 elején: Es seind in Hochdeutsch zu Ambsterdam in Niderland zwar herauskommen, so Ich Mir vber Dantzig bestellet: die *Aurora, de Signatura rerum, Iosephus redivivus*, vnd von den *4 Complexivum*. Zwei andere seiner Bücher in 4to seind zwar gedruckt, aber in Niderteutsch. Es wäre mit edition aller seiner Bücher fortgefahen worden, so seind aber die große wunder des Herrn, der Klugen Welt zu thöricht, darumb sie verboten mehrere zudrucken, seine J[acobi] B[öhmens] *40. Fragen von der Seelen*, Lateinisch gedruckt, vnd hier vorhanden, haben die Cardinäle zu Rom, von Ambsterdam 40. Exemplaria abholen laßen³⁵ (Ezek jelentek meg németül Amsterdamban Hollandiában, amiket Danzigon keresztül megrendeltem: az *Aurora, de Signatura rerum, Iosephus redivivus*, és a *von den 4 Complexivum*. Két másik könyve is meg van nyomtatásban, negyedréti formátumban, de hollandul. Kívánatos lenne a könyveinek a további kiadása is, de az okos világnak az Úr nagy csodái túl ostobák, és ezért megtiltották a nyomtatásukat. A *40. Fragen von der Seelen* latinul itt is megvan, a római kardinálisok 40 példányt hozattak belőle maguknak). Ebből a szempontból érdekesség, hogy mely Böhme-művekkel rendelkezett bizonyíthatóan Abraham von Franckenberg: a *Iosephus Redivivus*-szal 1631-ből, a *Viertzig Fragen*-nel 1648-ból, s a *Tröst-Schrift, Von vier Complexionen*-nel 1635-ből³⁶.

A fenti körben a leginkább keresett Böhme-művek a következők voltak: a *Der Weg zu Christo*, a *Iosephus Redivivus*, a *Viertzig Fragen*. A szintén nyomtatásban megjelent *Tröstschrift*, a *MYSTERIUM MAGNUM* és a *Bedencken Vber ESAIAE STIEFELS Büchlein*³⁷ nem kerülnek említésre. Az előbbi traktátusok jellemzője, hogy Böhme ezekben praktikus oldalról mutatja be az önkutatás és önmegfigyelés fortélyait, a Krisztushoz és Istenhez való fordulásnak, a rájuk való hagyatkozásnak az útjait. A *Iosephus Redivivus* már a címében is jelzi azt a gondolatvilágot, amit Permeier és köre következetesen képviselt az eddigiiek során is: a bűnös,

³⁴ A levelet közölte Schaffer Andrea a weimari kódex alapján. ld. Uő: Briefe an und von Lazar Henckel d.J. bzw. an seinen Sohn Elias In Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock, Kiad. Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, 2000. 295-312., itt 302-303.

³⁵ Uo.

³⁶ János BRUCKNER: Abraham von Franckenberg. A bibliographical catalogue with a short list of his library, Amsterdam, 1988., 94. és 103.

³⁷ W. BUDECKE: Die Jakob Böhme-Ausgaben, Nr. 140. 1639-ben jelent meg.

régi önmagunk (Ádám) megtagadása és az új ember (a Krisztus-előd József) megteremtése szükségszerű az üdvözüléshez.

A holland Böhme-recepció jelentősége tagadhatatlan, hiszen a teljes Böhme-életmű valóban előbb jelent meg nyomtatásban mind hollandul, mind angolul, mint a német³⁸. Azonban emellett létezett egy karakterében más német recepció is, melynek határai jóval messzebb nyúltak, túl a német területeken is, és amely időben nem sokkal Böhme halála után már tetten érhető a fenti levelekben, s amelynek a szociális összetétele is rendkívül érdekes, hiszen többnyire a művelt, tanult laikusokra hatott. Ugyanakkor a Hollandiában piacra került német nyelvű misztikus irodalom nagyságrendje (Bruckner több mint 600 tételt sorol fel) azt jelzi, hogy a németek óriási érdeklődést mutattak az ilyenfajta irodalom iránt, csak a lehetőségeik korlátozottak voltak ezek otthoni kiadására. Ezt a rést vették nagyon jól észre a holland könyves szakemberek, s bizony ki is használták.

³⁸ Az első német összkiadás 1682-ben Amsterdamban jelent meg, majd újra 1715-ben és 1730-ban, szintén Hollandiában.

e. *Permeier vallási válsága*

Az *Acta Regni Christi* leveleit közvetlenül három másik levél követi, melyek bár ebből az időszakból származnak, mégsem kerültek bele az előző egységbe¹. Permeier ezeket teljesen külön kezelte, és az a közös jellemzőjük, hogy ugyanahhoz az egy hölgyhöz szólnak. Az eddigi irodalomban senki nem vette figyelembe a létezésüket, aminek viszonylag egyszerű a magyarázata: egyáltalán nem illenek bele a vallási rajongó Permeierről fölvázolt képbe. Permeier ugyanis arról írt hosszú oldalakon keresztül a levelezőpartnerének, hogy mondjon le az evangélikus vallásának a gyakorlásáról, és térjen át katolikusnak, mert az evangélikus vallás úgy ahogy van rossz és elvetendő. Különösen az első levél sejteti, hogy Permeier vagy konvertált már, vagy ennek a lépésnek a közelébe jutott.

Előbb nézzük a konkrét adatokat a levelekkel kapcsolatban. Keltezése az elsőnek és a harmadiknak van, az elsőé Karlsbadból 1638. július 27-i, a harmadiké pedig majd egy évvel későbbi, 1639. június 7-i Bécsből. Formai szempontból az első és a második levél nem választható szét, mivel a másodikban nincs külön megszólítás, hanem tulajdonképpen az elsőnek a folytatása tartalmilag is. A megszólított hölgy evangélikus, aki nem tartózkodott Ausztriában, mert itt nem tudta a vallását gyakorolni. (Bár ahogy Permeier megjegyzi, ezt megtehetné, ha átjárna Magyarországra istentiszteletre, s továbbra is itt lakna.) Ebben az időben Permeier két nemesnővel levelezett, az egyikük Anna Maria Breuner, született Trautmansdorff, a másikuk Clara von Rauchenstein, született Puchheim. Az első levél bevezetésében még azt is megemlítette Permeier, hogy egy bizonyos Maximilian herceg oft vermeldet, wenn vnser Fraw Schwester in disem Land were, so sollen wir vnsere krumpe Tage miteinander zubringen (gyakran jelenti, hogy ha az asszonytestvér itt lenne az országban, akkor a „görbe” napjainkat együtt kellene töltenünk). A két nemes hölgy életrajzába vetett pillantás hamar meggyőz arról bennünket, hogy ebben az esetben a címzett Anna Maria Breuner, akinek a bátyját Maximilian von Trautmansdorffnak hívják. Sajnos nem sikerült kiderítenünk, hogy Anna Maria Breuner hová költözött vagy hol lakott ekkoriban.

Permeier a rövid bevezetőt követően azonnal a lényegre tért. Azt mondta Anna Maria Breunernek, hogy legjobb, ha felhagy a vallásának a gyakorlásával, mert az rosszul alkotott és rosszul alapított (alldieweil gedachter Glaub ... so übl ... beschaffen vnd gegründet ist.) Kilenc

¹ B17a III8a,b,c

pontban fejtette ki részletesen az indoklását, melyekből csak a leglényegesebb érveket emelnénk ki.

Ez a vallás új, Luther előtt soha nem létezett (diser Glauben gantz new vnd vor Lutherj Zeit nie gewesen), ebből következik, hogy nem igaz vallás (nicht der rechte Glaub sey). Ez a vallás nem kemény, mint szerű embertől származik, hanem olyantól, aki egy szabad, az érzéseinek és az emberi hajlamainak megfelelő életet vezetett, Er dann die Leuth frey gemacht hat vom Gehorsamb der Kirchen, von *specifice* Beichten, auch das Fasten vnd die *processiones*, vnd andere vhralte *continuirende* anreizungen zur Andacht vnd Übungen des Gottesdiensts abgeschafft, Ja gelehret die Geboth Gottes sein vnmüglich zuhalten, Item das die guten Werck zur Seeligkeit nicht nothwendig sein etc. Vnd dardurch die Leuth von dem Engen Weg der guten Werck ab: vnd auf die weite vnd gebaute Strasß dem *sensui* nach gewisen² (Az embereket felszabadította az egyháznak való engedelmesség alól, megszüntette a gyónást, a böjtölést és a processiókat, illetve más régtől való ösztönzéseket az istentiszteletben való áhítatra és gyakorlásra. Azt tanította, hogy Isten törvényeit nem lehet betartani, s azt is, hogy a jótett nem szükséges az üdvözüléshez. Ezzel pedig az embereket a jó mű keskeny útjáról letérítette, s az érzelem széles épített útjára irányította).

Ez a vallás ingatag és igen gyakran változott, ehhez meg kell nézni, hogy hányszor módosították az augsburgi hitvallást és a formula concordiae-t, ezek pedig nem az igaz vallás tulajdonságai. A hívők között nincs egység, mást tanítanak Tübingenben, mint Rostockban, Danzigban vagy Wittenbergben. A katolikus egyházban nincs ilyen széthúzás, mert amit egy pápista a tatároknál vagy zsidóknál hisz, ugyanazt hiszi egy másik Spanyolországban, Franciaországban vagy Angliában. Ebben a vallásban megosztják Krisztust, mert a testét kenyérként, a vérének borként nyújtják. Ehhez a valláshoz még egy pogány sem tért meg, szemben a pápisták sikeres térítéseivel. E vallásban nem hisznek a csoda erejében, pedig az *das eigentliche vnd allegewisseste Zeichen der rechten Lehr* (a tulajdonképpeni és legbiztosabb jele az igaz tannak). Az evangélikusok elvetik a csodát, mint varázslatot és az emberek elvakítását, de Krisztus azt mondja, hogy akik hisznek benne, azoknak csodát fog tenni.

Ebben a vallásban nincsenek igaz hivatott lelkészek. Mert se Luthert, sem Melanchtont nem küldte és nem szentelte fel senki, sem Isten, sem ember, hogy pap legyen és Isten szavát tanítsa. A levél végén, amellet hogy röviden összefoglalja a pontokat, a következő megjegyzést teszi még: *bey den Evangelischen kein rechte Kirch, keine rechte Priester vnd daher kein rechtes Sacrament des Altars, kein Verzeichung der Sünd vnd Absolution vnd kein rechter Glaub ist, so haben E.L. kein gnugsame Vrsach das sie wegen deßelben mit ihrer so grosse Vngelegenheit also in der frembde Leben, sondern vielmehr das Sie sich begeben zu dem jenigen Glauben bey welchem ihre Vor Eltern so vill*

² B17a III8a

hundert Jahr gewest vnd erst vor hundert Jahren abgewichen³ (az evangélikusoknál nincs igaz egyház, nincs igaz lelkész, ebből kifolyólag nincs igaz oltári szentség, bűnbocsánat és feloldozás, nincs igaz hit, tehát önagységának elég oka van arra, hogy a vallás miatt ne kerüljön olyan nagy kellemetlenségbe, tehát egy idegen életbe, hanem inkább azon a valláson legyen, melyen már az ősei is voltak sok száz éven át, és először száz éve tértek el ettől).

A harmadik levél már csak egy rövid, egészen más hangnemben írt reakció Anna Maria Breunernak arra a válaszára, amelyben ő, a maga laikus módján összeszedte a vitatott vallási pontokat a keresztény egyházak között, és ezekről kérdezte Permeiert, hogy vajon hol az igazság. Permeier, aki akkoriban éppen Linzből érkezett vissza, ahol „pártügyekben” (értsd: evangélikus pártéban) járt el, gyorsan átnézte a listát és ezt válaszolta: darinnen vnterschiedliche vnd zum Theil wie etlichen scheint, nicht vnwichtige Bedencken zusammen lauffen, iedoch nictes so fern Newes dabey vorkombt das nicht albereit vorhin auch schon ventiliret vnd von vnsern Evangelischen Theologen ausführlichen beantwortet worden were: allein das deren Bücher vnd Schrifften mit den Catholischen, zu diser Zeit, an disen Orten nicht gleicher Freyheit genießen vnd dardurch (wie es sonst zur Entscheidung einer Stritt sachen gehörig, das beeder Partheyen Notturfftten miteinander zugleich dargelegt vnd vernommen werden sollen,) nicht sowol gehabt werden können.⁴ - ([az átolvasott pontokban] különböző és részben fontos gondolatok találkoztak össze, ennek ellenére semmi olyan új nincs bennük, amit korábban már az evangélikus teológusaink ne válaszoltak volna meg részletesen. Csakhogy az ő könyveik és írásaik nem élveznek azonos szabadságot ezen a helyen a katolikusokéval, és emiatt (mint ahogy egy vita döntéséhez tartozik, hogy mindkét párt igényeit be kell mutatni és meghallgatni) nem olyan könnyű hozzájuk jutni). Amit fontosnak látott még hangsúlyozni, hogy ha majd ideje engedi, akkor pártatlan módon igyekszik majd válaszolni a kérdésekre (vnpartheyische Weise), hogy egyetlen igazságra szomjazó krisztusi felebarát (Mitglied in Christo) vagy a szent általános egyház tagja (heilige allgemeine Kirche) ne panaszkodhasson. Ehhez szüksége van még a héber nyelvű Bibliára, hogy mindig ellenőrizhesse az adott helyet, mert állítólag Luther meghamisította őket a fordításában (an ietzo kein Hebraeische volkommene Bibel (daraus die jenigen Sprüch Heiligen Schrifft so Lutherus wie Er beschuldiget wird, gefälscht haben soll, allermeist vnd originaliter geprüfft werden müssen) bey handen habe).

A két levél (az első és a harmadik) között óriási a különbség. Míg az elsőben az evangélikus vallás helytelenségéről beszélt, addig az egy évvel későbbiben már azonos nevezőre helyezte magát az evangélikusokkal, és szó sem volt a saját felekezeti elvetéséről. Az elsőben a katolikusok részéről a polemikus iratokban használt legdurvább személyeskedő vádak

³ B17a III8b

⁴ B17a III8c

keveredtek finomabb teológiai fejtegetésekkel. A másodikban egy halvány utalás hangzott el az egyetlen igaz egyházzól (melyet többször úgy nevez sancta catholica - heilig allgemein), de mellette kiemelte azt a nehézséget, hogy az evangélikus könyveket nem tűrik jelenleg Ausztriában. Igaz, Lutherba vetett bizalma nem látszott teljesnek egy évvel később sem.

Milyen okok vezethettek Permeier csalódottságához és a saját vallásától való elforduláshoz? Ha visszaemlékszünk, pontosan ekkoriban lett kész a *Seelenschatz* kiadásával, igaz az előszó még hiányzott, valamint ekkor olvasta Lohmanntól a *Speculum fidei*-t. Ugyancsak idéztük panaszait azzal kapcsolatban, hogy az erről a könyvről való beszélgetések arra az eredményre vezettek, hogy bizonyos előkelő katolikusok (vornehme catholicis) jobban megértették őt, mint a saját hittársai. Mellőzve érezte magát a „pártügyekben” is, valószínűleg ezt helyettesítette a lázas kiadói tevékenység, szeretett volna hasznára válni a vallási közösségének, viszont ez a közösség értetlenséggel és elutasítással szemlélte Permeiert. Nem érdektelen megvizsgálni egy másik, valamivel előbb lezajlott áttérési esetet ezzel kapcsolatban.

A csalódás a saját felekezetben, és az emiatt való áttérés ugyanis nem volt kivétel a korban. Permeier is hallhatott az egyik leghíresebbéről, amikor 1635-ben a korábban Tübingenben tanító jogászprofesszor, Christoph Besold, a katolikus valláshoz való öt évvel korábbi (1630) megtérését nyilvánossá tette. Ekkor jelent meg tőle az ezt a lépést indokló könyve⁵, ami nagy port kavart fel, és vitairatok sorozatát indította el. De már korábban és pontosabban is megfogalmazta Besold a kételyeit, mégpedig egy Keplernek szóló levélben: Ausserdem bin ich jetzt in diesem Lande kein sehr beliebter Mann; man schilt auf meinen Umgang mit einigen Vätern der Gesellschaft Jesu und hat die Reinheit meines protestantischen Glaubens stark in Verdacht, und in der Tat, mein verehrter Jugendfreund, möchte ich lieber ein Mitglied der heiligen Mutterkirche sein, deren uralte Bräuche schon wegen ihres Alters ehrwürdig sind, als mitten unter diesen zankenden haarspaltenden Protestanten stehen, die wie bissige Hunde wegen eines Knochens, sich gegenseitig anklaffen wegen eines Buchstabens in der Lutherischen Bibelübersetzung. Ist das die einigung des Christenthums, die Verbesserung der Religion, von der man so pomphaft vorgesprochen?⁶ (Ezenkívül engem most nem igazán kedvelnek ebben a tartományban, szidalmaznak, mert kapcsolatom van néhány atyával a Jézus Társaságból, és a protestáns hitem tisztasága került emiatt gyanúba. S valóban, kedves barátom, inkább szeretnék annak a Szent Anyaegyház tagja lenni, mely ősi szokásai már csak a koruk miatt is tiszteletreméltóak, mint a civakodó, egymás haját tépő

⁵ Christlich und Erhebliche Motiven, Warumb Christoff Besold, Beeder Rechten Doctor, ... vornemblich dafür gehalten, dass der Recht und Einig seeligmachende Glaub, allein im Römisch Catholischen Kirchen anzutreffen: Derenthalben Er auch auss aignem Trib seines Gewissens und zu Entfliehung ewiger Verdmanuss zu solcher Alten Catholischen Kirchen sich begeben, und all andere new auffkommne Secten oder Lehren verlassen hat. Ingolstatt 1637.

⁶ A levelet idézi Wilhelm KÜHLMANN: Wilhelm Schickard - Wissenschaft und Reformbegehren in der Zeit des Konfessionalismus, In Zum 400. Geburtstag von Wilhem Schickard, Kiad. Friedrich SECK, Sigmaringen, 1995. 45.

protestánsok között állni, akik mint harapós kutyák egy csontért, úgy csaholják egymást a lutheri bibliafordítás egyetlen betűje miatt. Ez a kereszténység megtisztulása, ez a vallás megjobbítása, amit nekünk olyan pompásan megígérték?)

Besoldnál és Permeiernél is tettenérhető tehát az amiatti ellenérzés, hogy az evangélikus tábor megosztott, hogy nincs összetartás. Nem vált valóra az az ígéret, amivel Luther és a refomátorok első generációja elindította a megújítást, hogy most valami jobbat és nagyszerűbbet fognak alkotni az eddiginél. Mindkettőjüket többször támadták meg saját hittársaik, Besoldnak egy könyvét érte éles kritika, valamint érintett volt korábban a Wild ellen folyó perben is, Permeier Berlinben élhetett át hasonló helyzetet, amikor az ottani egyházi előjáróság nevetségessé tette, és Bécsben is hiábavalónak látszott munkája az igaz hit terjesztésére. Mindketten az ősi szokásokra és az ősi katolikus egyházra (uralte katolische Kirche) hivatkoznak, amelyhez visszafordulnak, mint még egy tiszta, evangéliumi állapotokat őrző forráshoz. Valószínűleg, hogy ide lenne illeszthető az a Permeier által gondozott kis művecske, mely Meriannal jelent meg valamikor *Die vralte Catholische Kirch, was, vnd wie sie sey, auch woran sie erkant werde, in 8.* címen, de sajnos azon kevés mű közé tartozik, amit nem sikerült azonosítanunk. Ráadásul Permeier ebben a lelkiállapotban olvasta a *Speculum fidei*-t, ahol Lohmann az egyetlen igaz hitről, s egyetlen igaz hívőközösségről beszél, s tudjuk, hogy ez a könyv nagy hatást gyakorolt Permeierre.

Besold barátja, Johann Valentin Andreae abban is látta az áttérés okát, hogy Besold durch das viele Lesen so mancherlei verschiedener Meinungen irre gemacht wurde⁷ (a sok olvasás miatt különböző véleményekkel megtévesztették). Permeier egészen hasonlókat fogalmazott meg Anna Maria Breunernak: Dann als Ich weil Ich Evangelisch war so viel vnterschiedliche Meinungen der Papisten vnd Calvinisten gehört, vnd solche Mir allerley nachdenken vnd Mich irr gemacht, bin Ich zwey gantzer Jahr angestanden, ehe Ich durch Gottes Gnad den *modum* wie Ich Mir daraus helffen könnte, haben finden können, biß das Mir endtlich vorkommen ist (és amikor én, azért mert evangélius voltam, különböző véleményeket hallottam a pápistáktól és a kálvinistáktól, ezek mindenféle gondolatokat előidéztek bennem, és megtévesztettek. Két teljes évig haboztam, míg Isten kegyelméből megtaláltam a módját, hogy hogyan segítsen ki magam, mint ahogy végül is ez megtörtént). Nem tudjuk, hogy mit ért ezalatt, mert míg Besold valóban az áttérésben találta meg a megoldást, addig Permeier csak a közelébe kerülhetett inkább ennek a lépésnek, s az egy évvel későbbi levél arról tanúskodik, hogy bár evangélikus maradt, de szelleme nem nyugodott meg ettől a döntéstől, és sok kínzó kétellyel kellett még szembenéznie.

⁷ Idézi C. GILLY, Johann Valentin Andreae, 139.

⁸ B17a III8a

IV. A NYOMDÁSZ ÉS A CENZÚRA

A következő két fejezetben az eddig még hiányzó láncszemeket illesztjük be, vagyis hogy a Permeier-csoport szándékai a könyvkiadást tekintve hogyan váltak valóra: az egyikben Permeier kapcsolatát vesszük szemügyre a kor egyik híres nyomdászával, aki titokban elvállalta több műnek a kiadását, a másik fejezetben azt vizsgáljuk, hogy ezeknek a traktátusoknak milyen volt a fogadtatása a hivatalos egyház részéről, milyen intézkedéseket hoztak ellenük, hogyan próbálták visszaszorítani a számukra kellemetlen olvasmányokat.

a. *A kiadó, Matthaeus Merian*

Johann Permeier 1638-ban vette fel a kapcsolatot a frankfurti kiadóval és művésszel, Matthaeus Meriannal. Az első levele 1638. január 5-éről datálódik hozzá, ez ugyan ismeretlen, de Merian válaszleveléből kiderül, hogy Permeier kereste meg őt. Összesen egyébként Meriannak három, Permeiernek négy egymáshoz szóló levele maradt fenn a két kódexben, illetve Meriannak egy harmadik személyhez (Maria Janin) címzett levele.

Matthaeus Merian (1593-1650) Baselben született református családban¹ Előbb üvegfestészetet, majd a metszés mesterségét tanulta ki Zürichben és Baselben, és 1616-ban érkezett Oppenheimba a Bry-nyomdába. A szintén református de Bry-család ekkorra már tekintélyesnek számított a nyomdászok között elsősorban Frankfurtban, ahonnan vallási problémák miatt kellett Oppenheimba települniük. Merian 1617-ben házasodott össze munkaadójának a lányával, Maria Magdalena de Bryvel. Kezdetől fogva fontos szerepet játszott a kiadó életében, amennyiben jelentős mennyiségű rézmetszetet készített Bry különféle kiadásaihoz. Érdeemes felfigyelni az alkémiai és politikai művekhez metszett illusztrációira ebből az időből (Robert Fludd, Michael Maier). Közben próbálkozott Heidelbergben polgárjoghoz jutni, hiábavalóan. 1620-ban családjával visszatért Baselbe, ahol négy évig maradtak. Ezt az időszakot mint Merian művészi csúcspontját szokták jellemezni, ekkor jelent meg ugyanis a *Basler Totentanz* (1621), s a különböző tájkép- és városmetszetei is ekkor készültek. Miután apósa 1623-ban meghalt, az özvegye, aki a nyomdát örökölte, Merian segítségét kérte a továbbműködtetéshez. A család újra költözött, ezúttal Frankfurtba, ahol a

¹ Az életrajzi adatok a Merian születésének a 400. évfordulójára megjelent katalógusból származnak. ld. Lucas Heinrich WÜTHRICH: Matthaeus Merian d. Ä. Biographie, In Catalog zu Ausstellungen, 5-19.

polgárjogra vonatkozó kérelmét most már pozitívan bírálták el, és 1626. június 1. napjától frankfurti polgárnak számított. Anélkül, hogy a kiadói programját bővebben tárgyalnánk, a Permeierrel való kapcsolatáig, tehát 1638-ig, a város legjobb és legnevesebb nyomdászai közé emelkedett. Nevét olyan híres művek fémjelzik, mint a világkrónika, Európa története, a Biblia, Európa topogáfiája, természetesen metszetekkel ellátva. Merian 1650-ben Bad Schwalbachban halt meg.

Merian és a vallás

Mint már említettük, Merian református volt. A vallása gyakorlása azonban Frankfurtban nehézségekbe ütközött. A város vezetése az evangélikusok kezében volt, illetve egy jelentős katolikus kisebbséggel is számolni kellett. Ez a városi vezetés nem engedélyezte a református istentiszteleteket, így a reformátusok egy része (köztük több nyomdász is) a Frankfurt melletti kis városokba, például Oppenheimba és Hanauba költözött ki². Merian maga Frankfurtban maradt, és a városi levéltárból származó iratok szerint többször került összeütközésbe egyrészt a város előljárással, másrészt a cenzúráhatóságokkal. De nem is a református felekezeti sérelmével volt baj, hanem mással gyanúsították: weigelianizmussal.

Az első erre utaló jelek dokumentumai 1637-ből származnak. Ebből az évből maradt fenn Meriannak két levele is, amelyek heterodox nézeteinek a bizonyosságai. Az első levél 1637. október 24-én kelteződött egy ismeretlennek, mégpedig Johann Theodor Tschesch egy traktátusa kapcsán (*Treuhertzige Erinnerung an die Evangelische Priesterschaft in Deutschland*), melyet Merian szívesen kiadott volna, de nem látott rá lehetőséget a cenzúra miatt. A levélből hosszabban is idéznénk fontossága miatt: Schwenckfeldii vñnd Weygelii Schrifften habe ich guten Theils gelesen, welchen beide erleuchtete Männer gewesen vñnd nichts anders getrieben, als die wahre Gottseeligkeit vñnd wie man zu derselben durch die Neue Geburt kommen soll, item die wahre Erkenntnis Gottes vñnd Christi, darin das ewige Leben stehen. Hiebey sie beide mit Grundt göttlicher Schrifft vñnd Zeugnis des Geistes trefflich gelehret, vñnd da ihre Schrifften durch den Satan nicht weren unterdrückt vñnd verboten worden, würden sie noch Wunder viel Frücht bringen, wie sie dan auch thun denen, so dieselben mit unparteischem Gemüth³ (Schwenckfeld és Weigel írásait nagyobb részt olvastam már, mindketten megvilágosodott emberek voltak s nem tettek mást, mint hogy az igaz isteni üdvösséget propagálták, és azt, hogy ezen keresztül hogyan születik újjá az ember, valamint Isten és Krisztus igaz megismerését, amiben az örök élet áll. A Szentírás és a Szellem bizonyága alapján kitűnően tanítottak, s ha a Sátán ténykedése miatt az

² Erről bővebben VISKOLCZ N.: Lucas Jennis, 640.

³ Id. L.H. WÜTHRICH: Matthaues Merian d. Ä. Biographie, 13-14.

írásaik nem lennének elnyomva és betiltva, sok csodát gyümölcsözhetnének, mint ahogy ezt teszik is a pártatlan érzelmű embereknek). Majd egészen a Lohmann-féle *Speculum fidei*-nek a gondolatait visszatükrözve így folytatta: Die summa ist dies: der natürliche Mensch verstehet nicht den Geist Gottes, es ist ihm eine Thorheit vñnd große Ketzerey, vñnd ob schon es der grösste Doctor were, vñnd auff allen Schulen in der Welt gelehret hette vñnd alle Bücher sambt der Bibel ausswendig könte, so hielffe vñnd diene es doch alles zur Seeligkeit nichts, wo nicht der Heilige Geist selbst inwendig in der Seelen lehret vñnd die geheimnuss offenbahret, so bleibt es doch verschlossen vñnd verborgen. (Az összegzés pedig a következő: a természetes ember nem érti Isten szellemét, neki ez nagy ostobaság és eretnokség, s ha még a legnagyobb doktor is lenne, és a világ minden iskolájában tanult volna, ha minden könyvet a Bibliával együtt kívülről tudna, az sem segítene és szolgálna neki semmit az üdvösséghez, mert ahol nem a Szentlélek tanít a lélekben, és nem ő nyilvánítja ki a titkot, ott az zárva és rejtve marad).

A másik levél nem kevésbé tanulságos, ezt pár hónappal később annak a Maria Janinnak küldte, aki Nürnbergben Nicolaus Pfaff baráti köréhez tartozott. Meriannak egy levelet írt a vallásra vonatkozó fejtegetésekkel, amire Merian azt válaszolta, hogy Janin gondolatait az isteni titkokkal kapcsolatban nem tudja megítélni, de ajánlani tudja neki Felgenhauer *Das Büchlein Adam* című könyvét⁴ ebben a témában. Schwenckfeld műveit olvasta, s mit großem Nutzen gebraucht, vñnd dienen mir noch täglich zur Ertötung des alten Adams vñnd täglichen Besserung vñnd Erleuchtung des Gemüts vñnd Verstandes der H. Schrift⁵ (nagy haszonnal forgattam őket, és naponta arra szolgálnak nekem, hogy a régi Ádámot megöljem, és a Szentírás lelkületét és megértését minden nap javítsam és megvilágosítsam). Amiben mégsem értett egyet Schwenckfelddel, az a chiliasmus elvetése volt Schwenckfeld részéről. Ahogy megjegyezte Merian, Schwenckfeld egy könyvében majdnem az egész Jelenések könyvét megmagyarázta, de a 20. fejezetet mégis kihagyta, pedig ott egyértelműen szó van az ezer évről. Merian hitt a chiliasmusban, de nem a földön megvalósuló valóságos birodalmat értett alatta (nicht aus fleischlichem Gesuch), hanem egy szellemit, ahol mindent az örök élet szintjére kell helyezni (in das ewige Leben setzen).

Ha az idézetek alapján a kis mozaikokat összerakosgatjuk, a következőket szűrhetjük le: Merian fokozatosan elfordult az egyház hivatalos tanításaitól, és a hangsúlyt a vallásosságában egyre inkább a belső, individuális Istenhez fordulásra fektette. Ehhez a gyökereket a spiritualizmusban találta meg, elsősorban Schwenckfeldnél és Weigelnél, akiknek a tanításaiból a belső megújulás, a bűnökkel való állandó elszámolás, a régi Ádám megölésének és az új krisztusi ember megteremtésének a szükségszerűsége sugárzik. A fentieket kiegészítette még

⁴ Das Büchlein Adam, Das ist, Offenbahrung deß Menschens, Darinnen bezeuget vñnd fürgestellt wird, die allerhöchste, grösste vñnd heimlichste Weißheit, die da ist Gott, Christum vñnd auch sich selbst recht erkennen, nach der heimlich-verborgenen vñnd wahren Menschheit ... oO., oJ. (Amsterdam, 1636.) ld. G. DÜNNHAUPT: Personalbibliographien, 2. kötet, Paul Felgenhauer 19.

⁵ Idézi T. WOTSCHKE: Matthaëus Merian, 186., jelzete B17b f211-213.

nála a mélységes hit a világ hamarosan bekövetkező pusztulásában, mindez chiliaszta várakozásokkal színesítve. Úgy gondolta, hogy ezeket a tanokat a szószékekről csak nagyon kevesen tudják közvetíteni (von Gott gelehrten Lehrers ... keine oder wenig auff allen Canzeln gefunden werden⁶), ezért nála a vallásgyakorlat külsőségei helyett más jegyei lettek fontosak: állítólagosan részt vett titkos gyülekezeteken (konventikulumok), ahol a tagok egymásnak prédikáltak, sőt olyan egészen szélsőséges és megdöbbentő kérésének is teret engedett a frankfurti városi tanács, mely szerint Merian (magas korára hivatkozva) nem volt hajlandó a templomban megesküdni, hanem csakis a saját házában in Gegenwart einer Christlichen Versammlung⁷ (egy keresztényi gyülekezet jelenlétében), természetesen azért egy lelkész vezetésével. A tanács előbb tiltakozni próbált, de aztán beletörődött a tekintélye minden súlyát latba vető Merian követelésébe, így a második házasság, hogy úgy mondjuk, egy heterodox baráti körben pecsételtetett meg⁸. Az egyházi vezetésnek is akadtak problémái Meriannal. 1639-ben ez a megjegyzés olvasható az evangélikus egyház aktáiban: Ersuchen des Ministeriums um Massnahmen gegen die neue Sekte der Enthusiasten oder Weigelianern, zu deren Gönnern die Calvinisten v.a. Matthaeus Merian gehören⁹ (a minisztérium kísérletei az entuziaszták és weigeliánusok új szektája elleni eljárásra, akiknek a támogatói közé a kálvinisták, többek között Merian is tartoznak).

Tehát ekkor, nem sokkal a két levél megfogalmazódása után, lépett a képbe Johann Permeier. Nem kizárt, hogy Meriant nürnbergi barátai (pl. Nicolaus Pfaff) ajánlották neki, akikkel a nyomdász is jó kapcsolatokat ápolt. Mindenesetre feltűnő, hogy még Wolfgang Endtnerrel tárgyalásokat folytatott kiadási ügyekben, de közben már megkereste Meriant ugyanezekkel a röpiratokkal és művekkel. Merian, mint emlékszünk, előbb vonakodott a Permeier kérte iratok kiadására a cenzúra nehézségei miatt, de amikor Permeier is az asztalra fektette a kártyáit, hogy egyrészt magára vállalja a költségeket, másrészt nem kívánja a címlapon az adatok - úgy mint a szerző és a kiadó - feltüntetését, Merian sem látott további akadályokat az

⁶ Uo.

⁷ Nem tudjuk, hogy a heterodoxia (vagy nevezzük másfajta vallásosságnak) mennyire befolyásolta a Merian-család hétköznapijait, de meglepő módon az első házasságból származó két fia közül az egyik, Caspar Merian, lemondott minden földi javáról, és egy labadista gyülekezetbe költözött. A második házasságából született Maria Sybilla Merian (aki a rovarokról és virágokról alkotott metszeteivel vált Európa-hírűvé) pedig férjét hagyta el, hogy ugyanabban a gyülekezetben, a holland határ közelében, Isten közelségében éljen. ld. Natalie Zemon DAVIS: Women on the Margins. Three Seventeenth-Century Lives, Cambridge-London, 1995. 157-158.

⁸ Id. L.H. WÜTHRICH: Matthaeus Merian d. Ä. Biographie, 14.

⁹ Uo.

együttműködésük előtt. Merian még az első leveléhez csatolt két rézmetszetet is, az egyik, mely a Sátán megkötözését (Apk20,2) ábrázolta, különösen tetszett Permeiernek, s nem bánta volna, ha az egyes műveket ilyen metszetekkel díszítené Merian¹⁰.

Sajnos ennek a kapcsolatnak a részletei, tehát Permeier anyagi áldozatvállalása az ügyben, az, hogy pontosan mely traktátusokat, hány példányban stb. adott ki Merian, rejtve maradnak előttünk. Ami mégis világos, az két forrásanyagból származik: az egyik az *Acta Regni Christi* levelei, a másik Meriannak a kiadói katalógusa. Lássuk tehát részletesen az adatokat.

Permeier saját bevallása szerint 27 (máshol azt mondja, hogy több mint 30) írást küldött előbb Endtnernek, majd nem sokkal később (Nicolaus Pfaff révén) Nürnbergből tovább Meriannak. Ezek egy része május vége felé meg is érkezett, a másik része csak valamikor az év utolsó hónapjaiban. Az első kettő mű, amit 1638 kora nyarán megkapott Permeier Meriantól, az az *Error triumus* és a *Mensio Christianismi*. Míg az előbbin rajta áll az évszám (1638), az utóbbit az első kiadáshoz képest változatlan címlappal adta ki Merian, így azon is az 1636-os évszám szerepel. Ennyi derül ki összesen a levelezésből.

Nézzük a katalógust, Lucas Heinrich Wüthrich, aki Merian nyomdai teljesítményét és grafikai munkáját négy kötetben vette számba¹¹, közölte az 1643-as kiadói katalógust is: CATALOGUS OMNIUM LIBRORUM QUI IN OFFICINA MATTHAEI MERIANI, BIBLIOPOLAE ET SCULPTORIS MOENO-FRANCOFURTIANI, ejus empendio impressi, & maximam partem aere ornati veneunt. Typis exscriptus Anno a partu salutifero, M.DC.XXXXIII.¹²

Rögtön az első részben találjuk a teológiai könyveket *LIBRI THEOLOGICI oder Geistliche Bücher* cím alatt. Vajon miket vett fel Merian a katalógusba a Permeier által megrendelt művek közül?

Mensio Christianismi & Ministerii Germaniae, das ist, Geistliche Abmessung deß heutigen Christenthumbs vnnnd Predigampts, in 8.

Auffforderung zu wahrer Ninivitischer Busse, in 8.

Die vralte Catholische Kirche, was, vnd wie sie sey, auch woran sie erkant werde, in 8.

A LIBRI PHILOSOPHICI, POETICI, Mathematici, Mechanici, & aliarum Artium fejezetben a következő egy művet:

¹⁰ Ebben az esetben Meriannak a Bibliához készített metszeteiről van szó (először 1627-ben jelentek meg *Icones Biblicae* címen Frankfurtban), azon belül is a Jelenések könyvében a *Bindung des Satans* című metszetről. Az előtérben egy angyal áll, kezében az alvilági kulccsal és a láncsal, éppen a Sátánhoz közelít, a háttérben gigantikus háború folyik a népek között, és az égben az Atyaisten ítéletre emeli a kezét. ld. L.H. WÜTHRICH: *Das druckgraphische Werk*, 3. kötet, 7-16.

¹¹ L.H. WÜTHRICH: *Das druckgraphische Werk*, 1-4. kötet

¹² A katalógus hasonmás kiadását a harmadik kötet végén közli Wüthrich.

D. Joannis Dobricii das ist, Zeiterinner, in was vor einer Zeit wir jetzo seyn, vnnd was nunmehr der Welt vnd vns vnfehlbar zugewarten, in 4.

Tehát az *Error triumus* nincs, de Betke *Mensio*-ja benne van a katalógusban, valamint még másik három művecske is, melyekről tudtuk ugyan, hogy Permeier elküldte nyomtatásra, viszont eddig nem derült ki, hogy valóban megtörtént-e a kiadásuk. Ez most világos lett a kiadói katalógusból.

Wüthrich a negyedik kötetbe felveszi Panthaleon Trappétól az *Eine Christliche Erklärung* című művét, mint Meriantól származó kiadást¹³. Mivel sem az *Error triumus*, sem a Trappe-mű nem szerepel a katalógusban, bátran lehet feltételezni, hogy Merian más, Permeier által megküldött traktátusokat is kiadott. Viszont Gifftheil röpirataira valószínűleg nem tudta őt Permeier megnyerni, mert egy 1643-as levelében a nyomdász az *Erkenntnuß Der Zergerung diser Vierten MONARCHIAE* és a *Kriegs in Schweden Einbruch in das Reich* című röpiratokat kéri tőle. Mint írta, ezekből már látott két nyomtatott ívet, és jónak találja őket¹⁴. Ezek szerint Permeiernek sikerült más nyomdászt találnia a Merian által nem vállalt művekre.

Az 1642-es évvel aztán új alapokra helyeződött Permeier és Merian kapcsolata, amennyiben Permeier Frankfurtba költözött, és Meriannal közösen, valamint Beringerrel a háttérben nekiálltak az Arndt-postilla újrakiadásának. Mint tudjuk, a postilla 1643-ban jelent meg, és a katalógusban így szerepel: *HERRN Johann Arndten Postilla, oder Außlegung der Evangelischen Texten, an Sonn- Fest- vnd Apostel Tagen, durch das gantze Jahr: Neben Erklärung der Histori deß Leydens Jesu Christi, mit Kupfferstücken, in fol.*

A nagy munka mellékleteként napvilágot látott Permeiernek az *Abtruckt Vnterschiedlicher Sendschreiben vnd Extráct* című műve is, mely leveleket foglal magába Európa uralkodóihoz, vezető politikusaihoz és tudósaihoz Arndt műveinek a népszerűsítése érdekében. A címlapon nem tüntették fel sem a szerzőt, sem a nyomdászt, csupán az évszám (1642-1643), és a kiadói

¹³ L.H. WÜTHRICH: *Das druckgraphische Werk*, 4. kötet, 699. Wüthrich, aki kiváló ismerője a Merian-nyomda termékeinek nyomtatástechnikai szempontból is, ezt a művet a Merian által kiadottak közé sorolja. Bruckner ezzel szemben ezt a Trappe-művet felvette a Hollandiában kiadottak közé. ld. J. BRUCKNER: *A bibliographical Catalogue*, 71. Ő minden olyan művet bevett a katalógusába, amelynek a címlapján holland kiadóhely szerepelt. Ez az eset is rámutat a módszerének a gyenge pontjára. Könnyen lehetséges ugyanis, hogy a német nyomdászok hollandiai kiadóhelyet hamisítottak a címlapra. Ezzel megkérdőjeleződik például a *Mensio* első kiadásának a holland nyomdából való származása is. A holland kiadók szerepének az eltűlésére a német heterodoxia irodalmának a megjelentetésében már egy korábbi tanulmányban utaltunk. ld. NÉMETH N: *Egy Böhme-olvasókör*,

¹⁴ Idézi T. WOTSCHKE: *Matthaeus Merian*, 191. jelzete: B17b f214. és Wilhelm BINGSOHN: *Matthaeus Merian, sein soziales Umfeld und die Geschichte der Stadt Frankfurt a.M. 1590-1650.*, In *Catalog zu Ausstellungen*, 31.

hely (Frankfurt am Main) olvasható rajta a címen kívül. De lehet-e kétségünk, hogy hol jelent meg a mű? A következő évben, tehát 1644-ben, Permeier egy újabb könyve jelent meg, az *Vnpartheyische Censvr.* Most már a címtől eltekintve csak egyetlen kötelező adat tűnik szembe a címlapon, a kiadás éve, 1644. A nyomdai kép alapján a szálak megint Merianhoz vezetnek.

Permeier közvetítésével ismerkedett meg Merian Joachim Betkével. Permeier megbízásából adta ki a *Mensio*-t. A többi művének a gondozására azonban már nem volt szüksége Permeierre, hanem egyenesen Berlinből érkeztek a kéziratok Frankfurtba. A kiadói katalógusban ezeket az írásokat találjuk Betkétől (a már felsorolt *Mensio*-n kívül):

Joachim Betkii Pfarrers zu Linumb in der Marck Brandenburg, Sacerdotium, das ist, New-Testamentliches Königliches Priesterthumb, in 8.

Ejusdem Mysterium Crucis, das ist, Schriftliche Eröffnung der Geheimnussen vnd Krafft deß Creutzes Christi, in 8.

De vajon hol jelent meg Betkének a többi műve (ne felejtjük, a kiadói katalógus 1643-as)? Wüthrich megtalálta a frankfurti könyvvásár katalógusában még az *Irenicum*-ot és a *Mensio* egy későbbi 1648-as Merian-féle kiadását is¹⁵.

Nézzük a történetnek egy újabb szálát! 1638-ban, Permeier és Abraham von Franckenberg levélváltásában, szó esett egy bizonyos Paul Göbelnek a *Canonicae* című 1527-es művéről, melynek a kézírata Franckenbergnél fekszik, s ő szívesen vállalkozna ennek a megvilágítására (Welches Mich denn bewogen selbiges *M[anu]s[scrip]tum* zu übersehen, vnd mit vorgedachter Zeitrechnung, zue desto mehrer Auffmunterung, zuerleutern, kunfftig, auf begehren, guten vnpartheyischen Freunden mitzuthemen.¹⁶). 1643. márciusában Permeiertől 22 példányt kapott ebből a műből Wilhelm Schwartz, ebből tizet megtartott magának, a többit Franckenberghez irányította¹⁷. A Merian-katalógusban így szerepel a teológiai könyvek között: *Horae Canonicae*, oder die H. Sieben Gebetzzeiten, beschrieben durch Fr. Paul Göbel, in 8.¹⁸ Permeier tehát megszervezte sziléziai barátainak is az általuk vágyott könyv kiadását.

¹⁵ L.H. WÜTHRICH: Das druckgraphische Werk, 2. kötet, 22-23.

¹⁶ B17a III5r

¹⁷ Idézi T. WOTSCHKE: Wilhelm Schwartz, 123-124., jelzete: B17b f197., ld. még J. TELLE: Abraham von Franckenberg, 336.

¹⁸ A mű egyetlen ma ismert példánya megvan a Wroclawi Egyetemi Könyvtárban HORAE CANONICAE, Oder die heilige Sieben Gebet Zeiten, Erstlich beschriben zu Rapitz, Durch Fr. Paul Göbel. M.D.XXVII. Jelzete: 311133. Wüthrich azt feltételezte, hogy meg sem jelent, a katalógusban csupán a szándék nyilvánult meg a kiadásra, de nem valósult meg. ld. L.H. WÜTHRICH: Das druckgraphische Werk, II. kötet, 151.

Ha összefoglaljuk a Permeier-Merian kapcsolatot, a következőket mondhatjuk. Közös munkájuk 1638-ban Permeier kezdeményezésére kezdődött. Előbb kisebb, valószínűleg Permeier költségén kiadott művekben nyilvánult ez meg, majd egyre inkább a Permeier által iniciált és befolyásolt irányba folytak ezen a téren a kiadások. Természetesen voltak ezenkívül Meriannak olyan megjelentett szerzői, akik kiadásában nem volt szerepe Permeiernek, például ilyen Hartwig Lohmann *Speculum fidei*-je vagy egy-két misztikus mű a katalógusban, köztük egy *Theologia Deutsch* egybenyomtatva Kempis *Nachfolgung Christi*-jével. Mégis a kiadói katalógust szemlélve egyértelműen kiviláglik, hogy Merian a kiadói programjába a teológiai könyvek nagy többségét, és ezen értsük azt is, hogy ezek a könyvek nem az akkori cenzúraszabályoknak megfelelően jelentek meg, Permeier felbukkanásának és az ő megbízásainak köszönhetően vette be. Másképpen fogalmazva azt is mondhatjuk, hogy Merian, aki a heterodox nézeteivel titokban akart maradni, a magabiztos Permeiertől kapott lökést ahhoz a kockázatos vállalkozáshoz, hogy az igaz keresztény vallás hasznára válják kiadóként is, mégha ez annyi veszélyt is hordozott magában. Az első bátortalan kísérletet erre a *Speculum fidei* jelentette (ami meglepő módon ismét a Permeier baráti körrel köthető össze, mert ugye Grammendorf gondozta az első kiadást), s aztán sorra követte ezt a többi mű is.

b. Cenzúra a protestáns területeken

A cenzúráról általában

Anélkül, hogy a cenzúra történetébe részletesen belemennénk, a tisztázás érdekében a következő általános megállapításokat kell tennünk¹. A könyvnyomtatás terjedésével az ellenőrzésének a jogi szabályozása is egyre nagyobb erővel folyt a német-római birodalomban. Ez a rendszer a XVI. század második felében törvények és rendeletek révén megszilárdult, és egészen a XIX. század elejéig minden nagyobb változtatás nélkül működött. A rendszer alapját a következő elemek képezték: a központi (császári) centralizálás képtelensége miatt a cenzúra a mindenkori tartományok vezetőinek a kezében volt. Nekik kellett megszervezni, hogy a nyomdákban csak olyan műveket nyomtassanak ki, melyeket előtte a hatalom által megbízott személynek bemutatnak. 1570-ben egy újabb központi rendelettel megszüntettek minden zúgnyomdát, és csak a tartományi székhelyeken, birodalmi és egyetemi városokban engedélyezték a nyomdák működését. Ehhez járult még, hogy a nyomdákat kötelezően ellenőrizni kellett. Ha valamelyik tartományi vezető nem járt el ennek megfelelően, maga is büntethetővé vált.

Ahol egyetemek léteztek, ott az egyetemi hatóságok jártak el cenzúraügyekben. A birodalmi városokban vagy az egyes tartományokban a vezetés vagy a fejedelem jelölt ki személyeket vagy bizottságokat. Nagy szerepet játszottak emellett az egyházi intézmények, ezek is általában megbíztak egy-egy képviselőt a felügyeléssel. Természetesen a császár részéről is történtek intézkedések egyfajta központi felügyeleti szerv felállítására. Ez az intézmény, a császári könyvbizottság (Kaiserliche Bücherkommission), a XVI. század végén vált állandóvá, és Frankfurtban volt a székhelye. Dokumentumok bizonyítják, hogy erre az intézményre az egész XVII. században erős befolyást gyakorolt a római kúria. A bizottság feladatköre a könyvvásár és a frankfurti kiadók ellenőrzése volt.

Ezenkívül a katolikus egyház erőteljes politikával igyekezett fellépni a katolikus országokban illetve közösségekben. Ehhez iránymutatóul szolgált az *Index Librorum Prohibitorum*, melynek az eredete a tridenti zsinat határozatai között keresendő, és mely hosszas bizottsági

¹ A téma alapműve, amire mi is támaszkodunk: Ulrich EISENHARDT: Die kaiserliche Aufsicht über Buchdruck, Buchhandel und Presse im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation (1496-1806), Karlsruhe, 1970. illetve Uő: Staatliche und kirchliche Einflussnahmen auf den deutschen Buchhandel im 16. Jahrhundert, In Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im konfessionellen Zeitalter, (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, 11. kötet) Kiad. többek között Herbert G GÖPFERT, Wiesbaden, 1985. 295-313.

munka után először 1564-ben jelent meg. 1571-től pedig létrehozott a pápa egy újabb bizottságot Indexkongregáció névvel, melynek a feladata a könyvpiac állandó figyelése volt, valamint az index felfrissítése az éppen aktuális eretnek művekkel, így nyilvánvaló volt, hogy mit nem szabad olvasni és terjeszteni. Érdekes, hogy a római centrális szabályzást egyes országokban még helyi listákkal is kiegészítették, így a spanyol nagyinkvizítor is adott ki indexet, mely eltérő volt a rómainól², de a bajor tartománynak és a portugáloknak is létezett hasonló indexe.

A protestáns cenzúra

A protestánsoknál ilyen egységes lista nem volt. A könyvolvasást és terjesztést azonban a protestáns egyházak is igyekeztek ellenőrizni, s ennek a megvilágításához nyúlunk egy kicsit gyakorlatiasabb forráshoz az eddigi száraz tényeket követően. Egy, a korból származó *Kirchenordnung*³ bepillantást nyújt az evangélikusok gyakorlatába. Ebben megtiltják a szektás könyvek olvasását (értsd: katolikus, kálvinista és egyéb szekták könyvei), s ha a vizitáció során a lelkész ilyet fedez fel, azt el kell kobozni és az előjáróságnak beküldeni. A frankfurti könyvvásárra megjelent könyveken kívül tilos másokat olvasni, s ha a helyi heti vagy éves vásáron külföldi vagy más ismeretlen könyvkereskedő könyveket árul, előtte a lelkésznek meg kell tekintenie, s ha valami rajongó irodalmat talál, vissza kell tartania. A szektásoknak a büntetése, hogy nem részesülhetnek a szentségekben, egyházi temetésben például, senki nem szállásolhatja el őket, illetve a tartományból is ki kell utasítani őket. Ha a távozásra még sem hajlandók, börtönbe kell őket vetni.

Számunkra a kép ott válik még érdekesebbé, amikor kifejezetten azokról a személyekről és könyvekről esik szó, akikről és amikről a dolgozatban eddig tárgyaltunk. A különféle világi és egyházi rendeletek megszegése az egyénre nézve a következő büntetéseket vonhatta maga után. A legegyszerűbb eset a könyvek lefoglalása és elkobzása volt. Erre láttunk is példát, amikor Permeier könyveit a kremsmünsteri bíró konfiskáltatta 1628-ban. Az eljárás szerint ezeket nem kaphatta vissza, s a könyvek sorsa nem egy ilyen esetben az elégetésük volt. De Permeier nemcsak Felső-Ausztriában, hanem Frankfurtban is hasonlóképpen járt. Merian egy

² Ralf Goer BOGNER: Paracelsus auf dem Index. Zur kirchlichen Kommunikationskontrolle in der frühen Neuzeit, In *Analecta Paracelsica* Kiad. J. TELLE, Stuttgart, 1994. 489-531. itt 492.

³ CYNOSURA Oeconomiae Ecclesiasticae Wirtembergicae Oder Summarischer Extract deren in dem löblichen Hertzogthumb Würtemberg wolhergebrachter Evangelischer Kirchenzucht vnd Ordnungen. Stuttgart, 1649. 8. és 123.

levele szerint Permeier Frankfurtból való távozása után nem sokkal sein Logament darin seine Bücher vnd Schrifften sein solten, von hiesigem Magistrat verschlossen vnd versigelt worden⁴ (a szállását, benne állítólag a könyveivel és íásaival, az itteni tanács parancsára bezáratták és lepecsételték). Természetesen ha egy könyvkereskedőnek a könyveivel történik ugyanez, akkor ez szinte a vagyonekobbzással egyenlő, mely az egyén egzisztenciáját is fenyegette. Emlékezzünk a röviden érintett tübingeni Wild-esetre, de például Frankfurtban sem volt ritka az ilyen eljárás, különösen a református kiadók és könyvkereskedők kiadványai ellen⁵. A büntetés egy még súlyosabb fokozata már az egyének szabadsága ellen irányult: ez a letartóztatástól egészen az adott területről való kitiltásig terjedhetett. Permeiert, ahogy már szó volt róla, a könyvei lefoglalása mellett le is tartóztatták, igaz csak rövid időre. Feltehetőleg feltételül szabták neki Felső-Ausztria elhagyását.

De nem csak a katolikus tartományokban éltek a hatóságok ezzel a büntetési módszerrel. Idézzünk a brandenburgi választófejedelemnek, Georg Wilhelmnek a rendeleteiből a konzisztóriumhoz a weigeliánus gyanús könyvek és személyek ügyében az 1637-1639-es évekből. Nem nehéz kitalálni, hogy mi áll az ügy hátterében, hiszen ezt már Permeier Berlinből való távozásakor leírtuk: Stettin svéd kormányzója emelt panaszt a konzisztóriumnál egy bizonyos berlini weigeliánus szekta ellen, melynek fő felbújtója Permeier volt, s akinek távozásával a csoport Grammendorf vezetésével működött tovább. Követelte a feloszlátásukat és a megbüntetésüket. Erről az esetről értesülhetett Georg Wilhelm, és ennek lett a következménye két rendelete is: Az elsőnek egészen enyhe a hangneme, egy türelmes és megértő fejedelem képe kerekedik ki belőle, aki hisz a józan szó hatalmában és a meggyőzésben: *Rescript*, wegen des einreisenden *Weigelianismi* und wie in der Sache zu verfahren, vom 16. Aug. 1637.⁶ (Leirat a beszivárgó weigeliánizmus végett, s hogy miként kell az ügyben eljárni), ebben megemlékezik arról, hogy még Küstrinben tartózkodott, amikor a konzisztórium elnöke és más tanácsosok is beszámoltak arról, hogy a weigeliánizmus terjedőben van az országban, illetve hogy mindenféle bosszantó könyvek terjesztése folyik a hívek között bizonyos lelkipásztorok által. Ezért elrendeli, hogy akit gyanúsnak tartanak, hívják maguk elé, és a Szentírás alapján győzzék meg őket tarthatatlan nézetekiről. Ha ez még

⁴ idézi T. WOTSCHKE: *Matthaeus Merian*, 191. jelzete: B17b f214. és W. BINGSOHN: *Matthaeus Merian, sein soziales Umfeld und die Geschichte der Stadt Frankfurt a.M. 1590-1650.*, In *Catalog zu Ausstellungen*, 13.

⁵ Uo. 24.

⁶ *Entscheidungen des Cöllnischen Konsistoriums 1541-1704.*, kiad. Burkhard von BONIN, Weimar, 1926. No. XIV.

sem sikerülne, értesítsék a fejedelmet az egész ügy lefolyásáról, s arról, hogy mi legyen a következő lépés ellenük.

A másik leirat már jóval szigorúbb. Úgy látszik, bosszantotta Georg Wilhelm, hogy nem sikerült pontot tenni az ügy végére, és két év elteltével sem szűnt meg még a probléma: *Geschärfftes rescript von gleicher materie; vom 9. Aug. 1639.*⁷ (Nyomatékos leirat ugyanabban az ügyben). Ebben fölháborodásának adott hangot, hogy azok a nem ismeretlen személyek, akik ennek a szektának a tagjai, nem hogy megtértek volna az igazhitű keresztények közé, hanem tovább térítenek, s attól kell tartani, hogy rebelliót okoznak, melyet tovább nem tűrhet. Ezért a konzisztórium idézze be ezeket az embereket, s próbálja jó útra téríteni őket azzal a figyelmeztetéssel, ha nem engedelmeskednek, az egész hercegségből ki fogják őket utasítani.

További leiratot nem találtunk, de a Grammendorf ellen indított per, valamint Betke állandó nehézségei az egyházi elöljárósággal arra engednek következtetni, hogy a fejedelmi rendeleteknek ez volt a foganatjuk. Grammendorf és Betke kiutasításáról nem tudunk (bár azt is egyfajta büntetésnek tekinthetjük, hogy Grammendorf temetését az evangélikus vezetés nem engedélyezte a saját temetőjében), de Pantaleon Trappe és a társasághoz tartozó Johann Sarnovius már korábban elhagyták a brandenburgi tartományt. Permeier is, bár ő már két éve Bécsben tartózkodott, nem kívánatos személynek nyilvánított ezekben az években. Paul Felgenhauert Bréma városából, Hartwig Lohmann Flensburgból, a Permeier által is pártfogolt Georg Zimmermann Marburgból utasították ki a hatóságok örök időkre. Visszaidézhetjük azt az esetet is, amikor Betke egy művét a frankfurti egyetem cenzúrabizottsága találta veszélyesnek, és nem engedélyezte a nyomtatását.

Mindez azonban az érme egyik oldala. A másik oldal a kiépített rendszer hiányairól és becsaphatóságáról szól. A legrészletesebb szabályzások, a legszigorúbb figyelmeztetések ellenére is egy igen élénk könyvfeketepiac virágzott a koraújkorban, melynek ellátását mind helyi (német), mind külföldi (svájci és holland) nyomdák magukra vállalták. Ennek a folyamatnak - tehát egyrészt a nyomdász tiltott tevékenysége, másrészt a terjesztő rendeletekbe ütköző működése, harmadrészt a vásárló (vagy olvasó) törvénszegő magatartása - a nyomai megtalálhatók a különféle egyetemi cenzúraaktákban, az egyházi cenzúraitatokban, a vizitációs jegyzékekben és így tovább. Erről a megosztott (legális és tiltott) könyvpiacról

⁷ Uo. No. XV.

beszél elsősorban a Wild-ügy kapcsán Bubenheimer⁸, aki azt is feltérképezte, hogy milyen más könyvkereskedőkkel volt még Eberhard Wildnek kapcsolata. A következő nyomdászok és kiadók könyveiből árult Tübingenben nagyobb mennyiségben példányokat: a magdeburgi Johann Franckétól Weigel és Pseudo-Weigel műveket, Gabriel Leytól Augsburgból Schwenckfeld-műveket, de szerepelt Lucas Jennis és a strassburgi Zetzner-nyomda is több kiadvánnyal⁹. Wild a kihallgatások során maga számolt be a módszereiről: weigeliánus és schwenckfeldiánus könyveket árult, és ezeket titokban terjesztette bel- és külföldön. Hasonló tartalmú műveket a cenzúrahatóság engedélye nélkül maga is kiadott, ezek címét megváltoztatta, a nyomtatás helyét és évét meghamisította, a szerzők nevét vagy eltorzította vagy kihagyta, a kinyomtatott könyveket bálaszámra küldte Lipcsébe, Rostockba, Stettinbe és Ausztriába¹⁰. De még a XVII. század végén is a következő panaszt olvashatjuk: Es gehen viel Bücher unterm Nahmen Weigelii heraus, ob sie aber alle von ihm verfertigt, oder nicht, hält Herr. D. Hunnius in der Betrachtung der Theophrastischen Weigelianischen Theologie p.96. vor ungewiß, und kan wohl seyn, daß andere, so sich scheuen ihren Namen vor ihre Fanatische Bücher zu setzen, sich eines frembden Namens bedienen, wie sie denn gemeiniglich ohne Ort und Drucker ihre Chartechen drucken lassen, damit der Autor unerkant bleibe. Diejenigen auch so ein wenig begütert seyn, pflegen heimliche Druckerey aufzulegen, und allen unwissend, ihr Schmierwerck selbst an Tag zu bringen. Es hat mir ein dieser Sect zugethaner berichtet, daß seine Mutter, gleiches Schlags, eine solche Druckerey heimlich gehabt, in welcher er selbst, der deßwegen die Buchdruckerkunst gelernet, Paul Felgenhawers und Nic. Tetings, sammt andern Schrifften, gesetzt und abgedrucket¹¹ (Weigel neve alatt sok könyv jelenik meg, hogy mindet ő írta vagy sem, Hunnius úr is bizonytalanak tartja. S lehetséges, hogy mások, akik szégyellik a saját nevüket a fanatikus könyveikre helyezettetni, inkább egy idegen nevet használnak, vagy általában hely és nyomdász nélkül adatják ki a gyalázkodásaikat, hogy a szerző ismeretlen maradjon. Akik pedig egy kicsit vagyonosabbak, titkos nyomdát állítanak fel, és a többieknek ismeretlenül hozzák ki piszkos műveiket. Egyszer egy ehhez [értsd weigeliánus] a szektához tartozó [ember] elmesélte nekem, hogy a hozzá hasonló érzelmű anyjának volt egy nyomdája titokban, melyben ő, aki pontosan ezért tanulta meg a könyvnyomtatás művészetét, Nicolaus Teting, Felgenhauer és mások munkáit adta ki).

A legvilágosabban azonban a korabeli vitairatokból szűrhetjük le, milyen nagy problémát okozott a feketepiac létezése. A lutheránus ortodoxia részéről - más hathatós eszközök híján - igazi hulláma indult meg a heterodoxia elleni támadásoknak, mind a szószékekről, mind az írásaikban. Ahogy Gilly találóan kifejezi, számukra nem maradt más lehetőség (mivel a

⁸ U. BUBENHEIMER: Schwarzer Buchmarkt, 150. ill. Uő: Orthodoxie - Heterodoxie - Kryptoheterodoxie, 258-259.

⁹ Uo. 157-158.

¹⁰ A a tübingeni egyetem vezetőinek az erről szóló levelét Friedrich von Württemberg hercegnek közli R. van DÜLMEN: Die Utopie einer christlichen Gesellschaft, 276.

¹¹ E.D. COLBERG: Das Platonisch-Hermetisches Christenthum, 216.

könyvek megjelenését nem tudták megakadályozni), mint a fanatikusok ellen dühödtt elleniratokban küzdeni¹². Ismét nincs hely kitérni a gazdag előzményekre, az 1610-es évek végén elkezdődő írásáradatra Weigel, Arndt és a követőik ellen, és csak azokat a szerzőket tudjuk figyelembe venni, akik a fenti fejezetekben tárgyalt személyeket és a könyveiket érintették¹³.

1634-ben *Außführlicher Bericht Von Der Newen Propheten* (Részletes jelentés az új prófétákról) című könyvében arról panaszkodott a szerző (aki ugyan anonim marad, de tudjuk, hogy Nicolaus Hunniusról van itt szó), hogy Die newen Propheten schleppen sich mit Büchern, Tauleri, Kempis, deutsche Theologia, etc. schreiben auch selbsten Bücher, stecken sie den Leuten heimlich zu, etc. damit sie öffentlich bezeugen, Bücher schreiben, vnd lesen sey vnter Christen nicht vnrecht¹⁴ (Az új próféták Tauler, Kempis, a Theologia Deutsch könyveivel járkálnak, maguk is ugyanilyeket írnak, titokban megfertőzik az embereket ezekkel, de így nyilvánosan is bebizonyítják, hogy a könyvírás és olvasás a keresztények között nem igaztalan). Ez az utóbbi félmondat arra célzás, hogy a "próféták" részéről állandó vitatéma volt a tudósok és teológusok könyvszagú tudománya, melynek semmi köze nincs az Isten és az egyén közti személyes kapcsolathoz. De Hunnius helyesen figyelt fel arra a jelenségre, hogy mennyire gyakori és népszerű lett az említett szerzőkhöz visszanyúlni, és rájuk hivatkozva a hivatalos egyházat kritikával illetni. Egyébként még azt is hibaként rója fel az "új prófétáknak", hogy élénk levelezést tartanak fenn más országokban élő barátaikkal, s így ott is híveket szereznek maguknak.

A két évvel későbbi *Nothwendige Vertheidigung Des Außführlichen Berichts*¹⁵ szerzője, Johann Müller, már nem teketóriázott, és az előző Hunnius-mű védelmében elmondta, hogy kikre is gondoltak. A címben megnevezi Nicolaus Tetinget, mint fő eretneket, s elsősorban az ő (Teting) megcáfolása a könyv témája. Az előszóban azonban még kitért egyes nyomdászok és kiadók gyakorlatára is. Figyelmezteti őket, hogy törvénybe ütközöt művelnek, amikor a címlapra nem helyezik rá a nyomdász nevét és a kiadás helyét: wollen wir, daß v. des Druckers Namen vnd zunahmen, auch die Stadt, darinne solches gedrucket, mit nähmlichen worten darein gesetzt

¹² C. GILLY: „Theophrastica Sancta”, 468-469.

¹³ Érdemes itt megjegyezni, hogy a tárgyalt szerzők közül az *Index librorum prohibitorum* római változatában 1633-tól rajta szerepel a Werdenhagen-féle *Psychologia Vera* Böhme-kiadás 1632-ből, anélkül, hogy ismerték volna a mű szerzőjét. A spanyol Indexben pedig így található: Jacobus Boehmen Germanus Lutherus. ld. Franz Heinrich Reusch: Der Index der verbotenen Bücher. Ein Beitrag zur Kirchen- und Literaturgeschichte, 2. kötet, Bonn, 1883.

¹⁴ *Außführlicher Bericht Von Der Newen Propheten*, 217. jelzete: HAB Alvensleben V 566 (4).

¹⁵ *Nothwendige Vertheidigung Des Außführlichen Berichts*, jelzete: HAB 447.3Th.

werde (azt akarjuk, hogy a nyomdász neve és adatai, valamint a város, ahol a művet nyomtatták, rá legyen helyezve [a címlapra]).

1646-ban Nicolaus Baringio¹⁶ *Trewhertzige Warnung*¹⁷ című könyvében hívta fel a jámbor keresztények figyelmét azokra a könyvekre, amit nem szabad olvasniuk. Ő már alaposabban tájékozott volt a rajongók (Schwärmer) irodalmában. Így például ismerte azt az esetet, amikor egyébként az általa Paracelsus és egyéb rajongókhöz besorolt Gifftheil Tübingenben Osiander prédikációján annyira felháborodott, hogy karddal rontott neki, s ezeket a szavakat kiáltotta: Warumb lehrstu nicht Gottes Wort?¹⁸ (miért nem Isten szavát tanítod?) Majd leírta, hogy Gifftheilt elvezették, majd rövid időre börtönbe vetették. Azok között az új próféták között említette Tobias Schneubert (Permeier egy hűséges hívét, aki maga is prófétai írásokat küldözgetett barátainak, az egyetemeknek, és mindkét kódexben található tőle ezekből), akik a Bibliából akarnak jövőbeni dolgokat megjósolni. Denn dieser Tobias Schnäuber mißbraucht ebenmessig sehr die Schrift, vnd heimliche Offenbarung Iohannis, vnd vermeinet aus derselben, die Neue güldene Zeit, vnd aureum seculum zu beweisen, hat doch sonst dabey andere grobe Irrthumb, vnd pflegt Gottslästerliche Reden gegen die heilige Mayestet Gottes auszuschütten¹⁹ (Ez a Tobias Schneuber rosszul magyarázza a Szentírást és a titkos János jelenéseket, s azt gondolja ennek alapján, hogy az új aranykort és az aureum seculumot be tudja bizonyítani. De egy másik durva hibát követ el ebben, s istengyalázó beszédekkel szokott Isten szent felsége ellen tartani).

De a kálvinisták sem jobbak ezekben az ügyekben, folytatja Baring, köztük Alsted in seiner diatribe de mille annis Apocalypticis, welche auch Sebastian Francken in die Teutsche Sprach versetzt, anno 1630²⁰. (a *Diatriben* művében, amit Sebastian Franck német nyelvre fordított 1630-ban). A könyve legvégén megadott egy regisztert, ahol a legfontosabb fanatikus könyveket sorolta föl, mert bár eine zimliche anzahl der Enthusiastischen Schriften zu handen kommen, die wir doch nicht alle hier einführen wollen, nach dem wir befunden, daß sie fast durch vnnnd durch einerley Gewäsche treiben, vnd die Irrthumben in etlichen begrieffen seyen, welche durch die andern alle gestrewet worden (elég sok entuziaszta írás kerül a kezünkbe, de nem fogjuk itt mindet bemutatni, mert úgy találtuk, hogy majdnem mind egy kaptafára készült, vagyis a néhány [könyvben] meglevő tévedéseket a többiben terjesztik tovább). A tizenkét könyv nagy része Christoph Andreä Raselius²¹ és Felgenhauer műve, utolsóként ott szerepel a *Christianus Simplex* is pontos adatokkal.

¹⁶ BARINGIO, Nicolaus (1607-1648) evangélikus lelkész Hannoverben.

¹⁷ Trewhertzige Warnung an alle fromme Christen, jelzete: FS 32F12

¹⁸ Uo. 59.

¹⁹ Uo. 76.

²⁰ Uo. 94.

²¹ RASELIUS, Christoph Andreä, teológiát tanult Wittenbergben, több rajongó írás szerzője.

Az összes eddig bemutatott ellenvélemény közül legalaposabb és legjobb ismerőnek Adam Spengler²² tűnik az *Extract Der fürnembsten Weigelianischen Irrthummen*²³ című több mint 200 oldalas munkájában. A művében a weigeliánusoktól olvasott könyvekre támaszkodva cáfolja meg a nézeteiket, illetve az ezekből vett idézetekkel igyekszik azok tarthatatlanságát bebizonyítani. A könyve végén megadja az általa használt heterodox művek katalógusát, ahol többek között azok is szerepelnek, amelyeket Permeier és barátai adtak ki vagy éppen terjesztettek. Álljon itt egy részlet belőle:

Catalogus auctorum Weigel quos in hoc scripto allegavi.

Christianus Simplex 1624. Gedruckt zu Wehrenburg(!)

Aurora Sapientiae oder Morgenröthe der drey einigen Weißheit Physisophia, Theologia und Theosophia. Spiegel der Weißheit und Warheit allen Menschen in der ganzen Welt fürgestellt als Christen, Jüden, Türcken und Heyden 1632. gedruckt.

Bedencken über Esaiaes Stiefels Büchlein von dreyerley Zustand des Menschen und dessen neuen Geburt 1621. Jacob Böhms sonsten Teutonicus genant 1639. gedruckt.

Ejusdem von Christi Testamenten 2. Büchlein Gedruckt im Jahr Christi 1624. dabey allerley Tractätlein von der Tauff und Abendmahl, von der Magiam, religion und Secten, wie auch ein extract etlicher Sendbrieffe, angehefftet.

Treuhertzige Erinnerung an die Evangelische Priesterschaft in Teutschland gestellet im Jahr 1623. itzo aber wolmeinert im Truck verfertiget 1637.

Christliche und gründliche Erklärung auff die schweren Beschuldigung etc. Pantell Trapp Burgermeister zu Havelberg, Gedruckt in Holland in octavo 1637.

Láthatjuk, hogy Felgenhauer, Böhme; Tschesch, Gramendorf és Trappe művei nem voltak ismeretlenek Spenglernek. Máshol az is kiderül, hogy némelyikükkel személyes ismertségben állt, így például az előbb már említett Schneuberrel. Erről több megjegyzést is betold: Tobias Schneuber welcher 1645. Mündlich etliche stunden mit mir conferiret, war ein Feldprediger gewesen, gieng aber damals als ein Kauffmansdiener. ([Ezekhez a Weigel-követőkhöz tartozik] Tobias Schneuber, aki 1645-ben néhány órán keresztül vitakozott velem, és aki vándorlelkész volt, akkoriban azonban egy kereskedő szolgája). A XI. fejezetben még a továbbiakkal is kiegészíti ezt az információt: Dergleichen auch 1645. Tobias Schneuber ein Weigelianer (welcher vorgab daß er ein Feldprediger gewesen) zu Berlin ganz operose und eyfferig wolte behaupten, es wehre unmöglich, daß ein Wiedergebohrner sündigen könnte. Wo Sathan Sünde findet da hat er einen rechtmäßigen Zuspruch sagt Pantel Trapp. d.2.6. (Tobias Schneuber is, egy weigeliánus (aki azt állította, hogy vándorlelkész volt) Berlinben igen hevesen bizonyítani akarta, hogy az lehetetlen, hogy egy újraszületett bűnöket kövessen el. Ehhez ld.Pantel Trapp adott fejezetben, ahol a Sátán bűnt talál, ott joga is van a [beavatkozásra]).

²² SPENGLER, Adam (1612-1665) evangélikus lelkész Berlinben.

²³ I.N.J. Extract Der fürnembsten Weigelianischen Irrthummen, jelzete: HAB 1270.17 Th. 8.

Végül utoljára idézzünk egy szerzőt, akinek a műve döntő jelentőségű volt a lutheránus ortodoxiában. A bevezetésben már szó esett Colberg eretnektörténetéről. Ebben a weigeliánusokról szóló fejezetben, azon belül is az *Einige Chiliasten und neue Propheten* című alfejezetben a felsorolást Paul Nagellel és Gifftheillal kezdi, majd így folytatja: Johannes Henricus Bisterfeldy, Fürstlich Siebenbürgischer Theologus, hat eine Explication der Vision Danielis 7. von des Menschen Sohn und obersten Gerichts-Heiligen auff Erden drucken lassen, in welchem er darthun will, daß unter dem intitulirten filio hominis (welcher sonst auff der göttlichen Geist-Löwen 4. Esdrae c.21. das ist, auff den Löwen vom Stamm Juda, und nicht den irrirdschen Wald-Löwen von Mitternacht appliciret wird, ein gewisses Subjectum individuum, zur Gotts-Königlichen Praesidentschafft, im beybeschriebenen Rath seiner obersten Gerichts-Heiligen verstanden werde. Er berufft sich in den Beylagen auff mehr Complices, Henricum Meerborium in Sententia Definitiva, den Autorem Clavis Apocalypticae gedruckt bey der Universität zu Cantabrigia Anno 1632. eines andern Clavis, der gesamten heiligen Schrifft, welche die Mittere oder zwischen Zukunfft JESu Christi, nach der Krafft seiner Wiedergeburt, Matth.19. Joh. Henr. Alstedium in der Diatribe de Mille Annis Apocalyptcis. Die hundert Jahr alte Vision Sigmund Garthaners, gewesenen Burger-Meister zu Smalkalden, vom Mitternächtigen Löwen, hundert Jahr alte Weissagung David Jöris, eines Niederländers, wie der gegenwärtige Knall die gantze Welt berühren, und Christus dadurch seine Kirch dennen segnen, den Anfang aber an den erhöhten Niederlanden machen, und seinen Gotts-Königl. Reichs-Pallast oder Residentz darinn auffrichten, und von dannen allen umbliegenden Königreichen die Krohn abnehmen lassen werde; Die Holländische Schaffschererey, das ist, Inthi Jansen Vision vor dreyen Personen, und Hermanni von Werve Erklärung darüber Das Pfaltzischen Hoff-Propheten, Christoph Kolters(!) vielfältig Visiones vom Untergang des neuen Babels, und dagegen Auffrichtung des neu Salomonischen Monarchischen Reichs Christi. Die Visiones der berühmten Polnischen und Böhmischen Jungfrauen Panitovakin(!). Joh. Warners von Oedern in Meissen, des Schwedischen Feld-Propheten Visiones, durch derer Veranlassung harte Streitschrifften zwischen D. Jac. Fabricio General-Superintendenten in Hinter-Pommern, und M. Jac. Stolterfothen verwechselt, auch im Ministerio zu Stettin sich Uneinigkeit entsponnen, wie desfals verwechselte Schrifften verhanden. vid. Stolterfoth wiederholung der Streitigkeit c.2. Imgleichen die Visionem Abr. von Einsiedel, eines andern von Salefeld, Reichards, davon des Superintendenten zu Mitaw, auli Einhorn's warhafftiger Bericht zu lesen²⁴.

A kissé áttekinthetetlennek tűnő felsorolás abban a pillanatban értelmet nyer, amikor összehasonlítjuk a Permeier-féle *Vnpartheyische Censvr* könyvkatalógusával, hiszen a kettő megegyezik. Colberg nyilvánvalóan rosszul olvasta a hosszú címlapot, s azt hitte, hogy Bisterfeld egy művével áll szemben, holott Bisterfeldet csak idézi Permeier rajta. Colberg itt a Permeier által a függelékben megadott szerzőket adja meg, mint bűntársakat (complices), s mint akik eretnek és elítélendő könyveket hagytak az utókorra.

²⁴ E.D. COLBERG: Das Platonisch-Hermetisches Christenthum, 262-264.

Összegzés

Visszatérve a Permeier által terjesztett könyvek megítélésére, nyilvánvaló, hogy nagyobb részük a hivatal (világi és egyházi egyaránt ide értendő) tiltásával találkozott, mely legjobban a levelezőpartnerek hatóságokkal való összeütközéséből, valamint a polemizáló kortárs iratokból mérhető le. A művek címlapján csak kevés esetben szerepeltek a kötelező adatok, úgy mint a szerző, kiadó, nyomdász és nyomtatási hely, legtöbbször vagy nem voltak ezek rajta vagy hamis adatokat tüntettek fel. A szerző nevét tulajdonképpen egyedül a *Diatriben* találjuk rajta, de annak a német változatáról már ismét hiányzik Alsted neve.

V. ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat kiindulópontja egy válságjelenségnek - mégpedig az evangélikus egyház XVII. század harmincas-negyvenes éveiben megnyilvánuló nehézségeinek - a bemutatása volt. Mindezt azon a folyamaton keresztül igyekeztünk megragadni, melyben művelt laikusok saját költségükön, anyagi áldozatvállalással, családjuk és maguk egzisztenciáját veszélyeztetve reformírásokat, teológiai traktátusokat adtak ki és terjesztettek vallás- és társadalomjobbító törekvésekkel. Fő szervezőként Johann Permeiert tárgyaltuk, ugyanakkor fontos szerepe volt ebben berlini és sziléziai barátainak is. Berlinben tevékenykedett Lorentz Grammendorf, Joachim Betke, Pantaleon Trappe, és ugyan a nem Berlinből származó, de a körhöz sorolható Gifftheil, akik számos írásban nyilvánították ki a reformok szükségszerűségét. A másik lényeges kapcsolódási pont Szilézia volt, ahol elsősorban Abraham von Franckenberg és Johann Theodor von Tschesch működésére kell irányítani a figyelmet.

A krízist az egyházi vezetés is érzékelte, és panaszok csengtek vissza a teológiai irodalomban is: a hívők közömbösek, csak látszatkeresztények, a prédikációra nem hallgatnak, a figyelmeztető szavak nem jutnak el a szívükig¹. A másik oldalon - nevezhetjük Permeieréket laikus ellenzéknek, akik a hívők véleményét próbálták képviselni és közvetíteni - a problémát nem a hívők érdektelenségében, hanem érdektelenné tevésében látták. A kritika részükről elsősorban arra vonatkozott, hogy a reformáció nem valósult meg a maga teljességében. Ez a felfogás legerőteljesebben Permeiernél érzékelhető, aki egy általános reformáció szükségszerűségéről ír egészen Johann Arndt-i szellemben: minden embernek saját magán kell kezdeni a „reformálást”, amennyiben meg kell javulnia és az ádami széles útról a krisztusi keskeny ösvényre lépnie². A bírálat másik része a teológusokat illette. A berlinieknél, de Felgenhauernél és Lohmannál is találunk bőven példát az „írástudók” (Gelehrte, Schriftgelehrte) hasznavehetetlenségének az ábrázolására. Bár érveik nem voltak újak, hiszen ha a radikális reformátorok szóhasználatát nyomon követjük, feltűnő a hasonlóság a száz évvel korábbi nyelvezettel. Az írástudók kifejezés jelentéskörében már Münzernél is benne volt, hogy ők a hatalom részesei, és mint ilyenek, az igaz keresztények árulói, hogy bár tanultak, doktorok, mégis a Szentírás igazi tartalmát nem ismerik, hogy fejükben lehet bármennyi tudás,

¹ Id. U. STRÄTER: *Meditation und Kirchenreform*, 85-90.

² Gilly egy újabb tanulmányában egyenesen az ún „harmadik reformáció” fontos képviselőjeként tárgyalja Permeiert, aki szerinte Johann Arndtot vélte e reformfolyamat elindítójának a *Vier Bücher vom wahren Christenthum* című művével. Id. C. GILLY: *Johann Arndt*, 71-72.

de szívük üres, hogy elmerülnek a keresztény dogmák tudományos fejtegetésében és a Krisztusról szóló parttalan vitákban, hogy könyvek százait írják latinul, melyek semmire sem használhatók, de mégsem ők Krisztus követői, hanem azok, akiknek szeretet lakozik a szívében³. A támadások keresztüztüzből nem maradtak ki az egyházi hierarchia alacsonyabb rangú képviselői sem. Az egyszerű lelkész általában istentelen életmódjával, tunyaságával és ostobaságával szolgáltatott okot a bírálatra. Nem járnak elől személyes jó példával Krisztus követésében és nem jó pásztoraik a nyájuknak, mert nem törődnek a hívők bajaival, hangzottak a vádak ellenük. De a hívőkre is záporoztak a vádak, köztük a tudatlanság uralkodik, nem képesek a bűnbánatra, és nem vesznek példát Krisztusról.

A reformtörekvések arra vonatkoztak, hogy a hívőknek gyakorlati utat mutassanak Krisztus követéséhez. Ahogy Permeier a *Seelenschatz* előszavában kifejezte, a könyvecske fő célja a die ganzte Lern vnnnd vbung in der Erbauung deß wahren Christenthumbs (az igaz kereszténység építésének a tanulása és gyakorlása). Majdnem az összes általunk tárgyalt műben szerepelnek a következő „kötelező” elemek, mintegy a hívőknek a szájába rágva a tennivalóit: hogyan különböztesse meg a régi és az új embert (a bűnös Ádámot és az ártatlan Krisztust), hogyan vezet az út az önmegtagadáson keresztül az üdvözüléshez, miben áll az igaz bűnbánat. Ehhez a kiadói és terjesztői programjukba olyan műveket vettek fel, melyek stilisztikailag ugyan leegyszerűsítve, de mégis a misztika nyelvezetét használták, szerkezetükben katekizmuszerű gyakorlati útmutatót adtak a napi vallásgyakorlathoz és önvizsgálathoz (Lohmann, Felgenhauer), és tartalmukkal a laikus hívőt szinte szerzetesi életmódra bátorították és biztatták lelki békességének és üdvének az érdekében (*Seelenschatz*). Hasonló reformszándékok figyelhetők meg a sziléziaiak körében is: Johann Theodor Tschesch (róla az *Acta*-ban csak említéseket tesznek) éppen ezekben az években jelentetett meg egy éles hangú írást *Trewhertzige Erinnerung An die Evangelische Priesterschaft in Deutschland* címmel, melyet ugyan 1623-ban szerzett, de csak 1637-ben látta meg a napvilágot a szerző és a kiadási hely megjelölése nélkül. Ebben még erősebb hangnemben fejezi ki bírálatát az evangélikus egyháziakkal szemben, mint Betke vagy Grammendorf. A mű nagy vihart keltett, és az egyháziak részéről panaszlevelek áradatát indította el⁴. Pár évvel később azonban már egy

³ A szóhoz kapcsolódó jelentéskört tárgyalja C. GILLY: Das Sprichwort „die Gelehrten die Verkehrten” oder der Verrat der Intellektuellen im Zeitalter der Glaubensspaltung, In *Forme e Destinazione de Messaggio Religioso*, Kiad. Antonio ROTONDO, Firenze, 1991. 229-379., illetve Hans-Joachim DIEKMANN-SHENKE: Die Schlagwörter der Radikalen der Reformationszeit (1520-1536), Frankfurt am Main, 1994. 142-147.

⁴ Ezek egy része fennmaradt kéziratos formában: *Judicia quorundam- de libello Erinnerung an die Evangelische pristerschaft*, többek között Johann Gerhardtól, Paul Röbertől, Johann Mattheus Meyfarttól és Johann Saubertől. Id. Staatsbibliothek - Preußischer Kulturbesitz Berlin. Ms. Germ. Fol. 142. f.205-209.

másfelé mutató mű került nyilvánosságra, a Franckenberg és Tschesch közös munkájaként számontartott *Christ-Fürstliches Bedencken*⁵, mely először 1646-ban jelent meg Amsterdamban, majd ezt számos másik kiadás is követte, és az evangélikus körökben sokat

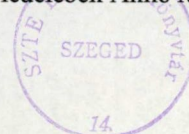
4

H O R Æ
C A N O N I C Æ,
Oder die heilige
Sieben Gebet
Zeiten/
Erstlich beschrieben zu Kapitz/
Durch
Fr. Paul Göbel.
M. D. XXVII.

olvasott és még többet vitatott munkának számított. A szerzők mindkét fél gyakorlatát kritizálták: míg a hívők megelégszenek az alkalmakkénti temlombajárással és a szentségek fogadásával, addig a papok képtelenek hivatásuk teljesítésére, a prédikációk unalmasak és hosszúak, a hívők nem kapnak választ az őket gyötrő kérdésekre. Az istentisztelet nem több egy feladat kötelességszerű végrehajtásánál. A reformáció hibájaként róják föl, hogy az ősi egyház lelki gyakorlatait egyszerűen megszüntette, és semmivel nem helyettesítette, ezzel a hívőnek elveszett a lehetősége a magában való elmélyedésre és a meditációra. Megdöbbentő módon nyilvánul ki a

műből a hiányérzet, a tekintély hiánya, a vallásos élmény, a liturgia, de akár az esztétika hiánya is. Franckenberg és Tschesch a következőket akarják: visszaállítani a régi gyakorlatot, hogy bizonyos órákban (*horae canonicae*) a hívők a lelki gyakorlatnak és meditációnak áldozzanak. Vezessenek be újra böjtnapokat, melyek a hívőt szintén az elmélyülésre készítetik. Fontos továbbá a hívőknek esténként a lelkük vizsgálata (önvizsgálat), újra fontossá válik a bűnbánat és a gyónás, valamint a gyóntatóatya mindig kísérő figyelme. A hívők a sétákat is épületes beszélgetésekre vagy meditációkra használják, s végül nem szabad elfelejteni a szegények

⁵ Christ-Fürstliches Bedencken vnd Außschreiben, Von Nothwendiger ergreiffung der jehnigen Mittel, wodurch GOTTES gerechtes Gerichte, gefasseter Zorn, vnd endliche Straffe (Vber jtzige Welt) Mit rechtem Ansehen erkennen ... werden möge ... an den Tag gegeben Durch Amadeum von Friedeleben Anno MDCXLVI. Id. J. BRUCKNER: Catalogue, Nr. 136.

megsegítését és az adományokat⁶. Ebből a szempontból érthető a már említett *Horae Canonicae* című kis traktátus, melyet Franckenberg gondozott, Permeier közvetített Frankfurtba és végül Merian adott ki valamikor 1642-43 táján. Paul Göbel, egy ferences szerzetes a XVI. század elején, műve nem másról szól, mint az imádkozásnak és a meditációnak a mindennapokba való beépítéséről: *Eine kurze Erinnerung, oder Vermahnung der Gottseligen Alten, Wie die HORAE CANONICAE, Oder die heilige Sieben Gebetzzeit zuhalten* (Az istenáldotta öregek rövid megemlékezése vagy figyelmeztetése, hogy miként kell a horae canonicae-t vagy a hét szent imádságidőt betartani).

Ha sommásan fogalmazunk, az ortodoxia által eretnekeknek kikiáltott rajongók semmi más nem akartak, mint a reformáció okozta űrt betölteni: a kiüresedett lelkész-hívő kapcsolat helyére közvetlenebb Isten-hívő viszonyt állítani, amennyiben olyan könyveket próbáltak a kezükbe adni, amelyek egyszerűen és közvetlenül mondták el, hogy mit kell tenniük az üdvözülés érdekében, és amelyek a gyakorlati kegyességhez szolgáltak útmutatóként. E megújításra törekvő folyamat egyébként teljesen párhuzamosan zajlott le a német területeken éppen ezekben az időkben óriási sikert arató angol kegyességi művek elterjedésével, s mivel ez utóbbiak mentesek voltak az egyházakra és egyháziakra vonatkozó kritikus felhangoktól, így diadalmenetüknek nem állt semmi az útjába⁷, míg Permeier és társai támadásokkal néztek szembe.

A praxis pietatis módszertana mellé társult a bűnbánatra való felhívás (Gifftheil, Trappe), mely szétválaszthatatlanul összekapcsolódott a kort átható eszkatológikus váradalmakkal. Az utolsó idők megélésének a biztos tudatát jelezte az az óriási apokaliptikus röpiratirodalom, melynek a gyűjtéséről és terjesztéséről való hírek végighúzódnak az egész levelezésen. De nemcsak a korhangulatnak az érzékeléséről van itt szó, hiszen az utolsó ítélet közelségétől való félelem áthatotta az egész XVII. századi irodalmat⁸. Permeierék tudatosan vállalták fel a protestáns egyházak által elvetett tant, a chiliasmust, mely megfelelő magyarázatot adott a végső dolgokra vonatkozóan, s nem mellékesen a kiválasztottságtudatukat is felerősítette, hiszen valamennyien részeseinek vélték magukat a Krisztus második eljövételével megvalósuló „elő”

⁶ A *Christ-Fürstliches Bedencken*-ből származó gondolatokat Sträter könyve alapján idézzük. Id. U. STRÄTER: *Meditation und Kirchenreform*, 53. és 79., de bővebb elemzése is létezik: John BRUCKNER: *Das von Abraham von Franckenberg herausgegebene Briegische Bedencken (1627) – ein vorpietistisches Dokument?* In *Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, Kiad. Dieter BREUER, Wiesbaden, 1995. 143-153.

⁷ Ld. hozzá Udo STRÄTER: *Sonthom, Bayly, Dyke und Hall: Studien zur Rezeption der englischen Erbauungsliteratur im 17. Jahrhundert*, Tübingen, 1987.

⁸ Id. hozzá Dietrich KORN: *Das Thema des Jüngsten Tages in der deutschen Literatur des 17. Jahrhunderts*, Tübingen, 1957.

menyországának. Ugyanakkor ez a tanítás azt is lehetővé tette számukra, hogy aktívan kifejtsek politikai elképzeléseiket: Permeier ezekben az években egy erőskezü német-római császárban bízott, akinek a vezetésével fog megvalósulni a béke birodalma, ahol a népek és a vallások egyesülnek, Gifftheil pedig apokaliptikus hangnemben támadta a háborút folytató királyokat és hatalmasokat, magát tekintve az isteni végrehajtó eszköznek.

Ha figyelembe vesszük a fentieket, valamint a Permeier vallási válságáról korábban írtakat, akkor a krízis következményeiben kettős tendenciát látunk: az egyiket a sziléziaiak, Tschesch, Franckenberg és az ő baráti körük képviselik, a másikat a berliniek. Az előbbieket a kritikán túljutva, annak eredménytelenségétől elkeseredve, az evangélikus oldalról állandó támadásoknak kitéve vagy a konvertálás közelébe kerülnek (ezt feltételeztük Permeiernél és valószínűnek tartjuk mind Franckenberg, mind Tschesch esetében is ennek a lépésnek a fontolgatását életük utolsó éveiben), vagy ezt meg is teszik, mint ahogy Christoph Besold illetve 1653-ban Johannes Scheffler⁹. A másik út, melyen a berliniek és végül Permeier is megmaradtak, az az állandó és ismételt társadalom- és egyházkritika hangoztatása, a vallásgyakorlatban a csendes visszahúzódás az aktív résztvételtől és titkos közösségi gyülekezetek (konventikulumok) létrehozása, melyek forrásaikat a vallási különbségeket kirekesztő misztikus-spirituális kegyességi irodalomban találták meg, amire a válasz a hivatalos egyház részéről az üldözés, kiközösítés és megvetés volt.

Ha a kritikát gyakorló és reformokra törekvő ellenzék hatását akarjuk lemérni, kétségeink lehetnek eredményességüket tekintve. A kevés példányszámban, nem túl jó minőségben és titokban terjesztett iratok nem célozhattak meg nagy közönséget, viszont a szemben álló frontot alaposan megosztották, és ezzel - indirekt módon ugyan - de mégis sikeresek voltak. A merev, a dogmákhoz és a tiszta tanokhoz ragaszkodó, mindenféle reformot elutasító egyházi réteg, akik hallani sem akartak arról, hogy valaki evangélikusnak tekintse magát anélkül, hogy istentiszteletet látogatna és szentségeket magához venne, sértődötten és gyűlölettel reagált. Ők a kritikát támadásként élték meg és eképp is viszonyítottak. Elsősorban róluk beszéltünk protestáns cenzúra címén. Lázás igyekezetükkel, hogy a weigeliánus rajongókat megsemmisítsék, maguk szolgáltak legjobb reklámmal ellenfeiknek, és egyben utat nyitottak egy önkritikát gyakorló belső magnak, mely átérezte a válságos helyzetet, a hiányérzetet

⁹ Scheffler (Angelus Silesius) áttérésének az ide való beillesztése túl messzire vezetne, de a szakirodalom igen nagy szerepet tulajdonít ebben Franckenbergnek. A konvertálását megindokló *Gründliche Ursachen vnd Motiven* (Olmütz, 1653) című művében felhozott érvek döbbenetes hasonlóságot mutatnak a Permeier által az Anna Maria Breunernek írt levelekben felsoroltakkal. Ehhez ld. Ernst Otto REICHERT: Johannes Scheffler als Streittheologe. Gütersloh, 1967.

javítani akarva elindított egy reformfolyamatot, hogy a tan és a gyakorlat ismét összhangban álljon egymással, s hogy a lelkész és a hívő újra közösséget alkosson. Az ő kiindulópontjuk az volt, hogy a vallási életnek bensőségesebbé kell válnia, a hívőnek lehetőséget kell nyújtani vallásosságának a lelki gyakorlására is, ehhez eszközként pedig a meditációt találták meg. Röviden térjünk még vissza a célközönségre is, hiszen az sem mellékes, hogy kik kapták meg olvasásra a fenti műveket. Egyrészt egy igen művelt, heterodox irányultságú, de ugyanakkor laikus körben (a berliniekre és a sziléziaiakra gondolunk, valamint a nürnbergi, az észak-német és a holland ismerősökre) cirkuláltak ezek az iratok, nem feltétlenül mindig nyomtatott formában, másrészt ennek a csoportnak a tagjai megcéloztak egy szélesebb réteget is, elsősorban Permeier tevékenységéről beszélhetünk itt, ő kifejezetten osztrák előkelő személyeket (általában jóismerőseit, mint Schallenberget, Christian von Penzet, a Geyereket, Roggendorfot, Lazar Henckelt), Beringer révén feltehetően felső-magyarországi protestáns nemeseket, valamint az erdélyi elitértelmiséget (elsősorban a német tudósokat, Alstedet és Bisterfeldet) vette célba¹⁰, s próbálta őket kiadványai révén reformprogramjának megnyerni. Ebbe a reformprogramba beletartozott az adott műveknek az anyanyelvre – így a magyarra is- való lefordítása és terjesztése, ami izgalmas, de hamvába holt ötletnek bizonyult. Rendkívül fontos gesztusnak véljük Permeier részéről, hogy a művek finanszírozásában, terjesztésében és egyben megolvasásukban kiemelkedő szerepet tulajdonított a protestáns nemesnőknek (Clara Rauchensteinnak és Anna Maria Breunernek), akik ezekből az olvasmányokból vigaszt és útmutatást nyertek a zűrzavaros időkben.

Értékelésünk végén arra is figyelmeztetni kell, hogy nem ez volt az egyetlen reformcsoport ebben az időben Németországban, mely tudatosan felépített egy titokban működő kiadói és terjesztői hálózatot, hanem feltételezhetően több ilyen is létezett egymás mellett, sőt ezek informális kapcsolata is valószínűsíthető¹¹.

¹⁰ Sajnos az *Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozaton belül Monok István szerkesztésében megjelent könyvjegyzékeket tartalmazó kötetek átnézése nem járt pozitív eredményekkel, az általunk tárgyalt művek nem fordulnak elő a korabeli inventáriumokban. Természetesen azért csekélyke vigaszt szolgál, hogy az egyik soproni könyvjegyzék a következő tételt is magában foglalja: (469.) *Der Seelen Schaz Hannsen Peyrmayers*, valamint Betke *Mensio*-ja is szerepel a jegyzéken, igaz, egy a címből kiragadott részlettel: (367.) *Geistliche Abmessung dess heutigen Predigampts*. A könyvek tulajdonosa Georg Poch volt, aki feltehetően kapcsolatban állt Permeierrel, és közvetlenül tőle szerezhette ezeket a műveket. Id. *Lesestoffe in Westungarn I., Sopron (Ödenburg) 1535-1721*, Kiad. többek között Tibor GRÜLL, Szeged, 1994. 282. Nagyobb sikert biztosítana, ha a kegyességi művek elterjedését vizsgálnánk meg az adott korszakban a források alapján, hiszen se szeri, se száma az angol és német szerzőktől származó ilyen típusú irodalomnak.

¹¹ Erre példát egy nemrég megjelent tanulmányban láthatunk, ahol a szerző két iskolamester szerzői és kiadói tevékenységét vizsgálja meg, akik hasonló módszerekkel és egyház- illetve társadalomjobbító célokat maguk elé tűzve dolgoztak, mint Permeierék. Id. Jürgen BEYER: *George Reichard und Laurentius Matthaei:*

Nem véletlen, hogy a dolgozatban sorra vett művek által tükrözött nézetek a pietizmusban érnek össze egy egységes, kifinomult rendszerré. A Spener-féle chiliasztikus színezetű *Hoffnung besserer Zeiten* elméletnek, a *collegium pietatis* megalakításának, az ennek a programjába beépített meditációs gyakorlatoknak, s nem utolsósorban a radikális pietisták kiadói munkásságának, melynek révén számos reformokra törekvő előd művei újra vagy egyáltalán először kiadásra kerülhettek, ezeknek mindnek megvolt az előképe és a mintája a század harmincas éveiben, éppen a Permeier és társai által képviselt eszmékben. Közismert tény, hogy Philipp Jakob Spener kiadta 1675-ben Johann Arndt *Postilla*-ját, ahhoz előszót írt, mely egyben programadó írássá is vált *Pia Desideria* címen. A kevésbé fontos tények közé tartozott azonban, hogy az utolsó lapokon hivatkozik arra a kiadásra, mely neki mintául szolgált, s mely csak néhány dologban szorult korrekcióra, sőt, megemlíti azt is, hogy olvasta az előszavát¹². Nem másról volt szó, mint a Merian közreműködésével, Permeier gondozásában és Melchior Beringer anyagi hozzájárulásával megjelent Arndt *Postilla*-ról 1642-43-ból.

Schulmeister, Küster, Verfasser, Buchhändler und Verleger im letzten Jahrzehnt des Dreißigjährigen Krieges, In megjelenés alatt. Permeierék ismerték Reichard jóslatait és vízióit, sőt, ők is terjesztették.

¹² Philipp Jakob SPENER: PIA DESIDERIA: oder Hertzliches Verlangen, Nach Gottgefälliger Besserung der wahren Evangelischen Kirchen, ... Franckfurt am Mayn, ... MDCLXXVI., 81-82.

VI. FÜGGELÉK

a. *Johann Permeier műveinek a jegyzéke*

Kiadott művek

1. a. ERROR TRIUNUS. Das ist Drey einiger schedlicher vnd gefehrlicher Irrthuemb. Derer Evangelischen Stände vnd gewaltigen in Deutschlandt. So da müde sein in Angst zu ihren zeitlichen vnd ewigen Verderben, in Finsterniß Irre gehn Esaiae 8. Psalm 82.

Erstlich gedruckt zu Bitterfeldt, von Aurelio Güldenstern. Anno M.DC.XXX. 4o. 3-16.¹

b. ERROR TRIVNVS. Das ist, Drey einiger schädlicher vnd gefährlicher Irrthumb, etc. Der beträngten Evangelischen Stände vnd Gewaltigen in Teutschlandt. So da müde seynd in Angst zu ihrem Zeitlichen vnd Ewigen Verderben, im Finsternuß länger Irre gehen Esaia 8. Psalm 82.

Getruckt nach der Geburt Christi, 1638. 4o. 20 számozatlan oldal²

2. Abtruckt Vnterschiedlicher Sendschreiben vnd Exträct, dardurch inbegriffnen der Augspurgischen *Confession* zugethanen Königreichen, Chur- vnnnd Fürstenthumben, sampt andern Ständen, Stätten vnd deren Ministerien im Christnahmigen Europa, wie ins gemein die geziemende Wegsbereitung zu allerseits weiterer Ausbreitung der Ewig-Evangelischen Reichs Warheit Gottes vnnnd seines Christi, Matth.24. Apoc.14. Psal.19.72. etc. Also auch *in specie* die Mit-Propagierung seines zu Eingang dieses *Seculi* auß besondern Gnaden in Teuschland erweckten hochwerthen Vorzeugens, Weyland deß Ehrwürdigen vnd Wohlgelehrten Herrn Johann Arndts gewesten *Pastorn* in der Statt Braunschweig, vnnnd hernach General-Superintendenten im Hertzogthumb Lüneburg, hinterlaßner zu fruchtbarlicher Erbauung deß wahren Christenthumbs hochnutzlich- vnd nothwendigen geistreichen Pietet-Schriefften, nach Christschuldiger Lieb vnnnd Gesuch der Heyligen allgemeinen Christlichen Kirchen Wolfahrt vnd einträchtigen Friedens, jedes Orts vnd Stand gebürhafft, insinuirt vnd recommandiret worden. Auß Der Kayserl. Freyen vnd deß H. Röm. Reichs Statt Franckfurt am Mayn, In den Jahren Christi, 1642. vnd 1643.³

3. HEINRICI BISTERFELDII Fürstlich Siebenbürgischen Theologi &c. Explication der Göttlichen Vision bey dem H. Propheten Daniel am 7. Capitul. Von deß Menschen Sohn, vnd obersten Gerichts-Heyligen auff Erden. Welche Außlegung in *specie* sich referirt auff den 24. Aphorismum oder Articul in dem Buch *Sententia Definitiva* Heinrici Meerbotii, Gedruckt zu Franckfurt am Mayn (oder Hanaw) Anno 1632. vnd 33. im Teutschen Exemplar (so dem König auß Schweden vnnnd protestirenden Ständen im Teuschland dedicirt) pag 70. vnnnd im Lateinischen (so dem Schwedischen Reichs Cantzler dedicirt) pag. 55. in 8.

Nach deren Anleytung die gewisse Prüf- vnd Außfündigmachung in H. Schriefft-harmonia sehr nöthig vnd nutzlich ist; Ob der darinnen beschribne Gerichts-Consessus Dan. 7. (so sonsten *judicium Patris*, Item *judicium Spiritus Altissimi* 4. Esdr. 12. Esa. 4. &c. nominirt, vnd also a *judicio Filii extremo* Apoc. 20. *distinguiert* wird,) eygentlich auff den jüngsten Tag, oder gegenwertige trübseeligste Zeit Dan. 12. zuverstehen, vnd damittelst diejenige Erlösung welche Christus Luc. 21. durch Beynah- vnd Auffrichtung deß Göttlichen Königreichs vom Himmel Dan. 2. den seinigen vertröset, zuverhoffen?

Item; Ob vnter dem intitulirten *FILIO HOMINIS* (welcher sonsten auff den Göttlichen Geist-Löwen 4. Esdr. 12. das ist, auff den Löwen vom Stamm Juda Apoc. 5. vnd nicht irrdischen Wald-Löwen von Mitternacht appliciret wird,) ein gewisses *subjectum individuum* zur Gotts-Königlichen Praesidentschafft im beybeschribnen Rath seiner obersten Gerichts-Heyligen verstanden werde, welchem die absonderliche *Plenipotenz* in Namen vnnnd an statt Christi von Gott vorbehalten seye?

Sampt, was solchem *FILIO HOMINIS* (ode Ke-bar-Enösch Menschen-Sohn) für absonderliche Qualitäten vnd Zeichen, zu seiner gewissen Erkändtnuß vnd Legitimation, in heyliger Schriefft attribuiret werden.

Zu gemeinem Behelff der werthen Christenheit vnd aller Welt, zu öffentlicher Drucks-publication befördert Anno M.DC.XLIV.

¹Általunk ismert példányok: FS 61D21

²Általunk ismert példányok: B17a Va, FS 61D21

³HAB 264.35.3 Quod. Ebbe Permeier kézírásával van belevitva!

4. Alt-Christianisches Fahnen-SYMBOLUM. Datum im Rosenthal bey neuen Saron, ANNO SALVTIS M.DC.XLIV.

Kiadatlan művek

1. Andert-Psalm-lange Richtschnur, vnd Daniel-Zwey-capitulirte applications-Maß. Aller vnd ieder von ein: biß außgang dieses lezt-secularischen Zeitrings, Jahr-Monat-Wochen-tächlich durch alle Welt, zu waßer vnd land vmbpaßirenden Ordinar: vnd extraordinari: Postzeitungen. (jelzete: FS Ms. B17a III/12.)
2. Mit-bruderliche trew-erinderung An das Gottheilig in JESU CHRISTO außerwehlte ertz-königliche Priesterthumb. (jelzete: FS Ms. B17b f62-65.)
3. Beweis das das immerwährende Königreich JESU CHRISTI nicht aus oder von diser Welt, sondern von Gott aus dem Himmel seye. Buchstab-kurtze Disputats: oder Discurs-verfaßung vom rechten Verstand des Königreichs JESU CHRISTI Ob vnd wie solches geist: oder leiblich inner: oder eußerlich, von vnden oder oben her, das ist, von dieser Welt, oder von Gott aus dem Himmel seye. Item auff welche Zeit daßelbige auff Erden anzurichten in Heiliger Schrift eigentlich versprochen worden. Zwischen Petro Schnellern Juris-utriusque-Doctori zu Lutherischen Luneburg. Vnd Joanni Permeiern general-reformations-director von Calvinischen Embden beschehen Vor ablauff des ersten triumph-regiments-... Christ auff Erden, vnd nach seinem Heil-geburts 1631. (jelzete: FS Ms. B17b f66-67)
4. Aentlichen Beweis und Warnungsvortrag Wider den Arian-Photin-Socin-Arminianischen erst: und letzt-ewig-antichrist-Gottes-lesterlichen heimlichen Seel-mordt-Geist und lügen-frech-haubt betrieglichen reformations-ketzertreimber der Welt durch Joannem Permejerum Austriacum der heiligen königlichen Gesellschaft des ewig-evangelisirten Welt-allgemeinen Triumph-regiments unsers letzt-ober-richterlichen bluterlösungs Herrn JESU CHRIST auff Erden Primarium. Außgegeben In der Reichs-gräflichen Stadt Embden mit Jahr nach der Heil-gebürts 1631. (jelzete: FS Ms. F53)

b. A B17a kódex tartalma

I.

Catalogus Derer Schrifften so in diesem, und dem dazu gehörigen Band in folio begriffen sind⁴.

1a. Von Ludw. Frid. Gifftheils Lebenslauff.

1b. Von Johann Permeiers Lebenslauff.

1c. Von Pantel Trappen. [Inhaltverzeichnis und Nr. 1a-c. von unbekannter Hand.]

1d. **D.** Mandat oder Befehl GOTTES, Darinnen dem Glauben nach zuerkennen Was man sich des obschwebenden verderblichen Kriegswesens halber gegen denselbigen zuvorhalten, welche nicht allein wider den Grund der heiligen Schrift, sondern gar nach der Macht und Wirckung des Satans kriegen. Gedruckt im Jahr, 1626. [13 S. mit Bemerkungen von unbekannter Hand.]

2. Ao. 1626. dieses hat L.F.G. hinterlaßen so iemand nach Ihm fragen wurde. Erkenntnus waß vor dem grossen vnd schrecklichen Tag des letzten Gerichts meine Verrichtung in der Welt. [Kopie von Johann Permeier.]

3. L.F.G. Schreiben Anno 1626. vber geben an 20. April dem Cancellario D.F. Prucken.

4. Anno 1626. 21. April Dem H. Cancellario zugestellet.

5. Erkenntnis Wie die Zergehung des AntiChristischen Reichs verhindert oder gewehret.

6. Posaun Betreffend die ansigung der Reichs Gotts.

7. Ein ander Schreiben. [Nr. 3-7. Kopie von unbekannter Hand.]

8.a. Erkenntnuß Der Zergehung dieser Monarchiae vnd welcher gestalt das Gericht Gottes auff die Völcker dringet welche dieselbe innen haben. [Kopie von Johann Permeier.]

8.b. **D.** Erkänntnuß Der Zergehung dieser Vierten Monarchiae, Vnd wie das Gericht Gottes auff die Völcker dringet, welche dieselbe inne haben: wie solches im Namen der Gotts Königlichen Triumphgesellschaft vnd Christ-Evangelischen general-reformatorn u. den vornembsten Chur: Fürsten vnd Ständen selbigen Reichs noch Anno 1627. vnterschiedlicher Weise insinuiret worden. [7 S. Ohne Ort und Jahr.]

8.c. **D.** Erkänntnuß Der Zergehung diser Vierten MONARCHIAE, Dan:2&7. Vnd wie das Gericht Gottes auff die Völcker dringet, welche dieselbe inne haben, wie solche Deduction auß Göttlichem Antrieb, zur nothwendigen Prüfung diser Zeit Beschaffenheit, vnd als ein prodromus Famae seiner verordneten Christ-Evangelischen Universal-reformatorn Ps:2&149. Apoc:5&17. den vornembsten Chur: Fürsten vnd Ständen

⁴ A D betű a nyomtatványokat (Drucke) jelzi, a külön nem jelzettek kéziratok.

selbigen Reichs, noch Anno 1627. unterschiedlicher weise Schriftlich insinuirt worden. [7 S. Ohne Ort und Jahr. Als Druck nicht identisch mit dem vorigen.]

9. Wegen Zergerung dieses Reichs, oder Zerteilung dieser monarchia Ao. 1627.

10. Wiederholung der zuvor angedeuteten Creutzigung Christi.

11. Dem Sachsichen Cantzler zu vber andworten. [Am Ende: Anno 1627. Durch L.F.G. zu D. vbergeben.]

12. An die Regenten oder Kinder des Reichs der ewigen Finsternis. [Nr. 9-12. Kopie von unbekannter Hand.]

13. Krafft wegen Erkändtnus welcher gestalt Gott die Gewalt der Gottlosen Zerbrecen vnd das Reich des Teufels alhier in der Welt seinem Saamen nach zerstören werde. [Kopie von Johann Permeier. Bemerkung von Permeier: „NB. Dises Schreiben hat Ludwig Fridrich Gifftheil (welchen Gott im Nahmen seines Sohns des Newen König Davids zu verkündigung deßen Vorgerichts auf Erden Dan.7. seit ohngefehr Anno 1624. an die vornembsten Könige Chur: Fürsten, Ständ vnd Städt zuzorderist auf der genant Evangelischen seiten, außgesandt, vnd wegen Repraesentirung solches Titul oder Ampts, ins gemein von den Soldaten der vnterschiedlichen Armeen, der König David, schimpffsweise genennet wird,) im verschinenen 1629. Jahr an einen Menonisten in Holland (der sich gleichsam an seiner Rede vnd vorgeben das nemblich Gott nach seiner alten Macht auch seine vnd seiner Kinder Feinde stürzten werde, gestoßen) abgehen lassen.“]

Ist also der gewiße vnterschied darin begriffen, wan vnd auf was weise auch den Christen vnter ihrem oberhaupt leibliche Kriege zuführen vnd dadurch gerechte Rache an ihren Feinden zuüben eigentlich gebüren vnd zustehen werde.]

14a D. STIMME Durch welche der HErr Zebaoth auß Zion also brüllet. [1 S. Folio Format, Bemerkung von Johann Permeier: „Diser Brieff ist Ao. 629. Kayser Ferd.2. zugeschickt und durch seinen geheimen Secret: Herrn Gärtinger überlifert.“]

14b. STIMME Durch welche der HErr Zebaoth auß Zion also brüllet. [Kopie von unbekannter Hand. Identisch mit Nr. 14a.]

14c. Gottes Stimme von Mitternacht als Durch welche der Herr Zebaoth, aus Zion also brüllet. [Kopie von Johann Permeier. Identisch mit Nr.14a. Bemerkung von Permeier: „Gedruckt im Jahr Christi 1629. NB. Solch gedruckte Schrift-Stimme ist in gemeltem 1629isten Jahr neben disen nachfolgenden Schreiben vnter des Knechts Gottes Ludwig Fridrich Gifftheils eigner Handt dem Wallensteiner vnd Tylly, von Hamburg aus zugeschicket, welcher zwar den Botten in die Eisen schlagen, aber doch bald wider loß gelaßen. Was nun für ein eingriff darauff anno 1630, 1631. erfolget vnd wie Tylly vnd Wallensteiner ihren Sold empfangen, ist kundbar, vnd wird das übrige auch nicht außenbleiben.“]

15. Folget der Inhalt des Schreibens, Ware Erkenntnis, welcher gestalt des Römischen Kayseris Kriegsleuth dises obschwebenden Zeitlichen vnd ewigen Verderbens halber, von dem was wider Gott ist, abzustehen vermahnet, vnd ihrer Seelen Seeligkeit in acht zunehmen, ernstlich bedrawet werden.

16. Ein anders Schreiben Welches eben zur selben Zeit nemblich im Jahr 1629 dem Tylly vnd Wallensteiner in specie, gleich wie das vorstehende den Kayserl. vnd ligistischen Kriegs Beamten ins gemein, sambt der gedruckten Stimme zugesendet worden. [Bemerkung von Johann Permeier: „Effectus - Tylly ist erschossen oder vom empfangenen Schuß gestorben Ao. 1631. Wallensteiner zu Eger schändlich erstochen 15,25. Febr. 1634.“]

17. Neue Wallensteinische Grabschrift. [Nr. 15-17. Kopie von Johann Permeier.]

18a. Gottes Seinem Wort nach lengst zuor entdeckter, nun aber noch einmal widerholeter Anschlag wider Babel vnd alle practicen. Abgesandt Auf den Tag zu Regenspurg Anno 1630.

18b. Annotationes Was von den Weißagungen Heiligschriftmäßig zuhalten seye. [Nr. 18a-b. Original von Johann Permeier.]

19. Dem Hertzogen zu Wirtenberg Ao. 1631. im Martio. Durch Ludwig Friedrich Gifftheil, im Nahmen der Gottsköniglichen Triumphgesellschaft vnd Christevangelischen general-reformatorn Dan.7. Dritt-Eliasich abgeordneten extraordinari-Curier zu schnellen Fuß, von der Churfürst. Brandenburg. Residentz-Statt Berlin aus, dorthin übersendet.

Extract Schreiben aus dem Prüeyn, vom 17,27. Septemb. Anno 1634. Wie es in Wirtenberg hergeheth.

20a. Abschrift Zweyer Schreiben so der Knecht Gottes Ludwig Friedrich Gifftheil Anno 1631. zu Spandaw übergeben als 1. An den König aus Schweden.

20b. Das ander Schreiben An D. Fabricium König-Schwedischen Hoffprediger, Ihme zu Spandaw übergeben im gemelten 1631. Jahr.

21. Schreiben Ermelten Fridrich Gifftheils, so Er vnter seiner eignen Hand neben beigelegten gedruckten Tractätlein, Aufforderung an alle Priester, Propheten, Schriftgelehrten etc. D. Crellio vnd andern Reformirten Predigern zu Cöln an der Sprew, von Brandenburg zugeschicket worden. Anno 1631.

22. An die versamblete Stände der Chur vnd Marcke Brandenburg. übergeben Am 25. Maj Ao 1631. da Rex Suec. selbiger Orten zugegen war.

23. Schreiben an der Stadt Leipzig dem regierenden Burgermeister zuüberantworten Abgefertigt aus Berlin im April 1631.

24. Gottes Wort Wie es von wegen seines Gerichts oder Regiments An Chur Sachßen vnd andere Stände des Römischen Reichs gesendet (...) 1631. [Nr. 19-24. Kopie von Johann Permeier.]
25. D. Aufforderung, und Ermahnung An alle Priester, Propheten, SchriftGelehrten, Lehrer vnd Prediger, so hin vnd her im Deustchen Lande vnter dem Volcke GOTTes der Blinden vnd Vnwissen den Leiter vnd Lehrer, vnd von Gott Gesandten seyn wollen. (...) Gedruckt im Jahr M.DC.XXXI. [14 S. Am Ende: Geschrieben aus Roma Nova 1. Januarij Anno XXXI. Durch L.H. H.H. vnd E. Gedruckt vnd Verlegt.]
26. An das Haupt des Weltlichen Regiementds in dem Churf.thumb.
27. Aus Zion.
28. Erkenntnis des gerichtts Gottes. [Bemerkung von unbekannter Hand: „Ao. 1634. In octobri.“]
29. Wegen grundtlicher Veränderung vndt abwendung dieses obschwebenden Vnwesens in dem Romischen Reiche. [Nr. 26-29. von unbekannter Hand. Bemerkung von unbekannter Hand: „Ao. 1636. in Januar.“]
30. D. COPIA Zweyer Schreiben, Welche der Krieges-Fürst des Herrn, des obschwebenden Vnwesens halb in dem Römischen Reich, an den Churfürsten von Sachsen, wegen desselbigen Bundes, den er wieder Gott mit dem Kayser gemacht, gelangen lassen, Anno: 1635. 1636. [7S.]
31. D. Posaun, Den Tag des HERRN, Gottes Gericht, vnd das Ende der Welt betreffend. An die Völcker dieser jtzigen vnd letzten Welt zugelangen, So dieser obschwebenden Entpöhrungen halb, durch welche der Sathan, der Fürst dieser Welt loß, oder außgelassen, in einem Streit versamlet, (...) ANNO: M.DC.XXXVII. [5 S.]
32. D. Copia Oder Inhalt eines Sendbriffs, welcher alß Gottes Wortt für etlichen Jahren an den König auß Schweden abgangen, so sich deß armen Menschlichen Geschlechts gar niemahlen nach dem Grunde deß waren vngeferbten Glaubens vnd der Liebe Gottes nach anzunehmen begehret, (...) Neben einem andern Schreiben, so deß vberteufflichen Mord vnd Raubwesens halber itzundt erst an die Schweden gelanget. Abgefertiget Durch den Kriegs Fürsten Michael Apoc.12. (...) Gedruckt im Jahr Jesu Christi , 1637. [7 S.]
- 33.a. Erstlich Gott im Himmel. Für das ander Die grosse Noth der armen Leute allhie auff Erden. Zum dritten, Die starcke Grundveste der Erden, Berge vnd Hügel, nemlich die gewaltige Häupter vnd Regenten, Oberste vnd Kriegs-Leute betreffende, als durch welche der Sathan, der Fürst dieser Welt nun loß, ledig, oder außgelassen. Von wegen des Vnwesens in dem Römischen Reich, an den Churfürsten von Sachsen, vnd des Schwedischen Reichs Amptleute, zuvorderst aber an deroselben Feld-Marschalck, Panier gelanget. Gedruckt im Jahr, M.DC.XXXVII. [Kopie von Johann Permeier. Identisch mit Nr. 33b.]
- 33.b. D. Erstlich Gott im Himmel. Für das ander Die grosse Noth der armen Leute allhie auff Erden. Zum dritten, Die starcke Grundveste der Erden, Berge vnd Hügel, nemlich die gewaltige Häupter vnd Regenten, Oberste vnd Kriegs-Leute betreffende, als durch welche der Sathan, der Fürst dieser Welt nun loß, ledig, oder außgelassen. Von wegen des Vnwesens in dem Römischen Reich, an den Churfürsten von Sachsen, vnd des Schwedischen Reichs Amptleute, zuvorderst aber an deroselben Feld-Marschalck, Panier gelanget. Gedruckt im Jahr, M.DC.XXXVII. [6 S.]
34. D. AN die Schwedische, Chur Sächsiche und an die Kayserische Ampt, Sap.6. Oberste vnd Kriegesleute zugelangen, Apoc.6. 16. 20. ANNO: 1637. [3 S.]
35. D. Eine Aufforderung an alle Höhen 2. Corinth.10. oder Universiteten im Römischen Reich, Matth.24. [7 S. Ohne Titelseite, mit Korrekturzeichen von unbekannter Hand.]
36. D. Eine Göttliche aufforderung an alle Generalen, Obersten vnd Soldaten zu Roß vnd Fuß. [8 S. Ohne Titelseite, mit Korrekturzeichen von unbekannter Hand.]
37. Summarium was für Plagen aus der Creutzigung Christi im geistlichen Jerusalem entstanden. [Kopie von unbekannter Hand.]
- 38a. D. Die Gewaltige, Regenten oder Amptleute Sapient.6. betreffend, als welche die Welt nicht ohne Gewissen regieren, Mich.7. Gottes an den armen Leuten verschonen, Ecclesiast.35. von dem Menschen der auch Odem in der Nasen hat, ablassen, sollen, Jesa.2. zuvorderst an den Römischen Keyser, die Evangelische Churfürsten, Fürsten vnd Stände, folgends an die Schweden oder Außländische Völcker zugelangen. [7 S. Ohne Ort und Jahr.]
- 38b-39. D. Dieser obschwebenden Noth vnd Kriegßentpörung halb, Matth.24. Marc.13. Luc.21. Meinen vorigen schreiben nach, an deß Römischen Keysers vnd der Cron Schweden Generaln, Obriste, vnd Kriegsleute zugelangen, Apoc.6.12. [2 Folio S. Ohne Ort und Jahr.]
40. D. Die Völcker dieser Vierdten Monarchia oder letzten Reichs der Welt, Dan.2.7.12. zuvorderst aber die Schweden, oder aus Mitternacht in das Teutschland hinein gefallene Völcker betreffend, Dan.12. [4 S. Ohne Ort und Jahr.]
41. D. COPIA Eines Schreibens so von wegen aller Hohen Schulen, Schrift vnd Weltgelahrten, 1.Johan.4.2. Tim.4. in dem gantzen Teutschen Lande, zuvorderst die Hohe Oberkeit deß Hauses Sachßen, so wol auch an andere Fürsten vnd Richter zu gelangen abgangen (...) [5 S. Ohne Ort und Jahr.]

42. **D.** COPIA eines Schreibens: So dieser obschwebenden Noth vnd Kriegs-Empörungen halb Apocal.16. Nach Gottes Recht, Jerem.5.8. Vrtheil vnnnd Gericht Psalm. 76.97. beydes an den König in Dennemarck, vnd der Kron Schweden Regenten oder Amptleute gelanget, Hes.22. [6 S. Ohne Ort und Jahr.]

43. **D.** Erkänntus Welcher gestalt der Tag deß Herrn, wie ein Feuer im Ofen angehen, oder herfür brechen wird, wieder die Gewalt der Weltlichen Obrigkeit, (...) [6 S. Ohne Ort und Jahr.]

II.

1. **D.** Den siebendtausenden versigelten Israelis, das ist den Ausserwehlten Gottes, meinen Brüdern, so zerstreuet seynd hin vnd her auff der gantzen Erden. [4 S. Ohne Ort und Jahr. Am Ende: „Tuba Septangeli JESV CHRISTI.“]

2. **D.** CITATIO, Das ist Fürforderung, oder Berufung aller Rotten vnd Secten in den Grentzen deß gantzen Israelis, ins Thal Josaphat, für daß Göttliche Gericht: Durch deß Menschen Sohn, nach anleitung der Schrift, die Ihm der Geist Jesu Christi gedeutet hat. [4 S. Ohne Ort und Jahr. Am Ende: „Tuba Septangeli JESV CHRISTI.“]

III.

1. Johann Permeirs Schreiben an Ludwig Fridrich Gifftheil. Mit vertrawlicher Beyfügung etlicher objectionen, so Ihme wegen seines Jüngsthin an die Churfürst. durchl. zu Brandenb. gestelten Begerens, zu mal von denen in disem Sachen noch nicht zu genügen berichteten Judicibus oder andern Leuten zu mehrerer erleuterung seines eigentlichen Sinnes vnd Meinung, vorgehalten werden möchten. Datirt Berlin 28. Januarij Anno 1636. [Kopie von unbekannter Hand.]

2-6. Acta Regni Christi Anno 1638. [Kopiebriefe von Johann Permeier.]

7. Copia Ferrers Schreibens an Herrn Melchior Beringer von Königshof, der Röm: Kay. Mayt. Rath vnd gewesten Hoff Kriegs Zahlmaister etc. aus Wienn nach Preßburg vom 8. April. Ao. etc. 1641. [Kopiebriefe von Johann Permeier.]

8a. Hoch vnd Wolgeborne Fraw, sonders freundliche vnd vielgeliebte Fraw Schwester.

8b. Wie man bald vnd leicht zu sicherer Erörterung der stritigen Glaubens Articul gelangen könne. Carlsbad den 27. Julij Ao. 1638.

8c. Hochwolgeborne Fraw Fraw. Wienn am 7. Junij Ao. 639. [Nr. 8a-c. Kopiebriefe von Johann Permeier.]

9. Aus Der Christevangelischen general-reformatorn Hoch Teutschen gehaim-Cantzley in der Churfürst. Brandenb. residentz-Stadt Berlin. Etliche zu diser Zeit sehr Hochnothwendig fürgegebene und aus Gottes Wort kurtz beantwortete Fragen 1635. (...) Gestellet mit eingang des 1635isten Jahrs. [Original von Johann Permeier.]

10. Sanctae Societatis Regalis JESU Christi Primarii Schreiben An Der Churfürst: Durchl. zu Brandenburg vornehmsten gehaimen Secretarium Herrn Casparum Daschenberger, die abreise der Herrn Gesandten auff den New-Caesarischen Collegial-Tag, vnd wie zugleich die Notturff wegen absetzung des alten, vnd ansetzung eines Newen Bapstes schriftmäßig Apoc.19. daselbst gehandelt werden solle. Datirt Berlin am 14. May Ao. 1636. [Brief von Johann Permeier.]

11. Allerdurchleuchtigster Großmechtigster vnd vnüberwindlichster Römischer Kayser. [Brief von Johann Permeier.]

12. Andert-Psalmlange Richtschnur, vnd Daniel-Zwey-capitulirte applications-Maß. Aller vnd ieder von ein: biß außgang dieses lezt-secularischen Zeitrings, Jahr-Monat-Wochen-täglich durch alle Welt, zu waßer vnd land vmbpaßirenden Ordinar: vnd extraordinari: Postzeitungen. [Original von Johann Permeier.]

13. Schreibens Copey An Herrn Superintendenten in Lüneburg. den 3. Xbris Ao. 1631. [Brief von Johann Permeier.]

14. Thema Correctum ex accidentibus. [Johann Permeiers Nativität gestellt von Jacob Freying. Kopie von Johann Permeier.]

15a. Symbolum & Epitaphium Joannis Permejeri Austriaci. Geschrieben zu Berlin im Monat der Heilgeburt vnsers einigen Mitlers vnd Seeligmachers JESU Christj Anno 1634. [Original von Johann Permeier.]

15b. Gottes Gericht betreffend. [Kopie von unbekannter Hand.]

15c. Ziegen-Haare zum Tempel Bauw Oder Lebendiges Exempel Daß Die Vielfaltigen Zeugnisse Vom Reiche Gottes in Unß Ihren Vesten grund haben war genommen. An Einer Einfaltigen frohmen Person nach dehme bey geschlossenen Augen Ihr Sienlicher Verstandt auch fühlen und gehöre, bey nahe 4 Stunden, Sie schon gantz verlassen hatten. Ao. 1677. d. 22. Novembris. [Kopie von unbekannter Hand.]

16. **D.** Abtruct Vnterschiedlicher Sendschreiben vnd Exträct, dardurch inbegriffnen der Augspurgischen Confession zugethanen Königreichen, Chur- vnnnd Fürstenthumben, sampt andern Ständen, Stätten vnd deren Ministerien im Christnahmigen Europa, wie ins gemein die geziemende Wegsbereitung zu allerseits weiterer Außbreitung der ewig Evangelischen Reichs Warheit Gottes vnnnd seines Christi, Mathh. 24. Apoc. 14. Psal.

19. 72. etc. Also auch in specie die Mit-Propagierung seines zu Eingang dieses seculi auß besondern Gnaden in Teutschland erweckten hochwerthen Vorzeugs, Weyland deß Ehrwürdigen vnd Wolgelehrten Herrn Johann Arndts gewesten Pastorn in der Statt Braunschweig, vnnnd hernach General-Superintendenten im Hertzogthumb Lüneburg, hinterlaßner zu fruchtbarlicher Erbawung deß wahren Christenthumbs hochnutzlich- vnd nothwendigen geistreichen Pietet-Schrifften, nach Christschuldiger Lieb vnnnd Gesuch der Heyligen allgemeinen Christlichen Kirchen Wolfahrt vnd einträchtigen Friedens jedes Orts vnd Stands gebürhafft, insinuirt vnd recommendiret worden. Auß Der Kayserl. Freyen vnd deß H. Röm. Reichs Statt Franckfurt am Mayn, In den Jahren Christi, 1642. vnd 1643.

17. D. Alt-Christianisches Fahnen-SYMBOLUM. Datum om Rosenthal bey newen Saron, ANNO SALVTIS M.DC.XLIV. [1 Folio S.]

IV.

D. Eine Christliche, beständige vnd gründliche Erklärung Auff die schweren Beschuldigungen, so heutigen ohn vnterscheid, so wol über die rechtschaffene ware Glieder JESu Christi, als auch vber meine nichtige Person also geführet werden, samb verachtete ich (wie dessen die Weigelianer, Enthusiasten, Phantasten, Neue Propheten ins gemein, vnd ein jeder insonderheit vnter disen Nahmen mit beschuldiget wird) die Heylige Schrift die Heylige Sacramenta, das ware Apostolische Predigamt, den Standt der Obrigkeit vnd alle andere Stände, vnd wartete nur auff sonderbare Raptus. Allen Christlichen Herten zur nachricht aufgesetzt, nebenst einem kurtzen extract deß S: Johan Arndts Christenthumb: Durch Pantel Trappen, gewesenen Burger zu Havelberg in der Marck vnd Chur Brandenburg. Matth. 5.v.11. Selig seid ihr, so euch die Leuthe schmähen, vnd reden allerley vbels von euch ümb meinent willen, so sie daran liegen: Seit frölich vnd getrost, es soll euch im Himmel wol belohnet werden. Denn wer mein Jünger sein will, der muß das Lästerungs Creutz aufnehmen, vnd mir damit täglichs folgen, oder er ist mein nicht werth. Matth. 10.v.38.39. Luc. 9.v.23. Gedruckt in Hollandt, 1637.

V.

a. D. ERROR TRIVNVS. Das ist, Drey eyniger schädlicher vnd gefährlicher Irrthumb, etc. Der beträngten Evangelischen Stände vnd Gewaltigen in Teutschlandt. So da müde seynd in Angst zu ihrem Zeitlichen vnd Ewigen Verderben, im Finsternuß länger Irre gehen. Esaia 8. Psalm.82. Getruckt nach der Geburt Christi, 1638. [10 S.]

b. D. Erkantnus Der grossen Phantasterey Das ist Der Wider Christischen Verblendung derer, so sich vnd andere ihres gleichen auß lauter falscher Imaginationen vnd Phantastischer Einbildung für Christen, Geistliche, vnd Christi Statthalter vnd Mundbotten halten, vnd an Christi Statt als Mittler die andere, so sie die Weltlichen nennen, seelig machen wollen, vnd darüber die waren Kinder Gottes, so in solche ihre Phantasterey nicht bewilligen, verlästern, verdammen, verketzern, verfolgen, verjagen vnd tödten, vnd vermeinen sie thuen Gott einen grossen Dienst daran, wan sie das Vnkraut ihrer Phantasey nach aussietten, vnd die Engel in der Erndte der Arbeit benehmen wollen. Nebenst einer Erkantnus der grossen Ertz-Huren vnd ihrer Bulen, davon der Geist Gottes zeuget. Geschrieben im Jahr, M.DC.XXVIII. [27 S. Am Ende: „S.D.G.”]

c. D. Ernste Wehklage Vber die Hirten der Herde Gottes. Geschrieben im Jahr Christi 1631. Vnnnd im Eingang des 39. Zum Druck befördert. Cum facultate Eius, qui erat & est & erit. Exod.3. Apoc.1. Hesak.19. Du aber mache eine Wehklage vber die Fürsten Israel vnnnd sprich: Warumb ligt deine Mutter die Löwinne vnter den Löwinnen, vnnnd erzeucht ihre Jungen vnter den jungen Löwen? [11 S.]

d. D. Gründliche Erinnerung An die weltliche Ampts-Verwalter in der Christenheit. [3 S. Ohne Titelseite, Fortsetzung des vorigen. Am Ende: „S.D.G.”]

e. D. Bericht wie Christus auß seinem Tempel ausgetrieben vnd durch die Alten vnd Newen Pábste der Grewel der Verwüstung an der heiligen Stelle gesetzt, Geschrieben im Jahre 1629. [5 S.]

c. *A B17b kódex tartalma*

1. Catalogus Derer Schrifften so in diesem vnd dem dazu gehörigen quart Band begriffen sind. [1-2r , Copia von unbekannter Hand]⁵

Von Ludwig Friedrich Gifftheil

⁵ Ahol nem jelöljük külön, mindenhol autográf kéziratról van szó.

2. Die Gewaltige der Weldt Bevorab Alß Von wegen deß Anweßens dem Römischen Reich den Kayßer, die Evangelische Chur Fürsten, Fürsten vndt Stände In dem selben betreffent, Von wegen der Vhrtel vndt seines Gerichts Apocal: 17. et 18. an dießelbe auff den Tagk zu gelangen, so Itzundt deß halben zu Regensburgk gehalten wirdt den Versamleten Häuptern vndt Ständen deß Reichs Alda zu vber antwortten, In der 2. petri. 3. sapient: 6. [3-7v , Copia von unbekannter Hand]
3. Dem Römischen Kayser den Churfürsten, Fürsten vndt Ständen deß Römischen Reichs vndt deroselben Abgesandten So an Itzo zu Regensburgk versamlet Sämtlichen mitt Ein ander zu erbrechen von wegen der Vrtell Gottes vndt seines gerichtts. [8r-v , Copia von unbekannter Hand]
4. An dem Raht vnd Regierenden haupt Bürger Meister der Stadt Regensburg zu überantworten [9r-v]
6. an Herrn Johann Bermeir zu Hamburg. Emden, 7. Septembris 1644. [10r-v]
7. Bekräftigung der Ewigen erlöbung Israelis. [11-14v]
8. In seiner Nidrigkeit ist sein Gericht erhoben. [15r-v]
9. Dem Herrn Veldt Marschal Rohemen? Wrangel zu Überantwortten so an ietzo zu Stettin in Pommern. [16-17v]
10. Dem Herrn Dallweiler? Hamburg [18-19v]
11. Dieser obschwebenden Kriegßentpörungen halb.[20-22v]
12. Gottes Gericht betreffend. Wider Der Regierung deß Adlers. [23r-v]
13. Herrn Niclaß Pfaffen großg. zuhanden. In Nürnberg [24r-v , Copia von Johann Friedrich Münster]
14. Herrn Niclaß Pfaffen vnd David Creton zu selbst eigenen händen. [25r-v , Copia von Johann Friedrich Münster]
15. Erinnerung an die ienige, welche zwar ihrer hoch klugen Vernunft nach alles zuwißen vermeinen. [26r-v , Copia von Johann Friedrich Münster]
16. Die Regenten deß Grewlichen vnd schädlichen Thiers betreffend. [27r-v , Copia von Johann Permeier]
17. Der Mensch stehet nach dem Wesen seiner vergänglichen Natue in der Krafft der großen Natur darvon er anfänglich erschaffen. [28-29v , Copia von Johann Friedrich Münster]
18. Copia eines Schreibens, so an die weltliche Obrigkeiten vnd Rätthe deren Reichsstätte Nürnberg, Straßburg Franckfurth vnd Vlm newlichst abgangen, zufferst aber dem Rath vnd Burgermeistern der Statt Nürnberg eingehändigt worden. [30-31v , Copia von Johann Friedrich Münster]
19. Dieser Vierdten Monarchiae halber Dan.7. Gerichtß vndt nach der Berechtigkeitt Gotteß Psal.89.97.119. das Hauß Bayern betreffend, [32r-v , Copia von Johann Permeier]

Von Panthaleon Trappe

20. Denen Wol Edlen, Ehrvesten, Großachtbarn Hochweisen Vnd Hochgelarten Herrn Burgermeistern vnd Rathmannen der Stadt Vlm etc. meinen insonders großgünstigen vnd hochgeehrten Herrn etc. VLM. Pantel Trappe, Neumunster in Hollstein den 4 Novemb. 1637. [33-35v]

Von Tobias Schneuber

21. Den hirten der drey herdschaften auß Haren, die vor dem Brunnen Jesus Christus im felde deß landeß gegen morgen liegen: ... Dem Ministerio der 3 Religionen zu Danzig? in Julio 1640. [36-37v]
22. Dehn Engeln der deuschen Gemeinden in Pohlen. Übergeben zue Lissaus in Groß Pohlen, im Monat Julio. Anno 1640. [38-41v]
23. Den Geistlichen Weingärtnern in den Catholischen Weinberge des HERRN zu Breßlaw vnd benachbarten orten. 1640 den 1. Augusti [42r-v]
24. Herren Johann Permeyern großgunst. Freundt zu handen. Wien den 15. Augusti 1640. [43r-v]
25. Herren Johann Permeyern großgunst. Freundt zueröffnen. Lintz den 16. Aug. Wien in guldenen Enten, bey dem Closter St. Jacob [44r-v]
26. Den Teütschen Weingärtnern in dem Weinberg des Herrn, arbeitende auf den beeden hügel, Österreich vnd Böhmen, zuhanden. [45r-v , Copia von Johann Permeier]
27. Jesus Christus, der ewige Sohn Gottes. [46r-v]
28. Ein ander gebett deß Menschen Sohns, vmb den Geist der Weißheit, zuhalten das Gericht. [47r-v]
29. An die Römisch Keyserlich, Auch zu Vngarn vnd Böhmen Königliche Mayt., meinen Allergnädigsten Herren. [Permeier's Bemerkung: „Von Tobia Schneubern gebürtig aus der Marggrafschaft Durlach, zu Regenspurg Ihr Kay: Mayth. selbst (seinem bericht nach) verschloßner übergeben am letzten Augusti styli novi Ao. 1640. darüber Er 7. Tag lang daselbst verharret oder aufewart, aber nie gefordert oder gesucht worden“. 48-49v]
30. Die Gnade vndt barmhertzigkeit vnßers Vaters. [50-51r]
31. Herren Herren Johann Permeyern Großggustg. freündt zuhanden Franco pS: 2. 7bris 641. Wien bey der guldenen Endten oder H. Michale Höltzlin ...zuerfragen. [52r-v]

32. T.S. Ein Armes Schlachtschafflein Jesu Christi, wünschet den Catholischen Lutherischen Lehrern in Mähren seinen gruß. [53-54v]
 33. Den Haußhaltern deß Geheimnissen Gottes in dem teütschen Weinthal Silesia der blutigen Babylonischen Christenheit. 1640 den 8. tag nach Trinit. ... 29. Julij H. M. Joachim Fleischern zu Breßla offeriret. [55-56v]

Von Wilhelm Eo Neuhauser

34. Mystica tempora Patefacta. Das ist kurtze erklerung vnd offenbarung der geheimen vnd verborgener Zeit Vnd Zal in Heiliger Schrift. [57-60v , ?]
 35. Extract auß Johann Werners Schreiben den 2. febr. 1643. von Freyberg. [61r , ?]

Von Johann Permeier

36. Mit-bruderliche trew-erinderung An das Gottheilig in JESU CHRISTO außerwehlte ertzkönigliche Priesterthumb. [62-65v]
 37. Beweiß das das immerwährende Königreich JESU CHRISTI nicht aus oder von diser Welt, sondern von Gott aus dem Himmel seye. Buchstab-kurtze Disputats: oder Discurs-verfassung vom rechten Verstand des Königreichs JESU CHRISTI Ob vnd wie solches geist: oder leiblich inner: oder eußerlich, von vnden oder oben her, das ist, von dieser Welt, oder von Gott aus dem Himmel seye. Item auff welche Zeit daßelbige auff Erden anzurichten in heiliger schrift eigentlich versprochen worden. Zwischen Petro Schnellern Juris-utriusque-Doctori zu Lutherischen Luneburg. Vnd Joanni Permeiern general-reformations-director von Calvinischen Embden beschehen Vor ablauff des ersten triumph-regiments-... Christ auff Erden, vnd nach seinem Heil- geburt 1631. [66-67v]
 38. Brief an Hans-Ludwig Wolzogen Emden 27. Mai 1631. [68-69r]
 39. Brief an Christoph ... Emden 27. Mai 1631. [69r]
 40. Brief an Anton von Hoeck. Emden 31. Mai 1631. [69r]
 41. Dennen Ehrenvest-gelehrt-polit-weisen Herren H. Burgermeistern vnd Rath der Reichs-Gräflichen Stadt Embden etc. Meinen lieben Herrn vnd Freunden. Emden 22. Juli 1631. [70-71v]
 42. Brief an Sigmund Permeier. Emden 1. Sept. 1631. [72-75v]
 43. Gratia salvifica & pax a Deo per JESUM CHRISTUM Dominum nostrum semper ..., Amen. Freyberg 24. Juni 1632. [76r]
 44. An Herrn Nicolaum Crursenium Ord. S. Augustini superiori in Wienn. [76v]

Von Sigmund Permeier

45. 17,27. März 1643. [77r-v]
 46. Wien 26. März 1643. [78r-v]
 47. Wien 3. Juni 1643. [79r-v]

Von Abraham von Franckenberg

48. Breslau 5. Juli 1640. [80r-v]
 49. Breslau 12. Juli 1640. [81r-v]
 50. Breslau 17. Sept. 1640. [82r-v]
 51. Ps. 19. Sept. 1642. [83-84v]
 52. Extract Schreibens von Kirair oder Crim aus Gazarien an dem porto Euxino, von einem vornehmen Juden Schelomo Ben Simeon Patisch, an Herrn Rittangelium der Oriental: Sprachen profeseßor. zu Königsbergi abgangen den 3 Ijar oder May Ao. Mundi 5401. sonst im Jahr Christi 1641 vnd zu Königsberg in Preussen angelangt den 20 Sept. Ao. 1642. [85r-v , Copia von Johann Permeier]
 53. Extract Aus Herrn Abrah. von Franckenb. Schreiben aus Danzig vom monat Novemb. 642. [85v , Copia von Johann Permeier]

Von Johann Valentin Andreae

54. Extract Herzog Augusti von Braunsch. vnd Lüneb. 25. Januar: 1641. und Brief an Johann Permeier. Stuttgart 22. Okt. 1642. [86r]
 55. Stuttgart 15. März 1643. [87r-v]
 56. Stuttgart 24. Mai 1644. [88r-v]

Von Laurentius Grammendorf

57. Brief an Johann Khuefuß in Nürnberg. Berlin 5. Junij 1634. [89r-v]
 58. 13,23. April 1637. [90r-v]

- 59. 12. August 1637. [91-92v]
- 60. 22,2. Sept. 1637. [92-94v]
- 61. 13,23. Dez. 1637. und ein Anhang von **Joachim Betke** [95r-v]
- 62. 5715. Sept. 1638. [96r-v]
- 63. 30. Okt. 1638. [97r-v]
- 64. 11,21. August 1641. [98r-v]
- 65. 10. Okt. 1641. [99r-v]
- 66. 8,18. Febr. 1643. [100-101v]
- 67. 8,18. März 1643. [102r-v]
- 68. 22,2. März, April 1643. [103r-v]

Von Florianus Crusius

- 69. Krakko 30. August 1630. [104-105v]
- 70. Danzig 17. Juni 1633. [106-107v]
- 71. Danzig 22. Sept. 1634. [108-109v]
- 72. Danzig 25. November 1635. [110r-v]
- 73. Danzig 25. Sept. 1636. [111r-v]
- 74. Danzig 31. April 1637. [112-113v]
- 75. Danzig 26. Juni 1637. [114-155v]
- 76. Danzig 28. August 1637. [116r-v]
- 77. Danzig 19. November 1637. [117r-v]
- 78. Danzig 15. Jan. 1638. [118-119v]
- 79. Danzig 19. Febr. 1638. [120r-v]
- 80. Danzig 31. Sept. 1638. [121r-v]
- 81. Danzig 12. Dez. 1641. [122-v]
- 82. Danzig 26. Febr. 1643. [123r-v]
- 83. Streschin 14. Mai 1643. [124-126r]

Von Hans Ludwig Wolzogen

- 84. Amersfort 3. Mai 1631. [126v]
- 85. Amersfort 29. Juli 1631. [127r-v]
- 86. Amersfort 24. Okt. 1631. [128r-v]
- 87. an **Johann Khuefuß** Amersfort 17. Febr. 1633. [129r-v]
- 88. Bobelwiz 21. März 1633. [130r-v]
- 89. 9. Juli 1640. [131-132v]
- 90. Posan 16. Juli 1640. [133r-v]
- 91. Krakko 15. Sept. 1641. [134r-v]
- 92. Posen 5. Febr. 1641. [135r-v]
- 93. 26. Febr. 1641. [136r-v]
- 94. Bradi 20. April 1641. [137r-v]
- 95. Ritwiani 17. August 1641. [138r-v]
- 96. 27. August 1641. [139r-v]
- 97. Warschaw 22. Febr. 1642. [140r-v]

Von Matthias Wolzogen

- 98. 19,29. März 1631. [141r]
- 99. 3,13. Okt. 1632. [142r-v]
- 100. 29. August, 8. Sept. 1644. [143r-v]

Von Lazarus Henckel von Donnersmarck

- 101. Wien 10. Sept. 1637. [144-145v]
- 102. 31. Dez. 1640. [146-147v]
- 103. 8. März 1641. [148-149v]

Von Melchior Beringervon Königshofen

- 104. Pressburg 16. Jan. 1642. [150r-v]
- 105. Pressburg 20. März 1642. [151r-v]
- 106. Pressburg 12. April 1642. [152-153v]

- 107. Pressburg 14. Juni 1642. [154-156v]
- 108. Pressburg 21. Sept. 1642. [157r-v]
- 109. Pressburg 29. Dez. 1642. [158r-v]
- 110. Pressburg 30. Jan. 1643. [159-160v]
- 111. Pressburg 12. März 1643. [161r-v]
- 112. Pressburg 19. März 1643. [161ar-v]
- 113. Pressburg 20. April 1643. [162-164r]

Von Jacob und Matthias Cappuhn

- 114. 19. Okt. 1641. [165-166v]
- 115. 15. März 1642. [167-168v]
- 116. Wien 25. Juni 1642. [169-170v]
- 117. Wien 27. August 1642. [171-172v]
- 118. Wien 18. Martij 1643. [173-175v]
- 119. Wien 18. Juni 1643. [176-177r]
- 120. Wien 1. Juli 1643. [178-181v]
- 121. Wien 11. Mai 1644. [182-183v]
- 122. Wien 25. Mai 1644. [184-185v]

Von Wilhelm Schwartz

- 123. Breslau 16. Sept. 1638. [186r-v]
- 124. Breslau 21. Okt. 1638. [187r-v]
- 125. Breslau 24. Jan. 1640. [188r-v]
- 126. Breslau 27. Juni 1641. [189r-v]
- 127. Breslau 4. Juli 1641. [190r-v]
- 128. Breslau 5. Sept. 1641. [191r-v]
- 129. Breslau 22. Mai 1642. [192r-v]
- 130. Extract Aus Herrn Joh. Ang. von Werdenhagen, an Matth. Merian. Lübeck 21 Juli 1642. [193r-v]
- 131. Breslau 9. Juli 1642. [194r-v]
- 132. Breslau 20. Sept. 1642. [195r-v]
- 133. Breslau 21. Jan. 1643. [196r-v]
- 134. Breslau 4. März 1643. [197r-v]
- 135. Breslau 9. April 1643. [198r-v]

Von Johann Coberstein

- 136. Gellnhausen 20. April 1642. [199-200v]
- 137. Gellnhausen 30. April 1642. [201-202v]
- 138. Gellnhausen 11. Juni 1642. [203-204v]
- 139. Gellnhausen 22. Juni 1642. [205-206v]
- 140. Gellnhausen 26. Sept. 1642. [207-208v]
- 141. Gellnhausen 2. Nov. 1642. [209-210v]

Von Mattheus Merian

- 142. an Maria Janin Frankfurt 10. Okt. 1637. [211-213v]
- 143. Frankfurt 18. Sept. 1643. [214r-v]
- 144. Frankfurt 22. Okt. 1643. [215r-v]

Von Jacob Reusch

- 145. Stuttgart 16. Nov. 1642. [216r-v]
- 146. Stuttgart 25. Nov.. 1642. [217r-v]

Von Johannes Saccus

- 147. Amsterdam 8. Juni 1631. [218-219v]

Von Tonigs Jansen

- 148. Emden 29. Sept. 1644. [220r-v]

Von Anonym

149. Von J.K. Stettin 16. April 1638. [221r-v]
150. Wien 28. Febr. 1637. [222-223v]

Von Otto Hamm

151. Kassel 31. Mai 1643. [224r-v]

Von Abraham Poemer

152. 6. Febr. 1641. [225-227v]

Von Johann Ludwig Münster

153. an Nikolaus Pfaff. Öpfingen 13,23. Mai 1625. [228r-v]
154. an Johann Khuefuß. Strassburg 12. Januar 1627. [229r-v]
155. an Johann Friedrich Münster. Sept. 1643. [230-232v]
156. an Maria Janin. Bernstein 4. Aug. 1646. [233-234v]

Von Johann Friedrich Münster

157. an Nikolaus Pfaff. Hamburg 20. Jan. 1638. [236r-v]
158. an Nicolaus Pfaff. Hamburg 5. Febr. 1638. [237r-v]
159. an Nikolaus Pfaff. Hamburg 23. Febr. 1638. [238r-v]

Von Matthias Felber

160. an Nikolaus Pfaff. Stuttgart 21. Nov. 1643. [239-240v]
161. Paulus Felber Bildnuß von Georg Schweichardt. [241r-v]
162. Bericht von Verjagung Matthias Felber in Stuttgart [242r-v]

Interrogatoria Auff welche die neue Sectirer oder Weigelianer gehöret worden Anno 1640 [243-247v]

d. A Beringer-könyvjegyzék

Am 22. dito hernach Ihme Herrn Beringer bey seiner Magd überschickt:

1. vom *Errore Triuno* 22. eingeheffte *exemplaria*.
2. *Clavem Apocalypticam et omnia Vaticinia collecta* vom Johan Werner an biß auf den Zieglerum.
3. *Leonem Septentrionalem* mit seinen Kupfferstücken vnd beygefügt *explication*.
4. *Judicium super Clavem Apocalypticam & caetera*.
5. *Responsio ad quaestions Christophori Sculteti S.S. Theol. Doctoris super notas in Sententiam Definitivam*. 2. dabey auch die Zergehung der Virtten *Monar.* vnd 3. Ministerium oder Ambt des Geistes.
6. Funff Schreiben sambt deren Einschlüßen auff den Collegial-Tag zu Regenspurg Ao etc. 1636.
7. *Christianus simplex*.
8. Herrn Kulmers *Catalogus*.
9. *Mensio Christianismi et Ministerii Germaniae*.
10. *Speculum fidei* vom Evangely-anfangsalten That: oder Lieb: vnd Gut-Wercks-Glauben.
11. Predigt vom Heidnischen Christenthumb Hrn. Joachimi Betkij, sambt D. Bergij & *aliorum*.
12. Weg zu Christo, nemblich von der rechten Buß, vnd 2. von der Glassenheit Jacob Böhmens.
13. *Sententia Definitiva* Teutsch sambt den *marginal*-Gloßen. NB. welches wider zurugk kommen.¹

e. A Schallenberg-könyvjegyzék

Einschlüß

1. *De mille annis Apocalypticis Joh. Heinrici Alstedii*.
2. *Mensio Christianismi vel Ministerii Germaniae*.
3. *Speculum fidei*.
4. Zweiffelhafftige Gwißens Frag eines evangelischen Predigers.
5. Ministerium vom Ambt des Geistes.
6. Auffforderung an alle Priester.
7. Prüfung aller Menschen.
8. *6. exemplaria Erroris Triuni*.
9. Zergehung der Virtten *Monarchiae*: Item von der Evangelischen Fürsten vnd Ständ vergeblichen Waffenführung vnd verthädigung ihrer *Religion*. Sambt ainem Anhang *Pax rapax*.
10. Auffforderung an die Soldaten vnd Generalen zu Roßs vn Fuß.
11. Auffforderung an die *Universiteten* oder Hohen Schulen im Römischen Reich.
12. Posaun zu dem Reich Gottes Ludwig Fridrich Gifftheils.
13. Gott im Himmel, vnd die Noth auff Erden, *ejusdem*.
14. Schreiben an die Schwedischen *Generaln*, *ejusdem*.
15. Dabey gefügte vorige Schreiben an den Schwedischen König de anno 1631. so sehr scharff ist.
16. An die Regimentsverwalter der genanten Christenheit, Hr. L. Grammdorffs.
17. *Zehen Fragen* von der Juden Bekehrung vnd was derselben anhengig betr.
18. *Tituli Zweyer Catalogen* so die Schrifften vnd Bücher insonderheit diser Zeit Veränderung betreffen.
19. *Tituln vnd annotationes* vom *Clave Apocalyptica* vnd andern *Tractaten*.
20. *De Examine comitorum Ratisbonensium, Item de pace Pragensi & aliorum*².

f. Az 1644-es könyvjegyzék

Beylagen, So zu vorstehenden Schreiben vnd *Postscripto* gehörig seyn³:

1. Fragen vnd Antwort, von den rechten Kennzeichen der von Anfang der Welt seelig wordenen, vnnd noch seelig werdenden wahren Kirchen Gottes, oder deren würcklich einverleibten Glieder auff Erden.

¹ A jegyzék jelzete: B17a III5e

² A jegyzék jelzete: B17a III5d

³ Ez a jegyzék az Vnpartheyische CENSVR-hoz csatolt függelék.

Gestellet durch einen wolgelehrten Fürstlichen Cantzler im Römischen Reich, vnd nach dessen Todt, auß seinen hinterlassenen *manuscriptis publicirt*.

2. Keyserliche Erlaubnuß so zu Wien in S. Stephans Kirchen öffentlich verlesen worden, allen Layen die es begeren, das heylige Abendmahl in zweyen Gestalten nach Christi Einsetzung, zureichen, so auch geraume Zeit geschehen ist.

3. Ein in Latein gedrucktes hundert Jahr altes gefertigt vnd vnterschriebenes außführliches *diploma*. wegen der vom Papst damahlen gevollmächtigten Absendung in Teutschland, durch concedirung etlicher ausserlicher Sachen, die zertrennete Kirch zuergätzen. NB: Weil aber der Riß vom Geist Christi 2. Thessal:2. innerlich verursacht war, hat das eusserliche Flickende des Antichrists nicht haften wollen Jerem 51. sondern solchen Riß vielmehr erweitert, biß das außsätziges Babel-haß Apocal: 18. nunmehr zu seinem gänzlichen Abbruch vnd Fall verunreinete vnd sinkend worden ist.

4. Verthädigung des gelehrten *Religion-Vergleichers* oder vielmehr Verwirr: vnd Zerstörers *Hugonis Grotii*; dardurch er den Geist der Wahrheit Christi mit Verdrähung seiner schriftlichen Zeugnissen, vberreden will, daß der Römisch Papst nicht sein *principal-antagonist*, oder der *occidentalische* Antichrist seye, sondern daß selbiger schon längst zuvor im Heydenthumb aufgehöret habe. Da doch der hocherleuchte Apostel Paulus sein des Antichrists *succession* so weit hinauß setzt, biß der HERR, das ist, Christus selber komme, vnd sein völliges End verursacht. Daß also dißfalls *Hugo Grotius* einem Heuchler, wo nicht gar Abtrünnigen von der rechten Kirchen Christi, gleich scheint, er villeicht gern die Frantzösische neue Thier: vnd Huren-reuterey mit dem Papst auffgerichtet vnd verstärcke sehen wolte. Dann wann er gegen den *antichristischen* Kirchgliedern, Glimpff vnd Bescheydenheit gebrauchen will, muß er vnpartheyisch durchgehen, vnd mit Nachgebung oder conniventz eines Vnrechts, der Evangelischen Christbrüder ihr Recht nicht schwächen: dieweil die Ergernuß ohne das vielmehr gegen den glaubigen, als vnglaubigen, mit grosser Gewarsambkeit zuvermeyden ist: wie Christus selber vnd sein von ihm hocherleuchter Rüstzeug Paulus *exemplificiret* haben:

5. Dieser *Hugo-Grotianischen Apologiae* oder Schirmschrift, stehet (auff besserm fundament) entgegen Herrn *Joannis Cocceji professoris* zu Francker in West-Frießland *refutation*, mit *explicirung* der inserirten Hauptsprüchen, so vom Antichrist handeln, als deren *description* nach, leichtlich kein so grosser vnd stattlicher Vogel in der gantzen Welt gefunden werden kan, der mit allen Federn, dem Antichrist so gleich sihet, als der Papst zu Rom. Ist demnach billich, daß mans bey Luthers Meynung vnd sententz vnverändert verbleiben lasse; vnd daß der Geist seines *successorn*, inhalt obangeregten Zeugnuß Pauli, vollends denselben gar aufreiben vnd auß dem Stuel heben müsse.

In welchem *Coccejischen scriptor* auch zuattentiren seyn die mitlaufenden dicta von der nunmehr erwartenden Entdeck: Erschein: oder Offenbarung Christi, ob dieselbe auff sein eygene Person, oder beywohnende geistliche Krafft in seinen Gliedern, zuverstehen seye? So in gleichem Herrn Bisterfeld zu mehrerer *information* wegen des *Bar-Aenosch* Dan.7. dienen kan.

6. Herrn *Joannis Henrici Alstedii scripta*, insonderheit sein kleines Büchlein *Diatribes de mille annis Apocalypticis*, nicht der alten oder neuen Irrgeister *opinion*, sondern dem warhafften Zeugnuß heyliger Schrift gemäß. Vnd weil darinn auch vnterschiedliche Einreden mit gutem Grund vnd Geschicklichkeit sich widerlegt befinden; als wird solch Büchlein hiemit von newem allen Gelehrten vnd insonderheit Lutherischen *Theologen* *recommendirt*, daß worinn sie bey des *autoris* Meynung nicht *acquiesciren* können, ihre Bedencken mit besserm Grund förderlichst ans Liecht zugeben, als in einem solchen *principal*-stück, daran dem eusserlichen *statu* der noch *dato* hoch-*periclitirenden* Evangelischen Kirchen sehr wichtig gelegen ist.

7. Des vnbenamnten Englischen *Autoris Clavis Apocalyptica* gedruckt bey der *Universität Cantabrigia* Anno 1632. in 4. in welchem er dem rechten Verstand der letzten Offenbarung Christi, in vielen Stücken sehr nahe kommet. Allein daß ihme wie andern, die rechten *subjecta individua*, dardurch Gott seiner Kirchen ihr beständiges Heyl zugeben vnd außzuwürcken beschlossen, noch vnbekandt gewesen: so dann auch erst durch ein besondere *legitimation* der Wercken so die heylig Schrift davon praedicirt, von anderen vnterscheyden vnd vergwißt werden müssen.

8. Ein anderer *Clavis* der gesambten heyligen Schrift, welcher die mittlere oder zwischen-Zukunft Jesu Christi nach der Krafft seiner Widergeburts Matth:19. darauß vmbständiglich *deduciret*; auff welche Zeit sich die anderte grosse Bewegung Himmels vnd der Erden Hagg:2. zu Vertilgung seiner Widerwertigen Völcker Esa:63. bezihlet. Vmb dardurch raum zumachen, daß die gehorsamen Fremdling an ihre statt eingepflantz werden mögen Psal:18. etc.

9. Darzu gehören nachfolgende *Vaticinia*; Als die hundert Jahr alte *Vision* Sigmund Garthaners gewesten Burgermeisters zu Schmalkalden, vom Mitternächtigen Löwen, welcher nach langem Gefecht mit seinen Widerwertigen, endlich plötzlich in die sieghaffte Gestalt Jesu Christi verwandelt worden; masse solche *Vision* bey dem gelehrten *Peucero de divinationibus*, in Latein: wie auch im teutschen *opusculo* von Wunderzeichen, *Jobi Fincelii*, gedruckt bey der *Universität* zu Jena in Thüringen, zulesen ist.

10. Hundert Jahr alte Weissagung David Joris eines Niederländers, wie die gegenwertigen Krieg die ganze Welt berühren, vnd Christus dardurch seinen Kirchdänen segen: den Anfang aber an den erhöhten Niederlanden machen, vnd seinen Gottsköniglichen Reichs-Pallast oder *residentz* darinn auffrichten: vnd von dannen allen vmbliegenden Königreichen die Kron abnehmen lassen werde. Sampt *deducirung* aller Amptsgraden Christi, welche die H. Schrift von dieser seiner anderten geheimen Zwischen-Zukunft im Geist Göttlichen Vorgerichts, (dardurch der Römische Anti-Christ sampt dem gantzen Reich seinen endtlichen Vntergang nemmen soll Esa:11.2. Thessal:2. etc.) *praediciret*. Sonderlich daß das heylig Evangelium zum letzten Vberzeugnuß vnd Erleuchtung der Völcker, von newe, auß Zion, das ist, vom *principal*-ort der Christlichen Kirchen außfließen, vnd nach vollzogenem Vrtheil vber Babel, der in Göttlicher Fürsehung noch restirenden Juden vnd anderer Vnglaubigen, Bekehrung vervsachen werde. Dabey redet der *Autor* sehr viel von den vier haupsächlichen als Hebraeisch, Grieschisch, Lateinisch vnd Teutscher Sprache, vnd wie Christus mit seinem Titul so Pilatus vber sein Haupt geschrieben, die drey ersten sampt deren Völkern *confundiret*, die vierte aber als die letzt vnd beste so ihren Schein vber alle geben soll, ihme vorbehalten habe, daß die Antichristliche Weißheit sampt irem *charactere* dardurch gänzlich zerstört vnd außgelöscht werden solle. Doch ist dieser *Autor* (ob er schon ein geborner Niederländer gewesen vnd alle seine Sachen in solch Niderteutschem *idiomate* geschrieben) nicht wie etlich andere seine Lansleuth in der Phantasey gesteckt, als ob Niderteutsch die erste Vrsprungs-Sprach im Paradeys gewesen, vnd GOTT mit Adam dit vnd wit, dat vnd wat, etc. geredet hätte. Sondern er preysset allein die Land oder Provincien vor andern seelig, vmb daß sie durch angeregtes *universal*-werck Gottes, (darzu es warlich vor hundert vnd weniger Jahren noch schlechtes Ansehen gehabt,) auß ihrer Nidrigkeit so hoch erhebt werden sollen. Die Sprach aber so darinn vnd allerseyts am meisten *floriren* soll, nennet er die deutliche Teutsche, das ist hoch: oder recht Teutsche Sprache, welche ihre rechte Männlichkeit vnd *respect* in sich begreiffet, zumahl auch nun schließlich die viert-*monarchiischen imperial-acten* der Römischen Hochheit fürnemblichst in solcher Sprach verhandelt werden. Vnd darumb auch Christus als der Stein Dan:2. welcher die ganze Welt erfüllen soll, das Teutsche Keyserthumb von keinem Spanischen, Frantzösichen oder andern frembd *nationisirten* König zuubernennen gesinnet, sondern wie es mit den teutschen *Imperatorm* schrifftmässig beschlossen wird, da als dann aller Gwalt der Welt sich zugleich vnter sein allgemeine *monarchi*-Herrschaft biegen muß, Psal:2.72.110. Apocal:12. etc.

11. Die Holländisch Schaf-schererey, das ist, eines andern Niederländers Namens *Inthie Jansen*, Eltisten der Evangelischen Kirchengemeinen zu Oster-See vnd Echten in West-Frießland, *Vision* von dreyen Personen, so ihme vnter der Gestalt Christi (welcher als die erste Person, wie die Sonn gegläntzet, vnd ein fewrige Blut-trieffende Ruthen in seiner rechten Hand geführet) Item, die andert vnter der Gestalt eines Kriegsmanns mit einem blossen blut-trieffenden Schwerdt, vnd der auch selbst biß an die Knie blutig war: dann die dritte vnter der Gestalt deß Todts, erschienen, vnd ihm den künftigen blutigen Vntergang der Spanischen Provincien, forderist Braband vnd Flandern: wie auch hernach die blutscharpffe *reformation* in Frießland, durch ein Mitternacht-seytiges meist von frembden Hirten oder *directorn* besetztes hohes *synodal*-Gericht: Vnd dann erfolgends die Straff deß gantzen Teutschen Landes, mit höchster Weheklag angezeigt, vnd auch im Gesicht fürgezeigt haben, im Jahr 1622. so hernach An: 1623. in der West Frießischen Haupt-Statt Leewarden Niderteutsch gedruckt außgangen, davon noch ein *original-exemplar* vorhanden, vnd erfolgends Anno 1630. in der Ost Friesischen Graffschafft Embden ins hochdeutsch vbersetzt worden ist. In welcher *Vision* auch *tecte innuiret* wird, daß Pfaltzgraff Friedrich (als ungenannter schöner Reichsvogel,) vom Morgenseytigen Adler auß seinem Nest verjagt, endtlich aber von einem Löwen auß Sudwesten, wider restituirt werden solle. NB. Hierbey ist zumercken, daß der Löw von Mitternacht solche restitution zwar angefangen, aber darumb nicht *continuiren*, weniger bestehen können, weil der Lutherisch Papst keine *confirmation* darüber ertheilt, als von welchem forthin die Könige der Erden ihre neue Lehenschafften nothwendig *requiriren* müssen.

12. Herr *Hermann* von *Werve* Verklärung vber nächst vorstehende *Inthie-Janische Vision*, gestellt in der Keyserlichen *residentz*-Statt Wien Anno 1640. oder 41. darinnen er in den *praeliminaribus* von den vnterschiedlichen *generibus & specibus divinationum* viel Vmbschweiff gemacht, so meist auß andern *autorn ad verbum extrahirt* sich erfunden: in den *substantial*-puncten aber was diese *Vision* für sich begreiffet, ausser dem Adler (daß solcher den Römischen Keyser bedeute) nichts richtiges getroffen, wie künftigt auß deren absondern Druck zuvernennen seyn wird. Derowegen:

13. Ein *interims-censur* darüber verfasst, weil am rechten Verstand mehr besagter *Vision*, allen *interessenten*, sonderlich so wol den Spanischen, als Stadischen Niederlanden, zu zeitlicher Erwöhlung ihres Heyls vnd wider zusam Einigung, sehr höchlich gelegen ist.

14. Deß Pfaltzischen Hof-Propheten Christophen Kotters vielfältige *Visiones* vom Vntergang deß newen Babels, vnd dagegen Auffrichtung deß new-Salomonischen *monarchi* Reichs Christi: darzu das Schwert von Morgen vnd Mitternacht gefordert werden soll, vmb dem Göttlichen Königs-Priester die heylige Kron vnd Hut Psal:21. etc. Ezech: etc. etc. auffsetzen zuhelffen. Wie dann etlicher massen die *praeludia* im Gleichnuß

mit Pfaltzgraff Friederichen als gemachten König auff der Burg zu Pragerischen Sion, fürgelossen seyn. Allein daß die heyligen Engel Gottes die dem Pfälztischen Propheten diese *Visionen revelirt*, gar ein andern demüthigern Knecht gesehen vnd verstanden, deme solche *dignitet* von Gott *praedestinations*-mässig vorbehalten ist, nemblich zur Zeit, wann die fürgelossnen *vngitimirt* Heyland ihre vnnütze Werck gar auß-agiret haben, vnd als dann erst die vnter Babel würcklich gefangenen, deß rechten Nothhelffers oder Erlösers bedürfftig seyn. Denn daß obermelter Prophet oder Weissager in seiner eygenen Phantasey oder Geduncken vermeynt, daß Pfaltzgraf Friedrich der kleine Mann von Mitternacht seye, welcher mit seinem scharpffen Beyl dem grawsamen Thier Apocal:13. Dan:7. etc. den Kopff abhacken solle, das haben ihm die Engel nicht gesagt, wie er dann an einem andern Orth der *Visionen* selber gestehet, daß er den Mann so auß dem Ochsen mit dem gülden Horn, auff der schönen breytten Basans-Wiesen worden, sampt seinen Gesellen so sich zu dem daselbst herrlich angerichten schönen Tisch Psal:23. gesetzt, niemahln gekandt habe. Dahero in diesem Gesicht ein frembde Person, vnd nicht *Fridericus Palatinus*, welchen der Prophet gnugsamb gekennet, von Gott *fürgezeigt* oder *repraesentirt* worden ist. Zwar mag ermelter Prophet oder Seher in seiner Vernunft Anlaß genommen haben, von der mit blau vnd weiß vermischten Kleyder: oder *habits*farb, darinn der kleine Wundermann von Mitternacht erschienen ist, daß er also nothwendig auß dem Churfürstlichen Hauß Pfaltz (welches sich letztlich gar starck an das Königreich Schweden gegangen,) gebürtig seyn müßte. Aber diß macht kein nothwendig *consequentz*, dieweil auch Chur Bayrn, blau vnd weiß in seiner Hof-farb oder Liberey führet; dagegen Chur Pfaltz nicht gern gestehen wird, daß Chur Bayrn nach dem geheimen Sinn heyliger Schrift, auß dem jüngern Jacobs: sondern ältern Esaus Geschlecht her entsprossen seye, dieweil sie die Pfälztischen ihre Verfolgung von ihm erdulden müssen, vnd noch *dato* nicht wider zu ihrem Erbeygenthumb gelangen können. Wann man derowegen vom rechten Verstand vnd Anzeig der *Vision* sagen will, kan selbiger mit schöner *harmonia* wol bestehen, daß der newe David mit seiner Verwandtnuß dem Hauß Pfaltz villeicht näher als die selber wissen vnd vermeynen, zugesipt seye; ob schon solches in den gestümmelten Geschlechtsregistern zu Heydelberg, nimmer so außdrücklich zufinden seyn möchte: Dann weil die Pfälztisch Religion ohne das alle geheime Schrift Gottes mehr nach dem Verstand deß Geistes, als blossen Buchstaben, new Bundsmässig, ihnen *appliciret*, vnd sie sonst nach dem Fleisch Bastarden seyn müßten, wann die Göttliche *praedestination* vnter dem Schatter deß alt-Jüdischen Volcks, nicht vielmehr das newe Israel im Geist, zum Seegen vnd endtlichen Ererbung deß vnvergänglichlichen Reichs, gesetzt hätte; Also kan der Löw vom Stamm Juda Apocal:5. Geneß: 49. die angenehmen Bundszeichen von allerley Farben annehmen, vmb daß serselbe sich mit seiner *legitimations-lini* sich auff alle Geschlecht der Welt erstrecket, daß sie ihme als ihrem obersten Erbherrn zum Anhang, Dienst vnd Freundschaft stehen sollen. Diß dienet den Pfälztischen *exulanten* zum besondern Trost, daß sie dem David in der Wüsten Apocal:12. so gleichförmig werden, ohne welche Demüthigung, die Erhöhung nicht sicherlich bestehen köndte Psal:18.89. etc.

15. Der Polnisch: oder Böhheimischen Jungfraw *Panitovskin* sehr anmuthige vnd wichtige *visiones*, die auch zum theil auff vorigen Inhalt zihlen, auch schon viel Stuck erfüllet worden, insonderheit mit dem klar *praesagirt* ewigen Schlachtstoß deß Keyserlichen Feld-Hauptmanns von Wallenstein, etc. Item, mit dem starcken zurucktrieb deß Heervolcks von Mitternacht: vnd dann mit gegenwertiger *praeperation* zum letzten starcken Aufzug aller vornembsten *Europaeischen* Völcker, wider den newen *Fridericum* oder Salomon, der seinen eysernen Reichs Scepter vber all dieselben außstrecken: Psal:2.45. Apocal:2.12.&19. vnd den letzten Endsieg erhalten soll. Psal:24.46. etc.

16. Deß schwedischen Feld-Propheten Hansen Werners von Oedern in Meissen, erste Schriften *de Anno 1629.* so sein bawrische Einfalt, vnd nicht seiner hernach sich eingemischten gelehrten Federführer *correctur* gestellet, welche auß seinen vermehrten *Visionen* oder Weissagungen, (sonderlich was sie zum Druck befördern vnd an viel Orth mit fleiß spargiren lassen,) ein lauter new-Babylonisches Mischmäschen gemacht, daß es eine Sünd vnd Schand ist, solcherley von Lügen zusam geflickte *scartacken*, der Warheit vnnnd Kunst deß hochwerthen heyligen Geistes *zuimputiren*, vnd die albere Welt damit fürsetzlich zubetrogen. Darumb sie auch billich nach Verdienst Straff für Lohn dafür empfaen sollen. Dann Gott bedarff keines Lugnens zu Verthädigung seiner Warheit, noch Verbesserung seines *styli*, wann er schon nach vngleicher *habilitet* der *subjectorum*, durch einen Kühhirten Amos, etwas mir schwererer Zungen, als durch einen gelehrten Esaiam redet. Es gehet dem Inhalt der Geheimnüssen darumben nichts ab, vnd findt sich bißweilen ja so viel in den einfältigen Werckzeugen, als die sonst mit hohem Weltverstand vnd vbriger Geschicklichkeit begabet seyn. Hätten nun die newen Herren Phariseer vnd Schriftgelehrten, sonderlich die vom Schwedischen *favor* vnnnd *obligo* oder *pension* *dependiren*, obermelten Hans Werner reden vnd schreiben lassen, wie es ihme Gott selber eingegeben, oder im Gesicht *fürgezeigt* hat, so were es allen *interessenten* in gantz Teutschland, vnd auch der Evangelischen ihren widerwertigen wol ersprießlich gewesen. Aber die jenigen so ohne das in Lügen vertiefft, mit dergleichen noch mehrern vberschütten, gibt keinen Behelff zur Freymachung vnd Verbesserung, darzu doch alle Gab vnd Vermögen von Gott verlihen ist. Die Vrsach fürscheinet in diesem Stuck wie sonsten, daß man mit sehr bösem Fürsatz, Gott vnd seinem Christo ihr gebürende Ehr rauben, vnd dieselbe mehrers den

Menschen zulegen will. Dahero das nöthigste vnd beste in deß Werners Schrifften noch nie öffentlich an Tag kommen, sondern mit Fleiß hinderhalten vnd zum Druck nicht passiret worden ist. Sonderlich was in der *Vision* erschienen Dritte Person anlanget, dir nach dem König auß Schweden, vnd Chur Fürsten zu Sachsen, herfür kommen: vnd von Gott den Gwalt empfahen soll, den letzten Endsieg wider Babel zuerhalten, vnd dardurch der gantzen Christenheit den hoch verlangten werthen Friden wider bringen zuhelffen; dann dieses *arcanum* mußten allein etliche Herrn *conscientz*: vnd andere geheime Räth, Cantzler vnd Generals-Personen, aber nicht die gemeine Landsknecht, Burger vnd Bawren wissen, daß sie auch eine Hoffnung auff diesen Göttlichen Heyland stellen können vmb das grosse *Hallelujah*, bey Stiftung deß new-Salomonischen Friedens Psal:72. mitsingen zuhelffen. Wann aber ermelte Generales vnd vberige hohe *Officianten*, bey dem Krieg auch so vbel vnd offft vnmenschlich wie ihre vntergebene, *tractiret* wurden, ist wol zuglauben, daß sie nicht lang mit der Warheit hindern Berg halten, sondern dieselbe an allen Orthen frey öffentlich *exclamiren* wurden. Darumb mögen sie durch dieses *memorial* in guter Meynung gewarnet seyn, die Krieg deß HERRN forthin besser als bißhero *zudirigiren* vnd führen, damit man ihnen nicht ein andere *ordre* so mehr in Wercken als Worten bestehet, *praescribiren* müsse. Dann dieser dritte Heyland so dem Schweden vnd Sachsen nachfolgen, vnd das Werck Gottes gar außführen soll, ist nicht auß dem Rautenbusch, noch Feygenstock, sondern auß dem new-Saronischen Rosenstamm entsprossen, vnd ein solcher Held, der sein Wort nicht endert, sondern *praecise* vollzogen haben will. Damit ein jeder Leser aber hievon mehrern Bericht habe, soll nach erster Möglichkeit, der gantze *Tractat* von der Dreyfachen Zukunft Christi, welchem diese vnd andere *Vaticinia* anhängig, sampt denselben, in Truck gegeben werden. Weil die letzten *actus* in der grossen *Tragoedi* nunmehr obhanden seyn, daß nicht allein die Knecht, sondern auch die höchsten Herren der gesambten Welt, ihrem General-Fürsten Apocalyps:1.&19. den persönlichen Zuzug werden leysten müssen.

17. Herr Abraham von Einsideln eines Meißnischen Edelmanns gehabte *Vision*, die Auffrichtung deß Reichs Christi, gegen Vntergang der new-Babylonischen Monarchiae, betreffent.

18. *Vision* eines andern vom Adel von Salefeld, in der Graffschafft Henneberg, vor vielen Jahren, welche er Chur Sachsen, etc. wie auch dem damahligen *Imperatori* *zunotificiren* von Gott angetrieben worden, vmb zuwissen, daß sein Königreich vom Himmel, Dan:2. Luc:21. nahe herbey kommen seye.

19. Der Mitternächte Postreuter von anderthalb hundert Weissagungen auß der Bibel vnd andern Büchern, zusammen gezogen, welche alle wie wol vnrechtmässig, auff den König auß Schweden gedeutet worden. Es soll aber darumb dem rechten Löwen von Mitternacht, wie ihn der Prophet Esdras, vnd die Offenbarung Jesu Christi beschreibet, an seinem Ampt nichts abgehen. Dann Gott lasset gern die begierige Welt wie die Kinder in ihrer Einbildung, voran lauffen, vnd wann sie die Hörner wol abgestossen, ist es noch Zeit genug auff seiner Seyten einzulegen vnd denkräftigen Nachdruck zum Durchdrang zuverschaffen.

20. Etliche *Visiones* vnd *Vaticinia* auß den *collectaneis Joannis Wolfii J.C.* sonderlich deß Weyland gelehrten Mönchs vnd berühmten *Astronomi Joannis Capistrani*, wie der Päpstliche Stuel zu Rom, endlich nach Maintz in Teutschland versetzt, vnd das Statthalterampt Christi andern tüchtigern Personen *zuadministriren* vbergeben werden soll. Wird also der Arndt-Lutherische Königs-priester viel ein grössers vnd reichlichers *patrimonium* gewinnen, als die alten Päpst zuvor gehabt, sonderlich wann die *restitutio omnium bonorum* so davon entzogen, im gantzen Christnamigen *Europa* darzu verstanden wird. Ausser was von den frembd entlegnen Königen, Reichen vnd Insuln im Psalmbuch vnd andern Propheten geschrieben stehet: wie häufig sie ihre Opffergaben dem new-Salomonischen Friedfürsten (der zugleich das Königliche Priesterthumb Psal:110. verwalten soll,) zuführen werden.

Darzu gehören auch etlich andere *prognosticalia*:

21. Herr *Tychonis de Brahe* verteutschter *extract*, vom Stern Anno 1572. welcher sampt dem Stern 1603. oder 1604. den Außgang, gleich wie der groß Comet Anno 1618. den Anfang dieses allgemeinen Kriegs bedeutet. Doch hat sich *Tycho* an dem Krieg deß Gog vnd Magogs in H. Schrift verstossen, weil derselb auff vnser Zeit nicht, sondern erst auff den letzten Grad gegen der Welt end, gehörig ist. Daß aber das *executions-Schwert* Christi Anno 1630. gleich nach hundertjährigem Ablauff der auff dem Reichstag zu Augspurg vbergebenen *religions-Confession*, von Mitternacht auß dem Finnländischen Theil deme der Stern *vertical* gewesen, wider Babel außgangen, hat er zur Verwunderung in sechtzig Jahr zuvor wol getroffen, vnd derowegen als ein fürtrefflicher *Astronomus* seinen Ruhm wol behalten mag.

22. Deß *Kepleri scripta* so vorgedachten *Tychonem* in etlichen Stücken wol *imitirt*, sonderlich was die *reformation* der Kirchen vnd Verbesserung aller Regimenten belanget.

23. Deßgleichen die Rößlinischen *Tractat*, diese *materi* betreffent, sonderlich was er den Herrn General Staden in Niderland *dedicirt*, vnd auß dem alten Buch *Onere Ecclesiae* vmbständtlich *deducirt*, daß das Papstthumb wie es noch *dato* ist, nicht geschickt sey ihres theils die verbesserende *reformation* in der Kirchen Christi zubeheben, sondern daß es fürnemblich den Evangelischen zustehen müsse vnd von Gott gegeben werden.

24. Herr *Joannis Dobricii Phil: & Med: Doctoris* auch *Stattphysici* zu Preßlaw Zeit-Erinner, ein trefflich wolnutzliches *scriptum* vom gantzen Verlauff jetzig vnd künfftiger Zeiten, insonderheit was die betrangte Evangelische Kirch endlich für ein Glückseligkeit gegen ihrer Feinde Vnglück vnd Vntergang, dabey zugewarten. *Edirt Anno 1612*. Die Jahrrechnung aber hat er zwar nicht so genaw getroffen, welches auch andern widerfahren ist, vnd mehr einem Göttlich als Menschlichen Vermögen, so eygentlich zubezählen zustehet. Dann Gottes Kalender ist bißweilen länger vnd hat mehr *characteres* als der vnserige, darumb nichts schwerers vnd vngewissers als solche *mystische* Zahlrechnung, ohne Göttliche Offenbahrung, anzufassen seyn, wie auch nie mehr Irrthumb als in der gleichen verspüret worden.

25. *Nicolai Möllers* von Möllenberg Churfürstl: Brandenburgischen geweßten Leib-*medici collectanea*, an selbig Chur-fürstliche Durchleucht: Joachim Friedrich geschrieben Anno 1592. von viel alten *traditionen* vnd *vaticinien* wie es künfftig in der Welt hergehen werde. Sonderlich die letzten Krieg in Teutschland vnd Franckreich betreffent. Item, wie hernach die Lutheraner vnd Calvinisten miteinander Einigkeit treffen: Franckreich sampt andern endlich vom Papst weichen, vnd sich hernach auch die Vnglaubigen zur einigen Herd Christi bekehren werden, etc. Das Hauptmittel aber zu diesem allem wird sein Christus selber in der Krafft deß heyligen Geistes verstanden, der nach dem Vorbild Jacobs vmb Rachel, jetzo vmb sein verjüngte oder *regenerirte* Kirchbraut buhlen, vnd dagegen die Lieb zu der alten Bustabischen Kirchen (die wie Lea blöde Augen hat) schwächen wird. Zu dem End beschreibt er gar vmbständlich die *legitimation* deß liebsten Brust Jüngers Jesu Christi Joannis, daß derselbe im Geist zur *reformation* der Kirchen wider kommen, vnd das Statthalter-ampt Christi von deß *Petri successorn* vbernehmen werde. Sampt schöner Verklärung meist aller geheimen Vorbilder in heyliger Schrift, so dehr denckwürdig vnd nutzlich zulesen ist.

26. *Pauli Grebneri* von Schneeberg *conjecturn* oder Außlegungen deß obgedachten fürtrefflichen Wundersterns so An: 1572. im Theil Mitternachts erschienen ist, welchen etliche Gelehrte gleichsamb für das Zeichen deß Menschen Sohns gehalten, vnd auch daran mit gefehlet haben. Dann die Erste Zukunfft Christi ins Fleisch, ward von Gott den Morgenländern durch einen besondern Stern angedeutet: Also haben an jetzo die Mitternachtseytigen das Zeichen der Andern Zukunfft im Geist deß Vorgerichts Gottes Esa:4. 4. Esdr:12. vor andern am nächsten gehabt, weil dieser Geist laut deß Propheten Zachariae Cap:6. gegen Mitternacht seine *residentz*: oder Ruhestatt suchen oder bekommen solle: Deß *Grebneri* Gedancken aber haben sich so weit nicht erstreckt, sondern hat meistes nur auff die Niederländischen *actiones* so sich vmb selbige Zeit erhoben, gesehen, welche zwar ein Vorspiel in *particulari*, aber noch nit das Haupt: oder *universal*-werck gewesen, darauff besagter grosser Wunderstern *finaliter* gezihlet hat. Im vbrigen seyn dieses *autoris deductionen* so wol in der Teutschen als Lateinischen Beschreibung (oder wer diese *vertirt* haben mag,) *obscur*, vnd also ein guter Vnterscheid im lesen *zuadhibiren*.

27. Viel besser aber hat *Joannes Micronius Neapolitanus* (sonst Eysenmenger genannt,) in seinem *tractat* so er vber diesen Stern geschrieben, die Sach auß dem Grund gehoben, so nicht in vielem zuverbessern, vnd darumb jedermann zulesen fürträglich ist. Dann darinn werden die *theologica ex sacris litteris & patribus* mit den Historien vnd *astronomischer observation* gar geschicklich *connectiret*; vnd weil es in gut Teutsch verfasst, kan es sich auch bey dieser *nation* desto mehr *meritiren*. Wer aber andern Nationen damit nutzen, vnd es weiter *translatiren* vnd *propagiren* helffen will, wird nicht weniger seinen Danck vnnd Preyß daran zuverdienen haben.

28. Herr *Laurentii Eichstadii Med: Doctoris* vnd *Stattphysici* zu alten Stettin, seine vorige *astronomische* Schrifften, darinn er zum theil den gelehrten *Tychonem imitirt*, auch etlichen Puncten in der Erfahrung nahe kommen. Ob er sich schon mit dem Mitternächtigen Löwen dabey verstossen, hat er sich doch hernach wider *corrigirt*, vnd sonderlich in seinem hewrigen Kalender das *judicium in Actis Apostolorum*, dem jenigen der es Macht zuhalten, oder in welchem es Gott beschlossen hat, heimbgestellt.

29. Herr *M. Eberhardi Welperi* zu Straßburg *Anatomia* der grossen *Conjunction*, so sehr *fundirt* ist, vnd den rechten *final-Zweck* gegenwertiger grossen Verenderung richtig weiset, also daß auch andere nebenst ihme darauff fussen können: sonderlich wann die heyligen *Vaticinia* auß Gottes Wort darzu gefüget vnnd richtig darauff *appliciret* wurden, wie Herr *Doctor Dobricius* in seinem obgemelten Zeit-Erinner sehr löblich vnd zu grossem Nutz gethan hat: Dessen *exemplaria* so vor wenig Jahren new nachgedruckt, zu Franckfort noch zu vorhanden seyn.

30. Deß gelehrten Theologen Herr Joannis Dölingii in Rügen *scripta*, vom Namen vnd Zahl deß Römischen Antichrist vnd seinem Fall. etc.

31. Zuforderist aber die Außlegung der letzten Offenbahrung Jesu Christi, Herr *Doctor Hoen* von Hoheneck, Churfürstlich Schasischen Ober-Hofpredige, vom Vntergang deß newen Babels, so mit dem alten fast in allen Stucken Gleichheit hat, vnd darvmb auch fast gleiches End für sie beyde Jerem:51. vnd Apocal:18. vom heyligen Geist geweißaget wird. Daß aber bey etlichen Evangelischen Kirchgliedern seythero Ergernuß eingefallen, weil selbige Churfürstl: Durchl: etc. ihre Waffen von ermeltem Babel ab, vnd wider seine eygene Glaubensgenossen gewendet, als müßte sein oberster Gwissensrath Herr *Hoe* seythero einer andern Meynung

worden seyn, vnd nunmehr seinen eygnen Worten, noch dem Text in Heyliger Schrift nicht glauben, daß Babel jetzo vntergehen könne, sondern biß an jüngsten Tag sampt dem Antichrist verbleiben müsse etc. Da wird er seine erhebliche Vrsachen zu Abwendung dieses Verdachts, schon zu rechter Zeit fürzubringen wissen. Sonst ist es die gewisse Warheit daß der Liebgeist Jesu Christi in seinen *renatis* wie sie Joh: Arndt in seinen Büchern vom wahren Christenthumb beschreibt, allein mit Geistlichen Waffen so ihme gemäß seyn, wie der himmelische Zeugwart der Apostel Paulus sagt, vbet oder führet. Wer aber dieser Regul in der Nachfolg Christi gantz geleben will, muß auch gantz von Babel außgehen, vnd kein Churfürstliches Recht noch Freyheit wider Christi ort, in Babel behalten. Sondern er muß den Römischen Keyser das Reich allein verwalten lassen, darinn ihne Gott zum Ober-regenten gesetzt, vnd durch dessen eygenen Sohn mit seinem Lehr vnd Lebens-exempel *confirmiret* hat, biß die Zeit solches Hauptreichs wie der vorigen Dan:7 erfüllet wird. Entzwischen heißt es mit den Evangelischen Christen: *exite foras*, nemblich in *desertum Apocal:12*. wie die alten Glieder Christi laut der Epistel an die Hebraeer, ihre Pilgerfahrt in Ziegenfellen vnd Camelhäuten angestellt, biß das Knäblein deß schwangern Schmerzweibs geboren vnd Mannbar wird, daß es den eysernen Scepter mit Geradigkeit halten könne, Psal:2. & 45. dann gleich wie der Römische Keyser sampt den seinigen die Evangelischen Fürsten vnd andere hohe Ständ billich außlachen daß sie mit ihme auff seinem Stuel zu Babel in gleicher Freyheit mitherrschen wollen, vnd dessen gar vnnöthig achtet; also seynd sie von Gott vnd seinem Christo noch viel mehr verspottet, daß sie ihm sein Gesetz verkehren, vnd in dem er sie auß besondern Gnaden, mit seiner Warheit, zu ewigen Kindern gefreyet, Joh:8. sie von newem wider der Menschen Knecht, ja ewiglich als *Slaven tractirt* werden wollen. Dann dem Keyser geben, was Gottes ist, das streitet wider die Regul Christi; gleich wie auch nicht recht ist, ihme entziehen oder schmälern, was ihme von Gottes wegen zugehöret. Nun gehört ihme allein die Politische Weltfreyheit sampt der Christen Leib vnd Gut zu, aber nicht das Gwissen vnd die Seele. Wer nun mit gutem Gwissen dem Keyser (welcher den Stab vnd Schwert deß Zorns vnd Straff Gottes in seiner Hand führet) nicht widerstehen will, der muß viel weniger seine Christnamige Glaubensbrüder tödten helfen, vnd also derselben Hencker oder Mit-verfolger werden, zuwider allen Exempeln der ersten wahren Christen, da ein Bruder für den andern selber das Lebengelassen hat. Derowegen müssen die rechtschaffenen Evangelischen Christen, oder warhafftig ihme einverleibten Glieder Christi, den Römischen Keyser im Reich der Welt noch dato walten lassen, wie es GOtt selber durch ihne *dirigiret*, der schon weiß, wann es Zeit vmbzukehren vnd die Straff von den seinigen auch auff ihre Widerwertigen zuwenden. Entzwischen wann ein Evangelischer hoher oder niderer Stand an der Ordnung Gottes, das ist, am Keyser oder Politischen Obergewalt sich versündigt, darff ander seines gleichen, kein *exebutor* werden, sondern er soll sich seines theils auch zum Creutz Christi bereyten, vnd der Keyser hat von Gott schon so viel Macht vnd Mittel, daß er für sich allein die Straff (sie sey nach Menschenweise verdient oder nicht 4. *Esdr:12. & seqq*: sonder wann solche von Gott auß seinen Vrsachen gewillet vnd verhenget wird) vollziehen lassen kan. Also waren die alten vorbildlichen Juden im Reich Israel vnd Juda, ein sehr freyes, auch zu führung deß leiblichen Schwerts, von Gott selbst absonderlich *priviligirtes* Volck, vnd weder den Königen zu Assyrien noch Babel, einiges echt oder Zuspruch in ihrem heyligen König: vnd Priesterreich geständig, aber das halff alles nichts wider Gottes Rathschluß, sondern sie müßten vmb ihrer schweren Sünden vnd Abfalls willen, von ermelten Potentaten vnd andern Feinden so lang gedemüthiget werden, biß die bestimpte Zeit erfüllet war. Wie viel mehr will dem new-heyiligen Volck in Christo, Gedult gebühren, die stracks von anfang ins Creutz vnd Vnterdruck geordnet, vnd sich allein mit der Gnad Gottes im heyligen Geist, der sie dardurch zu ewigen Vberwindern gemacht, *contentiren* müssen, wie noch. Wolte man aber einwenden, die Christlich Kirch were anfänglich nur in schlechten einfältigen Gliedmassen bestanden, nachmahlen aber, vnd sonderlich in jüngsten *seculis*, hätten doch hohe Ständ vnd Fürsten, als Weltliche Mit-Obrigkeiten das Evangelium angenommen, darumb sie auch die *jure* der politischen Freyheit oder Mit-regenschafft geniessen, vnd zugleich das Schwerdt brauchen müßten. Denen antwortet der hocheleuchte Ertzfürst Christi, Paulus, daß eben die geringen vnd einfältigen meistens die außgewählten Heyligen Gottes, vnd rechten Glieder Christi seyn, die mit ihme das Reich Gottes ererben, vnd auch zu Richtern vber die Welt gesetzt werden sollen. Vnd Christus selber, als der ewige König der Gerechtigkeit, bezeuget: daß kein hoher Standsmann für sich selber, zu seinem Vatter ins Himmelreich kommen könne; will aber durch ihn als den einigen Weg, Warheit vnd Leben, hinein kommen, so muß er zuvor wider nidriges Kind, vnd ihme die Eygenschaft seines Vatters durch den Geist der *legitimation*, angeboren werden. Vnd wann er solchen Geist der Kindschafft Gottes empfähet, so wird ihn derselbe schon in alle Warheit leyten, vnd nichts vnrechtes in seinem Beruff vnd Stand vornemen lassen. Wem aber das Gebott vnd Joch Christi (welcher keinem hohen Stand für dem nidrigen, ein besondere *exception* in seinem neuen *universal*-Gesetz machet) noch zu schwer ist, der mag auch so lang draussen bleiben, vnd sich bey den Knechten im Vorhof auffhalten, biß er von seinem Herrn frey gesprochen, vnd als dann ihme die stetige Beywohung im Hause der Kinder verstattet wird. Dann wanns so gleich gulte vnd leicht were sich Christo vnd der Welt (darinn der Teuffel Oberfürst ist, gleichförmig *zuaccomodiren*, so hätte er gewiß den Vnterscheid zwischen seinem vnd der Welt: oder deß Drachen-Reich nicht so weit *extendirt*, daß der gantze vergängliche

Himmel solche ewige Klufft nicht befassen kan. Dahero kein Wunder, wann ein grosser Weltknecht der bey Gott die Gnad der Kindschafft noch nicht erworben, sein gefährliches Ampt im Gewissen betrachtet, daß ihme wie man sagt, die Haut schawren, vnd die Haar zu Berg stehen müssen. Dann ausser Christo (der allein in ewigen Gnaden bey Gott ist, vnd solche Gnad allen den seinigen durch ihne verliehen wird) würcket ein ewiger Zorn, dafür der Teuffel selbst so oft er als *executor* der Göttlichen Verhengnuß, an seines Herrn Namen gedencket, nach dem sie etlicher massen zum rechten Bewußt oder Erkandtnuß der Lehr Christi vnd seiner H. Apostel gelanget seyn, daß sie sich weniger Krieg oder anderer Gwaltthätigkeit wider die Evangelischen Glaubensgenossen oder andere vnschuldige Vnderthanen, gelusten lassen. Dann es war ihnen Bangigkeit vnd Last ohne das genug, nur mit der *administration* der nothwendigsten *ordinari-justitiae* vnd Versorgung so einer grossen *Oeconomiae*, mit vnschuldigen Händen biß an das End ihres Lebens hinauß zureichen. Wolten aber etliche ferner entgegen sprechen, vnd auß der heyiligen Schrift zubeweisen sich vnterstellen, daß jetzo schon die Zeit wer, daß Gott sein Volck an ihren Feinden rechen, vnd darumb eusserliche Wehr vnd Waffen darzu gebrauchen werde, wie er dann bereit schon zimblichen *success* darzu verliehen hätt. etc. So wird solches *simpliciter* zwar nicht *negirt*, aber vmb die nothwendige absonderliche *legitimation* gefragt, wer dieselben Heerführer seyen, die solches Rachschtwert Christi Apoc. 19. in seinem Namen anzugürten von ihm im Befehl haben. Dann wann Gott ein Newes schafft, vnd dardurch das Alte *annulliret*, müssen auch beständige neue Kräfften dabey erscheinen. Weil aber noch dato sich keiner bewisen der solch Sigel von Gott wie Moses, Josua vnd andere *liberatores* seines Volcks *exhibiren* können, so müssen solche nicht für vnbillig halten, daß insonderheit recht verständige Christen, ihrem Vergeben so lang nicht glauben, weniger sich ihrem Panier zur Nachfolg vntergeben. Sondern daß sie lieber in Gedult erwarten biß der kommet, der da kommen soll, vnd an dem man nach der Warheit, keinen zweiffel haben möge. So lang möchte durch Beyfall vnd anrathen Herrn Hoens, die Churfürstliche Durchl. zu Sachsen, vnd andere Evangelnähmige Schwertführer auch warten, vnd entzwischen ihre Glaubensgenossen vngetödtet oder *vnpersequirt* lassen. Dann wo dieselben gesündiget, so hat Gott andere Zornknecht sie dardurch zustraffen; sonsten wird man nicht bessers vberzeuget, als daß man selber auch zu dem hauffen der Heyden vnd Antichristen gehöre: die keine Erretter, sondern Verderber deß Erdbodens, von Jesu Christo selber genennet werden, vnd auch gleiches Verderben von seiner Hand zugewarten haben: wie ein jeder den Text in seiner letzten Offenbarung selber hievon lesen vnnd hören mag.

32. Vnter diesen Requisites seynd auch begriffen folgende Schrifften, als *extract* auß den laut heylicher Schrift *intitulirten* Gottsköniglichen Reichs-acten Dan: 2. & 7. das seyn fünf *principal*-Schreiben von der hochheyligen Christ-Evangelischen *reformation-Societet* Göttlich *deputirten* *Primario* vnd *Generaln*, auß der Keyserlichen *residentz*-Statt Wien, auff den *collegial*: vnd Wahl-tag in deß heiligen Römischen Reichs Statt Regensburg Anno 1636.

Das erste an die Röm: Keyserl: Majest: *Ferdinandum II.*

Das ander, an die Röm: auch zu Hungarn vnnd Böhmeib Königl: Majest: *Ferdinandum III.*

Das dritte, an die Hochfürstl: Durchl: *Leopoldum Wilhelmum* Ertzhertzogen zu Osterreich, etc.

Das vierte, an das Churfürstl: gesampte *Collegium* vnd der abwesenden Churfürsten Gesandte.

Das fünffte, an Chur-Brandenburgischen *principal*-Abgesandten, Herrn *Adamum* Grafen zu Schwartzenberg, etc.

Den *ratione officii* anersuchten offen für alle *interessenten* Paßfreyen Reichstag, sampt dabey ansetzung eines vnpartheyischen Haupt-*concilii* oder *oecumen-synodi*, zu *ventilir*: vnd außfundigmachung, wie auch würcklicher *componir*: vnd *decidirung* aller *religions*-strittigkeiten, (welche den endverderblichen Blutstreit vnd Zerstörung der *Europaeischen* Christenheit nach sich gezogen vnnd fürnehmlichst *excitiret*) betreffend.

Darzu gehören folgende Beylagen, so theils mit ermelten Postschreiben vberschicket, vnd die vbrigen hernach zu Wien, wie auch zuvor bey dem Churfürstlichen Hof zu Berlin, *insinuirt* worden.

33. Königs *Ferdinandi I.* eygenes Handschreiben an *Lutherum*, daß seine der H. Schrift gemässe Lehr wol zudulden: vnd wie vbel dagegen die Glieder der Catholischen Kirchen vom Papst verführet, ja dieselben wie sein Spanischer Beichvatter am Todtbeth selbst bekennet, an statt deß Weitzen, mit leeren Spreuern gespeiset worden seyen. Item, wie er sich derenthalben durch Absckung einer ansehnlichen *Legation* in Spanien, bey seinem Herrn Brudern der Röm: Keyserl: Mayest: etc. *Carolo V.* bestes bemühen wolle, daß wo möglich die Sach auff einem gemeinen Reichstag vertragen werden möge. Auch da wider verhoffen, der Keyser sich dessen weygern wurde, er doch das seinig zuthun nicht vnterlassen wolle. etc. Welches Schreiben in *concept* oder Absckrift bey der Keyserlichen alten Registratur noch dato zufinden, das *original* aber zu Dreßden verhanden seyn soll.

34. Keyser's *Maximiliani II.* Schreiben an seinen Oesterreichischen Rath *Lazarum* von Schwendi, etc wie vbel ihm das angestiffte Blutbad in Franckreich, vnd die Spanischen *Consilia*, wegen der verbten Tyranny in Niderlanden, mißfallen, als die gänzlich wider Christi vnd seiner heyiligen Apostel Lehr vnd Leben streiteten, auch darumb vngezweiffelt die gerechte Rach vnd Straff bey Gott verdienen vnd erwecken werden. Dabey sich der löbliche Keyser mit bethewrtem reinen Gewissen entschuldiget, daß alles ohne seinen

Rath, willen vnd wissen geschehen sey, ob ihme schon dasselbe gar vngleich von etlichen *imputiret* worden; sondern daß insonderheit sein Tochter der Königin Franckreich, solche *ministros* vnd Råth habe, die mehr als ihr Herr selbst *imperiren*, vnd darumb auch die Sache vor seinem deß Keyseris Wissen vnd Rath verhalten werde. Sampt was deme mehrers anhängig, vnd noch dato allen Regiments*directorn*, förderist die den Namen Christi führen, vnd Verthädiger seiner Kirchen seyn wollen, zubetrachten höchstnöthig ist.

35. Ein etlich hundert Jahr alte Pápstliche Epistel an die Bischöfe in Bayrn, wie sie das Kirchenwesen *visitiren* vnd *reformiren* sollen. Darauß man sihet, daß zu der Zeit noch etlicher massen ein Glantz von der Apostolischen Warheit vnd Lebensform in der Römischen Kirchen herfür geschimmert, ehe der scheinheylige Teuffel endlich alle Krafft deß Wesens außgetilget hat: biß Gott seine neue *reformatores* (deren warlich der hocheleuchte Prediger *Joannes Taulerus* zu Straßburg, mit seiner New-testamentischen Geistlehre ein trefflicher Vorlaufer gewesen) erwecket, vnd die *praeparatoria* machen lassen, daß man jetzo den ganzen Kirchendåhnen Matth:3. desto leichter abfegen könne.

36. Vnter diese vorbereiter der künftigen *General-reformation*, gehört auch Keyser Sigmund, der sich durch vnterschiedliche *Concilia* bemühet, den *Stat* der Christenheit beydes Geistlich vnd Weltlich zuverbessern; wie er dann derenthalben wichtige vnd wolbequemte *reformation*-puncten verfassen, vnd den *Conciliar*-Våttern zum *effect* vberreichen lassen. Weil aber meist allezeit die Pápst böse halbstarre Schälck gewesen, vnd nie kein Joch Christi vber sich leyden wollen, sondern allein den Weltlichen Layen dasselbe auffgebürtet; also hat sich auch ermelter frommer Keyser Sigmund mit seiner so eyfrig vorgehabten *reformation*, gantz vergeblich von ihnen vnd ihren *adherenten* *vexiren* lassen müssen, biß er gar das Leben vber all sein Mühe, vnd vielfältiges beschwerliches vmbrausen, eingebüßt: Doch hat ihme Gott noch lang vorher ein besondere Genad gethan, deren er sich auß den *actis* erscheint, kräftig getröstet, vnd auß solcher Antrieb, der Sachen desto embsiger nachgesetzt. Weil er in seinem Königlichen Schloß zu Preßburg in Hungaren, auß einer Göttlichen *Vision* oder Offenbarung, die noch daselbst in der newen Kirchen an einer Tafel mit vergulden Lateinisch vnd Teutschen (doch wegen alters nun theils vnleßlichen) Buchstaben beschriebener zusehen, am frühen morgen deß H. Auffahrtstag Anno 1403. berichtet worden, daß Gott zu seiner Zeit, einen andern nach ihm erwecken werde, der nicht allein deß Römischen Reichs Zeichen zur lincken, sondern auch deß Geistlichen Regiments, als ein von Gott selbst *qualificirter* Priester, zur rechten Seyten tragen werde. Der soll das Göttlich *reformation*-werck außführen, als dessen er Keyser Sigmund nur ein Wegsbereiter mit den *Conciliis* wäre. Vmb willen aber der Name Friederich, (von Langen: oder Landenaw) dabey gehöret worden, scheint auß den Vmbständen der Beschreibung, Keyser Sigmund seye in die Gedancken gerathen, daß sein nächster *successor* Keyser Friedrich (der Dritte) derselbe Königspriester seyn wurde. Weil aber der von Gott offenbarte *effect* vnter ihme nicht erfolget, so sagt *Johan: Wolfius I.C.* in seinen *lectionibus memorabilibus* (darein er auch diese Geschicht von Keyser Sigmund *colligirt*.) recht, daß man sein noch zuerwarten habe, vnd villeicht wenig zuvor werde wissen können wer er eygentlich sey. Wann man aber heylig schriftmässig davon *judiciren* will, kompt kein anderer Mann als Fridrich oder *Fridericus* mit dem newen *Salomon* oder *Schelomoh*, so wol vnd nahe vber ein; dann beyde nach Hebraeisch: vnd Teutschen laut, bedeuten einen solchen Mann, der selbst friedfertig ist, vnd darumb auch Fried machen könne. Dannenhero die Zeit glücklich seyn wird, so ein Zukunfft erreicht, da man in aller Welt vnd forderist genannten Christenheit, mit Frewden sagen vnd ruffen wird, *Vivae Rex Schelomoh-Fridericus*, Glück zu dem Frieden-König, Psal:72. etc.

37. *Extract* auß Herrn Lutheri Schriften, wie aller Weltlichen Könige, Fürsten vnd anderer Regenten Rath: vnd Thatschlag gantz vergeblich vnd vnwürcklich seyn, wann sie nicht nach Gottes eygnem Sinn vnd Willen bedacht vnd vorgenommen werden. So dem *politischen Stat* noch zu Tag ein klaren Spiegel gibt, sonderlich wann sie das Psalmbuch Davids darzu nemmen, vnd solches auch mit dem Inhalt deß *Kohelth* oder Predigers *Salomonis conferiren*.

38. *Extract* auß Herrn *Doctor Hoens* von Hoeneck Schriften, darinn er den Herrn Lutherum mit seinem wider das Antichristische Babel oder Papstthumb geführten *religions*-Eyfer gleichsam wider lebendig gemacht: auch danebenst vmbständtlich *deducirt*, was etliche Römische Keyser, als *Carolus V. Ferdinandus I.* vnd *Maximilianus II.* für treffliche Leuth beydes Geist: vnd Weltlichen Standes, vmb sich gehabt, welche den Grund der heyligen Evangelischen Lehre sehr wol gefaßt vnd ihren Heren zum besten *recommendiret* haben. Davon dann so gewaltige *effectus* erfolget, daß sie nicht allein für sich Liebhaber Gottes Worts worden, sondern auch den Evangelischen Kirchgliedern so viel Freyheit zu vngehinderter Vbung ihrer *religion* oder Gottesdienstes wolgeneigt *concedirt* vnd verstattet haben.

NB. Hier soll Herr *Doctor Hoe* fortfahren, vnd auch bey dem Hof dises löblichsten Keyseris sampt seines Herrn Bruders, gleichen neue Creaturen durch Hülf deß Geistes Christi vnd deß Zeugnuß seiner Warheit, *regeneriren* helfen, damit Christus eine rechte gestalt in ihnen gewinnen: vnd sie hernach auch ihren Herren zu deren seeligmachenden Erkändtnuß in der wahren Gottseeligkeit, die beydes zeitlich vnd ewige *prosperitet* in Verheissung hat, nutz vnd erbawlich werden mögen. Sonsten beschweren sich die Evangelischen

Glaubensgenossen wider den Keyser vnd die seinigen vnzeitig, daß sie ihren Willen nicht erfüllen wollen, weil sie nicht wissen, was ihnen bey Verlust der Seeligkeit, zuthun nöthig ist. Sondern vielmehr sehen daß die newen Lutheraner viel ärger als die alten Papisten seyn, kein Lieb vnd Zucht vnter ihnen haben, welche andern ein Vrsach vnd Wegweiß zur Nachfolg vnd Gemeinschaft geben köndte. Ist also höchst nöthig, daß am ersten der berühmten Evangelischen Kirchgemein (die am aller wenigsten rechte Christförmige Gemeinschaft vnter sich belebet,) ein schriftmässiger *reformation*-Papst auferstehe, vnd den Fegbesem erstlich auff diesem Dähnen Matth:3. so der Thür deß Herrn Hauses oder Tempels Ezech:9. am nächsten ist, ansetze, biß er weiter an die ausserhalbigen gelange.

39. *Extract* auß vorgedachten Gottsköniglichen Reichsacten Anno 1637. das ist, ein außführliche *deduction* an den Keyserlichen vornemen geheymen Rath vnd Reichs *Vice-praesidenten*, Herrn, Herrn Peter Heinrichen Freyherrn von Stralendorff, etc. für ihne vnd den gesambten Keyserlichen Hof, sonderlich die Göttliche *evocation* vnd *extraordinari-legimitation* der Mitternächtigen *executions*-Waffen, vnnnd warumb dieselben dagegen stracks von Anfang so eng *limitirt*, auch vber gethanen *excursum*, wider *retrahirt* vnd *cohibiret* worden, daß sie deß Römischen Keyzers ihme von Gott *reservirtes* Erbeygenthumb niemahlen gänzlich *occupiren*, weniger behalten können, betreffend. Sampt grundmässigem Beweiß auß heyliger Schrift vnd andern Göttlichen *indicien*, daß die Zeiten der irrdischen Welt-regierung vnd darvnter forderist der vierten als letzten *Römischen Monarchiae Dan:2.&7. 4.Esdr:12. & seqq.* nun allbereit vollendet. Daherom dem Römischen Keyser als Göttlichem Oberverwalter vnd Statthalter derselben, *ratione officii*, obligt, vor allen vbrigen Potentaten am ersten, ihrem Ertz: oder General-Fürsten Apocal:1. & 19. zu förderlicher Beheb: vnd Auffrichtung deß aller Welt zum Heyl *promittirten* heyligen allgemeinen *Reformation*-Reichs Daniel:2. die gehorsame würckliche Hand zubieten, sonderlich was in Teutschen vnnnd Italianischen Reichs Landen die Nothdurfft wird. Darvnter dann deß Römischen Keyzers vnd seines gantzen Hauses würckliche *salvirung* vnd *continuirliche prosperitet* begriffen ist.

40. Darzu gehört ein *Specification* oder *Catalogus* von acht vnd zwanzig Beylagen allerley *Tractaten* vnd Schriften so die Sach mit mehrerm verkläret haben, welche dann nun mehr auch zu gemeinem Wissen der Welt, sampt andern *requisiten* durch den Druck *edirt* werden sollen.

41. Deme seind auch abhängig die Berlinischen *Acten de Anno 1632. biß 1636.* von vielen Schriften vnd *certificationen*, so bey dem Churfürstlichen Hof vnd Schwedischen *ministris* zu ihrer Warnung, vnd Beförderung der Billichkeit, sonderlich was die Reichstags-nothdurfften belanget, *intimiret* worden. Massen dann gegen verspürter nicht genugsamen *realen* Bequemung, die Göttliche *praescriptions*-Feder von oberhöher Gerechtigkeith wegen nicht anderst gekondt, dann alles dasjenige was sie sonsten den genannten Evangelischen Bundsgenossen zu ihrem besten vnd *salvirung* vermeynet, wider abzuleschen, vnd dasselbig alles vmb erforderlicher *Correction* vnd Demüthigung willen, zu ihrer Widerwertigkeit vnd Schaden zuwenden. Also daß eben zwischen solcher Zeit die Schwedische *total-ruin* bey Nördlingen erfolgt, vnd damit auch ihre vnzeitige *Tractaten* zu Frackfort am Mayn, auff ein mal zerstöret vnd versrtewet worden. So wol was sie ferner an vnterschiedlichen orthen vnd auff mancherley geheime Listweise *tentirt*, niemahlen noch dato zu keinem beständigen *effect* gelangen können. Sondern müssen in dem Göttlichen Bann wie die alt-Israelitischen Rebellen in der Wüsten, so lang *vmbvagiren*, biß sie meistes durch ihre eygene Waffen vnd andere Plagschärpffe werden *consumiret* seyn, daß nicht mehr davon vberbleiben, als welche in Gottes Augen werth erachtet, ihrem rechten *Josuae Apocal.19.* zu Einnemmung deß heyligen werthen Reichs Landes *Dan:7. & 12.* künfftig nachzuziehen, vnd der Meßschnuren oder Loßfalls deß lieblichen Erbs *Psal:16.* theilhaftig zuwerden.

42. Deßgleichen die *Acta de Anno 1630. vnd 1631.* mit den *general:* vnd *special-ordinantzen* an alle vornembste Christnahmige Potentaten vnd *respublicas*, welche zum theil allbereit erfüllet, vnd der Rest folgen muß. Wiewol die *politisch direction* jederseyts ihren eygnen Zweck darzu setzet, kan doch derselbe dem Göttlichen Absehen nichts benemen. Dann eben mit der widerwertigen Creatur ihrem eygnen Verlust vnd Vntergang, wird ihres Schöpfers Rath am scheinbarsten durch sie erfüllet, als dessen Rath wie die Schrift sagt, Ewiglich besteht. Derowegen thut es den grossen Weltknechten in ihrem eygenen Willen vnd Begierd offt wehe, daß sie nicht auch solche absolute Herren vnd Götter seyn, *Psal:33. & 82.* welche allezeit Rath vnd That kräftig zusammen fassen können. Aber auff diese weise käme der Teuffel als der Oberfürst der von Christo abtrünnigen Welt, auch zu Vergnügung seiner Begierde vnd zu Ruhe, wann er dem einigen *absolutmächtigen* Gott in Herrschafft vnd Macht gleich seyn köndte, daß er kein Gsetz vnd Zwang von ihm empfahen vnd erleyden dörfte. Darumb gilt auch allhie beschließlich nur lauter williger Gehorsamb, wer den eyfernen *direction:* oder Zuhststab im Ernst nicht fühlen will *Ps:2&110. Apoc:2.12. & 19.*

VII. IRODALOM

a. *Kéziratok*

Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz

Ms. Boruss. fol. 2o. 484.

Ms. Boruss. fol. 2o. 201.

Halle, a.S., Franckesche Stiftungen, Archiv und Bibliothek

Ms. B17a

Ms. B17b

Ms. F 53

Linz, Oberösterreichisches Landesarchiv

Stiftsarchiv Kremsmünster, Hofgerichtsprotokoll des Stiftes

Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek

Cod. Guelf. 65.1. Extra

Cod. Guelf. 2. Noviss. 2.

b. *Nyomtatványok*

ARNOLD, Gottfried: Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie, Vom Anfang des Neuen Testaments Biß auf das Jahr Christi 1688. Franckfurt am Mayn, 1729.

BARINGIUS, Nicolaus: Trewhertzige Warnung an alle fromme Christen, sich zu hüten Für den neuen Propheten, Darinn nicht allein auß der Kirchen Histori klärlich außgeföhret wird, wie der leydige Sathan, nunmehr vber hundert Jahr, stracks nach wieder hervorbringung deß Heil. Evangelij, sich allezeit bemühet habe, desselben Lauff durch die Newen Propheten verhindern, Sondern auch in specie gehandelt wird, von deren AVREO SECVLO, Ob noch für dem Jüngsten Tage eine Tausendjährige güldene Zeit auff Erden zu hoffen sey. Wolmeznendtlich herauß geben Von NICOLAO BARINGIO, der Heil. Schrifft LICENTIATE vnd Predigern Göttliches Worts an der Hauptkirche, zu S.S. Jacob vnd Georg, in Hannover. Hannover, Gedruckt vnd verlegt von Johann Friedrich Glasern Fürstl. bestellten Buchdruckern daselbst, Im Jahr 1646.

CAMPANELLA, Thomas: Von der Spannschen Monarchy, Erst vnnd ander Theyl. Oder Außführliches Bedencken, welcher massen, von dem König in Hispanien, der gantzen Weltbeherrschung, so wol ins gemein, als auff jedes Königreich vnnd Land besonders, allerhand Anstalt zu machen seyn möchten. ... Getruckt im Jahr, 1623.

COLBERG, Ehregott Daniel: Das Platonisch-Hermetisches Christenthum Begreifend Die Historische Erzehlung vom Ursprung und vielerley Secten der heutigen Fanatischen Theologie, vnterm Namen der Paracelsisten, Weigelianer, Rosencreutzer, Quäcker, Böhmisten, Wiedertäufer, Bourignisten, Labadisten, und Quietisten, 1-2. kötet, Frankfurt-Leipzig, 1690-91.

CRUCIUS, Johann: ANTI-WEIGELIUS, Id est, THEOLOGIAE, QUAM VALENTINUS WEIGELIUS, ex Paracelsi potissimum & veterum haereticorum lacunis haustam, variis sparsit libellis, ex sacris Literis & Antiquitate prompta confutatio. INSERTA EST LOCO SVO APPENDIX REGNI MILENARII, FUNESTAE DE FATALI Imperij Romani mutatione in Ecclesia & Politia, atque excidio Austriacae aquilae plenario, sententiae definitivae, a tenebrione Chiliasta, veritate invita, in lucem protrusae, opposita. Kassel, 1651.

CORRODI: Kritische Geschichte des Chiliasmus, 1-3. kötet, Frankfurt und Leipzig, 1781.

(HUNNIUS, Nicolaus) Außführlicher Bericht Von Der Newen Propheten, (die sich Erleuchtete, Gottesgelehrte, vnd Theosophos nennen) Religion, Lehr vndd Glauben, damit der Satan die Kirche Gottes auff's neue zu verunruhigen sich vnterstehet: Zu Nothwendiger offenbarung der gefährlichen Verführung, vndd trewhertigen Warnung, daß sich alle, die ihnen ihrer Seelen ewige Wolfarth lieb sein lassen, dafür auff's fleissigste fürsehen: Auch gründlicher widerlegung ihrer vielfältigen schädlichen Irrthumb: Gestellet durch Das Predigamt der Christlichen Gemein zu Lübeck, Hamburg, vnd Lüneburg. Lübeck, 1634.

JANUS, Andreas: Bey der Hochgräfflichen Christlichen SEPULTUR und Leich-Begängnus DER weyl. Hochwolgebohrnen FRAUEN, Frauen Clara Benigna, Gräffin von Buchhaim etc. etc. ... allhier in Regensburg, verschieden, Anno 1683. den 24. Augusti St. Nov. gerad an Ihren Geburts-Tage, umb 11 Uhr, Vormittag, und darauf in den Statt-Kirch-Hoff zur H: Dreyfältigkeit genannt, den 24. Augusti St. vet. in ansehnlicher Hochadelicher Volckreicher Versammlung, in Ihre Grabes Ruhe beygesetzt worden; ... Durch ANDREAM JANUM Evangel. Predigern daselbst. Regensburg, gedruckt bey Paul Dalnsteinern, 1683.

MÜLLER, Johann: Nothwendige Vertheidigung Des Außführlichen Berichts Von der Newen Propheten, die sich erleuchtete Gottesgelehrte vnd Theosophos nennen, Religion, Lehre vnd Glauben, Wider Nicolaum Teting, welcher in seiner vermeinten wolbewehrten Verantwortung solchen Bericht in etlich wenig Punckten angetastet, die längst beantwortet dinge wiederholet, vnd allerley Schwenckfeldische, Wiedertäufferische vnd Weigelianische Irrthumb darwider außgestrewet,... Durch Johannem Müllern, der H. Schrift Litentiatum vnd Pastorem zu S. Peter in Hamburg. Gedruckt zu Hamburg bey Jacob Rebenlein , in Verlegung Zachariae Dertels, Buchhändlers daselbst, Im Jahr 1636.

SPENGLER, Adam: I.N.J. Extract Der fürnembsten Weigelianischen Irrthumben , welche sie von den meisten Glaubens Artickeln foviren und führen, aus ihren eigenen Schrifften kurtz zusammen gezogen und mit Sprüchen und Zeugnüßen der H. Schrift wiederleget. Allen einfältigen Christen, sonderlich deren, die offt mit solche leuten (den Weigelianern) conversiren und umbgehen müssen zur Lehr Vnterricht und Warnung. Gestellet von M. Adam Spenglern Der Kirchen zu Writzen an der Oder Pfarrern und des benachbarten Inspector. 1.Joh.IV.1. prüfet die Geister, ob sie von Gott seyn: Wittenberg, In Verlegung, D. TOBIAE HEVII Erben und Elerd Schumachers, Gedruckt bey Melchior Oelschlegels Erben, 1658.

ZAPFFEN, Nicolas: Trewhertzige Wächterstimme, Wegen der An manchem Orte der Stadt Gottes Evangelischer Kirchen Einschleichenden Weigelianischen Nordbrenner (...) Gedruckt vnd verlegt zu VLM, Durch Balthasar Kühnen, bestellten Buchtruckern. Anno M.DC.XXXIX.

c. *Szakirodalom*

Rövidítések:

FS = Franckesche Stiftungen, Halle an der Saale

HAB = Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel

OÖLA = Oberösterreichische Landsarchiv, Linz

Lexikonok:

Jöcher = C. G. JÖCHER: Allgemeines Gelehrten-LEXICON, Darinne die Gelehrten aller Stände ... Nach ihrer Geburt, Leben, merckwürdigen Geschichten, Absterben und schriften aus den glaubwürdigsten Scribenten ... beschrieben werden. 4 kötet, Leipzig, 1750-51. (Hildesheim, 1960-61.)

Thieme-Becker = Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, Kiad. U. THIEME és F. BECKER.

TRE = Theologische Realenzyklopedie, Kiad. Gerhard KRAUSE, 1, kötet, Berlin-New York, 1974.

Tanulmányok: (itt csak azokat tüntetjük fel, melyeket legalább kétszer említettünk.)

J.H. Alsted, *Herborns calvinistische Theologie und Wissenschaft im Spiegel der englischen Kulturreform des frühen 17. Jahrhunderts*, Kiad. Jürgen KLEIN und Johannes KRAMER, Frankfurt a.M., 1988.

BLEKASTAD, Milada: *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky*, Oslo-Prag, 1969.

BORNEMANN, Margarete: *Der mystische Spiritualist Joachim Betke (1601-1663) und seine Theologie - Eine Untersuchung zur Vorgeschichte des Pietismus*, Diss. theol. Berlin, 1960.

BRECHT, Martin: *Das Aufkommen der neuen Frömmigkeitsbewegung in Deutschland*, In *Geschichte des Pietismus*, 1. kötet, *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, Kiad. Martin BRECHT, Göttingen, 1993. 113-205.

BRECHT, Martin: *Die deutschen Spiritualisten des 17. Jahrhunderts*, In *Geschichte des Pietismus*, 1. kötet, *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, Kiad. Martin BRECHT, Göttingen, 1993. 205-241.

BRUCKNER, John: *A Bibliographical Catalogue of Seventeenth-Century German Books Published in Holland*, The Hague-Paris, 1971.

BUBENHEIMER, Ulrich: *Schwarzer Buchmarkt in Tübingen und Frankfurt. Zur Rezeption nonkonformer Literatur in der Vorgeschichte des Pietismus*, In *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte* 13 (1994) 149-163.

BUBENHEIMER, Ulrich: *Orthodoxie - Heterodoxie - Kryptoheterodoxie in der nachreformatorischen Zeit am Beispiel des Buchmarkts in Wittenberg, Halle und Tübingen*, In *Siebenhundert Jahre Wittenberg: Stadt - Universität - Reformation*, Kiad. Stefan OEHMIG, Weimar, 1995. 257-274.

BUDECKE, Werner: *Die Jakob Böhme-Ausgaben. Ein beschreibendes Verzeichnis*. 1. rész, Göttingen, 1937.

Catalog zu Ausstellungen im Museum für Kunsthandwerk Frankfurt am Main und im Kunstmuseum Basel ... als ... Ehren-Gedächtnis ... des Matthaeus Merian des Aelteren, Kiad. Többek közötte Christiane RIEMANN, Frankfurt am Main, 1993.

COHN, Normann: *Die Sehnsucht nach dem Millennium. Apokalyptiker, Chiliasten und Propheten im Mittelalter*, Freiburg-Basel-Wien, 1998.

DONAT, Dietrich: *Gelehrte um Johann Amos Comenius. Briefe und Stammbucheintragen* Chr. Besolds und P. Meiderlins, In *Slavische Barockliteratur*, 1. kötet, Kiad. Dimitrij TSCHIZEWSKIJ, München, 1970. 79-92.

DÜLMEN, Richard van: *Die Utopie einer christlichen Gesellschaft. Johann Valentin Andreae (1586-1654)*, Stuttgart, 1978.

DÜLMEN, Richard van: *Prophetie und Politik. Johann Permeier und die „Societas regalis Jesu Christi“ (1631-1643)*, In *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 71 (1978) 417-473.

- DÜLMEN, Richard van: Schwärmer und Separatisten in Nürnberg (1618-1648) - Ein Beitrag zum Problem des „Weigelianismus“, In Archiv für Kulturgeschichte 55 (1973) 107-137.
- DÜNNHAUPT, Gerhard: Personalbibliographien zu den Drucken des Barock, 2.verb. Aufl., Stuttgart, 1990-1993
- ESCRIBANO-ALBERCA, Ignacio: Eschatologie, Von der Aufklärung bis zur Gegenwart, In Handbuch der Dogmengeschichte, IV. kötet, Sacramente - Eschatologie, Freiburg-Basel-Wien, 1987.
- EYLENSTEIN, Ernst: Daniel Friedrich - Ein Beitrag zum mystischen Separatismus am Ende des 16. Jahrhunderts in Deutschland, Diss. Langensalza, 1930.
- EYLENSTEIN, Ernst: Ludwig Friedrich Gifftheil. Zum mystischen Separatismus des 17. Jahrhunderts in Deutschland, In Zeitschrift für Kirchengeschichte 40 (1922) 1-62.
- GEISSMAR, Christoph: Das Auge Gottes. Bilder zu Jakob Böhme, Wiesbaden, 1993.
- GERHARDT, Claus W.: Der technische Stand des Buchdrucks im 17. Jahrhundert, In Bücher und Bibliotheken im 17. Jahrhundert in Deutschland, Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens 6 (1980) 11-24.
- GIBSON, Kenneth: Philip Ziegler and Ludwig Friedrich Gifftheil: Apocalyptic and Millenerian Prophecy in Early Stuart England, (to be published)
- GILLY, Carlos: „Theophrastica Sancta“ - Der Paracelsismus als Religion im Streit mit den offiziellen Kirchen, In Analecta Paracelsica - Studien zum Nachleben Theophrast von Hohenheims im deutschen Kulturgebiet der frühen Neuzeit, Kiad. Joachim TELLE, Stuttgart, 1994. 425-488.
- GILLY, Carlos: Das Bekenntnis zur Gnosis von Paracelsus bis auf die Schüler Jacob Böhmes, In De hermetische Gnosis in de Loop der Eeuwen, Baarn, 1992. 400-442.
- GILLY, Carlos: Johann Arndt und die 'dritte Reformation' im Zeichen des Paracelsus, In Nova Acta Paracelsica (Beiträge zur Paracelsus-Forschung), Neue Folge 11 (1997) 60-77.
- HAASE, Roland: Das Problem des Chiliasmus und der Dreißigjährige Krieg, Diss. Leipzig, 1933.
- The Hartlib Papers CD 1-2, Sheffield, 1995.
- HOHENEMSER, Paul: Flugschriftensammlung „Discursus politici“ des Johann Maximilian Zum Jungen, Frankfurt am Main, 1930.
- INGEN, Ferdinand van: Jakob Böhme in Holland, In Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 11 (1983) 227-254.
- Johann Valentin Andreae - Die Manifeste der Rosenkreuzerbruderschaft - Katalog einer Ausstellung, Kiad. Carlos GILLY, Amsterdam, 1986.
- JÜRGEN, Beyer: Lutherische Propheten in Deutschland und Skandinavien im 16. und 17. Jahrhundert, In Europa in Scandinavia. Kulturelle und soziale Dialoge in der frühen Neuzeit, Kiad. Robert BOHN, Frankfurt am Main, 1994. 35-55.
- KEMP, Fridhelm: Jakob Böhme in Holland, England und Frankreich, In Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 11 (1983) 211-226.
- KESERŰ Bálint: Rajongók Erdélyben. Próféti irodalom és publicisztika a XVII. század derekán, In Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára, Kolozsvár, 1996. 247-256.
- KESERŰ Bálint: Heterodoxie und Späthumanismus im östlichen Mitteleuropa, In Das Ende der Renaissance. Europäische Kultur um 1600, Kiad. August BUCK-KLANICZAY Tibor, Wiesbaden, 1987. 49-62.
- KESERŰ Bálint: In den Fußstapfen der Rosenkreuzer - Johann Permeiers Tätigkeit und Vorhaben im Karpatenbecken, az 1995-ös konferencián elhangzott előadás kézírata, megjelenés alatt.

- KESERŰ Bálint: Ein oberschlesischer Spiritualistenkreis um Lazarus Henckel den jüngeren. Fragen und Hypothesen, In *Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, Kiad. Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, 2000. 281-292.
- LEHMANN, Hartmut: *Das Zeitalter des Absolutismus: Gottesgnadentum und Kriegsnot*, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1980.
- NÉMETH Noémi-SCHAFFER Andrea: Adalékok a tübingeri heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években, In *Magyar Könyvszemle* 112 (1996) 223-233.
- NOACK, Lothar-SPLETT, Jürgen: *Bio-Bibliographien Brandenburgische Gelehrte der Frühen Neuzeit*, Berlin-Cölln 1640-1688, Berlin, 1997.
- PEUCKERT, Will-Erich: *Das Rosenkreutz*. 2. javított kiadás, Berlin, 1973.
- Pietismus und Neuzeit 14 (1988) kiad. DEPPERMAN, Klaus
- SCHIPPAN, Michael: Zwei Havelberger „Weigelianer“ aus der Zeit des Dreißigjährigen Krieges - Panthaleon Trappe und Johann Bannier, In *Europa in der frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlhpfordt*. 2. kötet, Kiad. Erich DONNERT, Weimar, 1997. 383-404.
- STRÄTER, Udo: *Meditation und Kirchenreform in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts*, Tübingen, 1995.
- SCHLEIFF, Arnold: *Selbstkritik der lutherischen Kirchen im 17. Jahrhundert*, Berlin, 1937.
- SZILÁGYI Sándor: *I. Rákóczi György 1593-1648 (Magyar Történeti Életrajzok)*, Budapest, 1893.
- TARRACO, Jaime: Angelus Silesius und die Spanische Mystik. Die Wirkung der spanischen Mystik auf den „Cherubinischen Wandersmann“, In *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft (Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens)* 15 (1960) 1-150.
- VISKOLCZ Noémi: Lucas Jennis frankfurti könyvkiadó katalógusa 1626-ból, In *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, 1997. 639-654.
- WALLMANN, Johannes: Johann Arndt und die protestantische Frömmigkeit. Zur Rezeption der mittelalterlichen Mystik im Luthertum, In *Johannes WALLMANN: Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock*, Gesammelte Aufsätze, Tübingen, 1995. 1-20.
- WALLMANN, Johannes: Zwischen Reformation und Pietismus. Reich Gottes und Chiliasmus in der lutherischen Orthodoxie, In *Johannes WALLMANN: Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock*, Gesammelte Aufsätze, Tübingen, 1995. 105-123.
- WOLLGAST, Siegfried: *Philosophie in Deutschland zwischen Reformation und Frühaufklärung 1550-1650*, Berlin, 1988.
- WOLLGAST, Siegfried: Spuren der Häresie des 17. Jahrhunderts in Pommern, In *Pommern in der frühen Neuzeit. Literatur und Kultur in Stadt und Region*, Kiad. Wilhelm KÜHLMANN-Horst LANGER, Tübingen, 1994. 349-372.
- WOTSCHKE, Theodor: Der märkische Freundeskreis Brecklings, In *Jahrbuch für brandenburgische Kirchengeschichte* (1930) 1-70.
- WOTSCHKE, Theodor: Der Polnischen Brüder Briefwechsel mit den märkischen Enthusiasten, In *Deutsche wissenschaftliche Zeitschrift für Polen* 22 (1931) 1-66.
- WOTSCHKE, Theodor: Die Frankfurter Folioausgabe der Arndteschen Postille und der österreichische Protestantismus, In *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 55 (1934) 65-68.
- WOTSCHKE, Theodor: Johann Ludwig und Johann Friedrich Münster. Ein Beitrag zur Geschichte des Separatismus, In *Blätter für Pfälzische Kirchengeschichte* 7 (1931) 97-107., 129-143.
- WOTSCHKE, Theodor: Johann Permeier. Der Primarius der christköniglichen Triumphgesellschaft, In *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 56 (1937) 565-592.

- WOTSCHKE, Theodor: Matthäus Merian, In *Neue kirchliche Zeitschrift* 42 (1931) 57-64., 185-192.
- WOTSCHKE, Theodor: Wilhelm Schwartz. Ein Beitrag zur Geschichte des Vorpietismus in Schlesien, In *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens* (1930) 89-127.
- WOTSCHKE, Theodor: Zwei Schwärmer am Niederrhein, In *Monatshefte für Rheinische Kirchengeschichte* 27 (1933) 144-178.
- WÜTHRICH, Lucas Heinrich: *Das druckgraphische Werk von Matthaeus Merian d.Ä.*, 1-4 kötet, Basel-Hamburg, 1966-1996
- WÜTHRICH, Lucas Heinrich: Matthäus Merian d.Ä. als Briefschreiber und Literat. In *Librarivm* 37 (1994) 162-177.

VIII. ZUSAMMENFASSUNG

Krise und Publizistik

Die Lektüren einer heterodoxen Gruppe während des dreißigjährigen Krieges

Die Dissertation behandelt anhand von zahlreichen Quellen die Lesestoffe und Leseweisen einer heterodoxen Gruppe während des Dreißigjährigen Krieges. Die Quellen der Untersuchung stammen aus dem Archiv der Hallenser Franckeschen Stiftungen. Es handelt sich um zwei Kodexe, in denen Briefe, Flugschriften und Traktate aus den Jahren 1620-40 zu finden sind. Diese Sammelbände gehörten Johann Permeier (1597-1644), einem Österreicher, der als Agent der Reformierten Stände in Linz und in Wien tätig war. Später, nach einer göttlichen Vision, fühlte er sich als Prophet berufen. Als *Primarius der Societas regalis Jesu Christi* reiste er viel. So ist er in den Niederlanden, Berlin, Frankfurt, Stuttgart und Hamburg nachzuweisen. Mit der heterodoxen Szene seiner Zeit war er sehr vertraut. Er stand mit zahlreichen Korrespondenzpartnern in Kontakt und bemühte sich so, Gleichgesinnte für sein Reformprogramm zu gewinnen.

Einer der obenerwähnten Kodexe (Signatur: B17a) enthält einen Teil mit dem Titel *Acta Regni Christi 1638.*, in dem sich 91 Briefe befinden. Diese Briefe wurden entweder von Permeier verfaßt oder sind an Permeier adressiert. Permeiers Briefpartner sind interessante Personen des öffentlichen Lebens, darunter österreichische Adelige (Georg Christoph von Schallenberg oder Christian von Pentz, aber auch Frauen, wie Anna Maria von Breuner oder Clara Benigna von Rauchenstein), daneben Adelige aus Schlesien (Abraham von Franckenberg) und Oberungarn (Melchior Beringer von Königshofen, Lazarus Henckel von Donnersmark), und auch Patrizier (der Hamburger Johann von Kherbergen), Ärzte (Florian Crusius), Studenten (Daniel Rudolff) und Handwerker (Andreas Detri) aus verschiedenen Städten Europas. Die Freunde schicken einander Bücherkataloge, Bücher und Flugschriften oder empfehlen in ihren Briefen neue Texte zur Lektüre.

Das Ziel der vorliegenden Arbeit war es, diese meist kirchenpolitischen Flugschriften und theologische Traktate zu identifizieren, zu beschreiben und zu analysieren. In den ersten Kapiteln legten wir die Quellen dar, dann zeichneten wir auf der Grundlage unveröffentlicher Quellen ein neues und detailliertes Bild von Johann Permeier und seinen Briefpartnern. Im Hauptteil der Dissertation untersuchten wir die sogenannten „libri fanatici“. Diese Bezeichnung

wurde von Seiten der lutheranischen Orthodoxie vielfach verwendet. Man verstand darunter die Bücher, in denen eine radikale Kritik an der Kirche, das Streben nach einer neuen Reformation und der Wunsch nach einem Beginn eines neuen Zeitalters vertreten wurden. Diese in den Briefen erwähnten Schriften haben wir den Themengruppen Chiliasmus, Kirchenkritik und Antikriegspropaganda, Mystik und Frömmigkeit zugeordnet. Zum Thema Chiliasmus gehören die Werke von Johann Heinrich Alsted (*Diatribes de mille annis*), von dem Engländer Joseph Mede (*Clavis Apocalyptica*), Henricus Meerbotius (*Sententia Definitiva*) und von Permeier selbst (*Error triumus* und *Vnpartheyische Censvr*). In Flugschriften behandelten Joachim Betke, Ludwig Friedrich Gifftheil, Lorentz Grammendorf und Panthaleon Trappe, die bekannte Schwärmer aus der Berliner Gegend waren, Kirchenkritik und Propaganda. Unter dem Thema Mysik konnten wir den Traktat *Christianus Simplex* von Paul Felgenhauer einstufen, sowie auch dem *Speculum fidei* von Hartwig Lohmann, die Werke von Jakob Böhme und einen von Permeier besorgten mystischen spanischen Traktat mit dem Titel *Begierer oder der Seelenschatz*. Diese Bücher werden in den Quellen nicht mit dem ganzen Titel und auch ohne anderen Angaben erwähnt. Es war uns möglich, alle Titel bis auf einen zu identifizieren und nachzuweisen. Ein Ergebnis, das angesichts der schlechten Überlieferung heterodoxer Schriften sehr erfreulich ist.

In den nächsten Kapiteln der Dissertation wurde die Rolle des Druckers bei der Verbreitung heterodoxer Schriften dargestellt. In unserem Fall handelt es sich um den berühmten Frankfurter Matthaeus Merian d.Ä., der mit Permeier in Verbindung stand. Er gab viele der gewünschten Bücher heraus, teils auf Permeiers, teils auf eigene Kosten und auf eigene Gefahr. Diese Schriften erschienen meist anonym ohne Druckernamen und ohne Ort, um der Zensur zu entgehen. Unsere Darstellung konzentrierte sich hier auf die Entstehung eines Buchschwarzmarktes für heterodoxe Literatur. Daneben untersuchen wir den Zensurmechanismus der evangelischen Behörden. Diese beschränkten sich keineswegs darauf, Streitschriften gegen die Fanatiker zu verfassen. Vielmehr stellten sie mit Hilfe der weltlichen Macht die gefährlichen Schwärmer vor Gericht und verwiesen sie des Landes, wie wir anhand eines Berliner Falles darstellten.

Im Schlußkapitel faßten wir die Ergebnisse der Untersuchung zusammen und setzten sie in Beziehung zum Paradigma einer „Krise des 17. Jahrhunderts“. Es wurde deutlich, zu welchem Zweck die heterodoxe Literatur in einer gebildeten Laiengruppe diente und warum gerade diese verbreitet und gelesen worden. Auf diese Weise war es möglich, einen kleinen Ausschnitt der religiösen Subkultur des 17. Jahrhunderts zu zeigen.